

TEORIJA

N

RAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LET. XXXI št. 9-10

SEPTEMBER-OKTOBER 1994, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Frane Adam, Vojko Antončič, Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink, Anton Grizold, Vjeron Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Slavko Splchal, Niko Toš, Drago Zajc

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Bernik, Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Ljubica Jelušič, Zdravko Mlinar, France Vreg

ODGOVORNI UREDNIK:

France Vreg

POMOČNIK ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

LEKTORICI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int. 232

NAROČNINA

za drugo polletje 1994:

za študente in dijake 2.500,00 SIT, za druge individualne naročnike 3.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 6.500,00 SIT, za tujino 8.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1.000,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO: Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštnina plačana v gotovini.

RAZPRAVE, RAZISKAVE

- JANEZ ŠMIDOVNIK: Problematika predvidene nove konstrukcije javne uprave v R Sloveniji 755
- MILENA BEVC: Javni in zasebni sektor v financiranju visokošolskega izobraževanja 763
- SRNA MANDIČ: Anketiranje za dvajset let nazaj – kakovost retrospektivnih podatkov 776
- LUIGI PELLIZZONI: Transboundary Hazards and Cross-Border Cooperation in Land-Use Planning 784

SLOVENSKO JAVNO MNENJE

- NIKO TOŠ: Primerjalne analize (ne)religioznosti 794
- ZDRAVKO MLINAR: Kdo danes še potrebuje državne meje? 814

ZNANOST IN DRUŽBA

- ANDREJ ULE: Razvoj znanosti v Sloveniji 826
- JANEZ PEČAR: Kriminologija in družba 830

AKTUALNI INTERVJU

- ZDRAVKO MLINAR: Mi po vsem svetu, ves svet pri nas? 839

POGLEDI, KOMENTARJI

- SONJA LOKAR: Ženske v Sloveniji med Nairobijem in Pekingom 850
- JANEZ PEČAR: »Preiskovalnemu novinarstvu« na rob 859
- MARKO KOS: Vloga malih zasebnih podjetij 864
- MILAN DIVJAK: Spoznavanje in študij človekovih pravic 869

NAŠ PREVOD

- PHILLIPE MANIGART: Civilno-vojaška razmerja v pluralističnih demokracijah 877

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

- MATEVŽ TOMŠIČ: Postmodernizem in arhitektura 900

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

- NIKO TOŠ: Znanstveni center Berlin – za družboslovje 909
- MARJAN HOČEVAR: Meje znotraj mest, mesta brez meja 910
- SANDRA BAŠIČ: Čas nacionalizmov 913

PRIKAZI, RECENZIJE

- SERGIO BARTOLE: Riforme costituzionali nell'Europa centroorientale (Anton Perenič) 916
- IGOR KAUČIČ: Referendum in sprememba ustave (Marjan Brezovšek) 918
- BRANIMIR STOJKOVIČ: Evropski kulturni identitet (Mitja Velikonja) 920
- Album človekovih pravic (Alojzija Židan) 922

HERMAN GIESECKE: Uvod u pedagogiju (Alojzija Židan)	923
NOVE KNJIGE ODK FDV	925
AVTORSKI SINOPSIS	928

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXXI, št. 9-10, str. 753-936
Ljubljana, september-oktober 1994

JANEZ ŠMIDOVNIK*

Problematika predvidene nove konstrukcije javne uprave v Republiki Sloveniji**

1. Z odpravo komunalnega sistema in z vzpostavitvijo predvidene nove mreže lokalnih skupnosti se bo v Republiki Sloveniji podrla celotna obstoječa konstrukcija javne uprave in se bo začela graditi nova – na docela novih temeljih. Osrednje oporišče dosedanje konstrukcije javne uprave je občina – komuna, ki je presumptivna izvajalka celotne državne uprave na prvi stopnji, obenem pa je tudi – z manjšim delom svojih zmogljivosti – izvajalka lokalnih zadev na svojem območju. Z odpravo take občine prihaja – v smislu ustave in zakona o lokalni samoupravi – do ostre ločitve med državo in lokalno samoupravo: vse državne zadeve prevzamejo centralni upravni resorji – s svojimi izpostavami na ravni dosedanjih občin, lokalne zadeve pa prevzamejo nove, praviloma majhne občine, ki jih bo več. S tem pa nastajajo bistvene spremembe v sami nosilni konstrukciji javne uprave, zaradi katerih je mogoče predvideti nove probleme v organizaciji in delovanju prihodnje javne uprave. Te probleme bom poskušal prikazati s pomočjo organizacijske sheme, ki prikazuje ravni državne in lokalne organizacije v svetu v primerjavi z našo, kakor jo napovedujeta ustava in nova zakonodaja o državni upravi in lokalni samoupravi.

2. Osnovna konstrukcija javne uprave v sodobnih državah temelji na štirih ravneh državne in lokalne organizacije, ki predstavljajo štiri javnopravne subjekte, tj. subjekte države in lokalne samouprave, ki so nosilci celotne javne uprave. Vsak od njih ima naloge v skladu s svojimi funkcijami in jih izvaja na svojem teritorialnem območju; pri tem pa območja višjih enot obsegajo tudi območja nižjih enot; območje države obsega na primer celotna območja vseh občin, vseh pokrajin in regij itd. Ta okoliščina sama po sebi navaja na misel o sodelovanju in povezovanju navedenih subjektov pri opravljanju njihovih nalog in ne na ostro ločevanje med njimi, kot ga prejudicira naša ustava oziroma naša ureditev lokalne samouprave. Na to idejo navaja tudi okoliščina, da je del nalog posameznega subjekta, na primer države – take narave, da se po logiki racionalnosti mora organizirati v ožjih teritorialnih enotah, zlasti pa na območju t. i. medzoregije – v pokrajini, nekatere pa tudi v občini. Zaradi tega je treba gledati na strukturo teritorialnih ravni kot na celoto, kot na enoten nosilni skelet za organizacijo celotne javne uprave v posamezni deželi. Zato se tudi vsak premik v strukturi tega skeleta izraža v strukturi celotnega javnega sektorja, celotna javne uprave.

3. Prva raven je raven države, ki zajema območje države; to območje ni tako, da bi predstavljalo neko posebno, po naravi sami zaključeno; države so velike in majhne in imajo načeloma vse iste – državne – funkcije; te funkcije pa izvajajo na

* Dr. Janez Šmidovnik, redni profesor na Višji upravni šoli in FDV v Ljubljani.

** Študija je bila pripravljena za posvetovanje, ki sta ga organizirali Višja upravna šola in Društvo za upravne znanosti Slovenije za upravne delavce dne 29. in 30. 9. 1994 v Portorožu.

vsem svojem območju in ne samo v centru države. Sodobna država je bila rojena med prosvetljenim absolutizmom ob koncu 18. stoletja; uprava in vojska sta glavna stebra te države; z njima je prepredla država vse svoje ozemlje in je segla s svojimi tipalkami tako rekoč v vsako naselje. Pri tem uporablja država dve znani organizacijski načeli: načelo državne dekoncentracije in načelo državne decentralizacije; o vsebini teh načel bomo govorili pozneje, ko pridemo do konkretnih oblik prenašanja državnih nalog na »ožje« ravni državne oziroma lokalne organizacije.

Druga raven so *evropske regije*, ki so relativno nova teritorialna tvorba v sodobni državi. Regija (evropska) je zemljepisni pojem, obenem pa je lahko tudi pojem za ustrezno oblastveno enoto, torej za javnopravni subjekt, ki opravlja določene javne naloge na svojem območju. Regija je teritorialni subjekt, ki vstopa v prostor med državo in lokalno samoupravo. Je plod t. i. regionalizma. To je politično gibanje, ki se bori za uvedbo regij. Regionalizem je dobil nov zagon ob koncu 80-ih let, ko ga je sprejela kot pomemben del svoje politike Evropska skupnost (ES). Evropska skupnost naj bi temeljila ne le na državah članicah, pač pa tudi neposredno na (evropskih) regijah. Evropska skupnost naj ne bi bila le Evropa držav, pač pa tudi Evropa regij, ki bi izvajala tudi regionalno politiko. Mejni kamen za regionalizacije Evropske skupnosti je sprejem Evropske listine o regionalizaciji v Evropskem parlamentu leta 1988. Ta listina naj bi bila pravna podlaga za regionalizacijo, to je za ustanavljanje regij v državah Evropske skupnosti. Regija je v smislu Evropske listine »območje, ki je jasno zaključena geografska celota, kjer živi prebivalstvo, ki ga označujejo določeni skupni elementi (na primer jezik, kultura, zgodovinska tradicija, skupni gospodarski, prometni in drugi interesi) in ki želi ohraniti in dalje razvijati iz tega izvirajoče značilnosti, da bi lahko pospeševalo svoj kulturni, socialni in gospodarski napredek«.

Evropske regije za zdaj še niso izoblikovane po enotnem modelu; pojavljajo se pod različnimi imeni, z različnimi funkcijami in z različno ureditvijo. Francija je na primer razdeljena na 22 regij, kar pomeni, da ima regija v povprečju 2,5 milijona prebivalcev; Italija je razdeljena na 21 regij različnih velikosti, Španija pa na 17 t. i. avtonomnih skupnosti. V Nemčiji in Avstriji prevzemajo vlogo evropskih regij dežele (Lander), ki imajo sicer položaj zveznih držav; v skandinavskih državah pa prevzemajo to vlogo grofije (lan), ki so po svojem teritorialnem obsegu podobne velikosti – Švedska ima na primer 24 grofij – po prebivalstvu pa so manjše; v Veliki Britaniji pravih regij – z lastno pravno subjektiviteto – še nimajo, imajo pa t. i. planske regije, ki so zgolj dekoncentrirane upravne enote države. Močno pa je regionalizem izražen v večjezični Belgiji, ki je razdeljena na 3 regije: valonsko, flamsko in bruseljsko.

Tako kot pojave oblike so različne tudi funkcije evropskih regij: od tistih, ki imajo naravo in pristojnosti zveznih držav, kot so na primer nemške in avstrijske dežele, do francoskih regij, ki imajo podoben položaj, kot ga imajo lokalne skupnosti, opravljajo pa naloge predvsem pri prostorskem načrtovanju ter gospodarskem in socialnem razvoju. Italijanske regije imajo tudi nekatere funkcije države; izdajajo lahko tudi zakone na ustavno določenih področjih. Na splošno gre pričakovati, da se bo – zaradi enotnih teženj v Evropski uniji – model evropske regije bolj homogeniziral, da se bo regija razvila v pomembnega nosilca javnih nalog in s tem v pomemben organizacijski subjekt javne uprave.¹

Tretja raven je raven *pokrajine*. To je teritorialna tvorba, ki se pri nas označuje kot medzoregija, če uporabljamo geografsko strokovno izrazoslovje, kakor ga upo-

¹ Več o evropskih regijah glej v članku: J. Šmidovnik, Regionalizem v Evropi in pri nas, Teorija in praksa, št. 3–4/93.

rablja na primer dr. Vrišer v svojih delih o regionalizaciji Slovenije. Pokrajina je teritorialna enota, ki je v večini dežel tudi pravno institucionalizirana, in sicer pod istim imenom – kot pokrajina (provinca) ali pod drugim, bolj upravno zvenečim imenom, kakršen je na primer francoski department ali nemški Landkreis ali avstrijski Verwaltungsbezirk. Pokrajina ima v večini dežel dvojno naravo: je lokalna samoupravna skupnost, in sicer širša lokalna samoupravna skupnost, obenem pa je tudi državna teritorialna enota; opravlja po eni strani lokalne naloge širšega pomena, ki presegajo zmogljivost občin, po drugi strani pa je tudi prostor za opravljanje velikega števila državnih služb, ki jih je najracionalneje organizirati v tem prostoru; obe enoti sta povezani, deloma s skupnimi službami, deloma pa tudi personalno, na primer tako da je predstojnik državnih služb tudi izvršilni organ lokalne samoupravne skupnosti, kot je bilo to do zadnjega francoski prefekt, po francoskem vzorcu pa tudi italijanski, španski, belgijski in drugi prefekti. Obe vrsti nalog: državne in lokalne se opravljajo »pod isto streho«, kar pomeni veliko tehnično racionalizacijo, obenem pa zagotavlja tudi najuspešnejše sodelovanje med obema poloma javne uprave – državnim in lokalnim.

Pokrajina je tako najbolj uporaben in tudi dejansko najbolj izkoriščen prostor za organizacijo javne uprave v sodobni državi. Pri lokalni samoupravi gre v tem prostoru za dejavnosti, ki zadovoljujejo čedalje več potreb lokalnega prebivalstva, za katere so občine premajhne teritorialne enote, kot na primer: gradnja in vzdrževanje lokalnih cest regionalnega pomena, vzdrževanje javnega prometa na tem področju, oskrba z vodo in energijo, problematika odstranjevanja komunalnih in drugih odpadkov, vzdrževanje nekaterih institucij v t. i. družbenih dejavnostih, na primer v javnem zdravstvu, socialnem varstvu, šolstvu in še posebej posebnem šolstvu itd. Kot v občini se tudi v tem širšem prostoru postavlja problem pospeševanja gospodarskih in drugih dejavnosti, ki so aktualne in se lahko razvijejo v tem prostoru. Po drugi strani pa je ta prostor, kot dokazuje primerjalni pregled evropskih ureditev, tudi pravi prostor za prvo stopnjo državne uprave za zadeve splošne pristojnosti, na primer za zadeve, o katerih se odloča v upravnem postopku, razen tega pa še za številne državne javne službe, kot na primer za cestno službo, za vodnogospodarsko službo, za veterinarsko službo, za kmetijsko in gozdarsko službo, za regionalno prostorsko načrtovanje itd.

Četrta raven je raven *občine*. Občina je lokalna samoupravna skupnost; v teritorialnem smislu je temeljna regija (po dr. Vrišerju). To je območje mesta, naselja ali več s skupnimi interesi povezanih naselij, v katerem nastajajo najbolj prvinske potrebe ljudi, ki jih je treba zadovoljevati skupno, kot lokalne zadeve javnega pomena. V evropskih kontinentalnih ureditvah ima občina univerzalno pristojnost v lokalnih zadevah, ki si jih sama določa – v skladu s svojimi potrebami in svojimi zmogljivostmi. Kakor so različna naselja, so različne tudi občine po svojem teritorialnem obsegu, po številu prebivalstva, po potrebah in po dejavnostih, ki so potrebne za njihovo izvajanje. Delovanje občine kot institucionalizirane teritorialne skupnosti je samoupravno; vezana je le na ustavo in zakone. Vendar pa je tudi prostor občine zanimiv za opravljanje nekaterih državnih dejavnosti, kot na primer za organizacijo matične službe in službe državljskih stanj, za nekatere obrambne naloge itd., pa tudi za nekatere naloge v t. i. družbenih dejavnostih (šolstvo, zdravstvo, sanitarno varstvo, socialno varstvo itd.). Zato se država praviloma povezuje tudi z občinami in prenaša nanje – v procesu decentralizacije – številne naloge, ki jih izvajajo občine kot prenesene naloge s svojim strokovnim aparatom, vendar s sredstvi, ki jih mora zagotoviti v ta namen država.

4. Kot vidimo, ima vsaka teritorialna skupnost – od države do občine – svoj

obseg nalog in ustrezen avtonomni ustavnopravni položaj, ki zagotavlja, da jih lahko opravlja v skladu s svojo družbeno vlogo. Vendar pa se pri opravljanju teh nalog teritorialne skupnosti povezujejo v enoten tehnično-organizacijski mehanizem javne uprave, ki deluje po enakih organizacijskih in funkcionalnih načelih. Metoda povezovanja se izraža zlasti v dveh organizacijskih načelih, s katerimi prenaša država svoje naloge na nižje (ožje) teritorialne enote oziroma skupnosti: to je načelo dekoncentracije in načelo decentralizacije.

Dekoncentracija je upravnoorganizacijski prijem, ki se uporablja zlasti v centralistično urejenih državah, kjer omejuje togosti centralistične ureditve; pri dekoncentraciji gre za prenos pravice do odločanja s centralnih državnih organov na njihove območne organizacijske enote (teritorialne izpostave), ki se organizirajo zunaj centra države, in sicer tam, kjer se zadeve – zaradi odnosov s strankami – najlažje opravljajo, zlasti pa na območju pokrajine; odnosi med centralnimi organi in območnimi enotami so hierarhični, kakor so pač odnosi znotraj upravnih organov; dekoncentracija je zgolj tehnično-organizacijski ukrep organiziranja uprave; dekoncentracijo je treba jasno razlikovati od *decentralizacije*, pri kateri pa gre za prenos nalog s centralnih državnih organov na ožje – praviloma – samoupravne teritorialne skupnosti, torej na drug, po rangu nižji javnopravni subjekt. Pri decentralizaciji si država zadrži le pravico do nadzorstva nad opravljanjem prenesenih zadev, in sicer nadzorstva z vidika zakonitosti, pri decentralizaciji pa tudi z vidika strokovnosti in primernosti izvajanja.²

Danes se v odnosih med navedenimi teritorialnimi ravnmi v svetu močno poudarja še tretjo načelo, to je načelo *subsidiarnosti*. Po tem načelu naj bi opravljale nižje teritorialne skupnosti vse zadeve, ki so jih sposobne opravljati glede na svoje zmogljivosti, višja raven pa le tiste zadeve, ki jih je mogoče učinkovito opravljati le na tej višji ravni. Načelo subsidiarnosti se danes posebej poudarja zlasti v odnosih v Evropski uniji (EU). To načelo je obrambno načelo dežel in regij proti nevarnosti evropskega oziroma državnega centralizma; deluje torej »od zgoraj navzdol«. To je pravilo; načelo samo pa lahko deluje v obe smeri: lahko tudi pomeni, da mora močnejša, višja raven pomagati (subsidium) nižji, šibkejši ravni pri opravljanju njenih nalog. V obeh primerih pa pomeni načelo subsidiarnosti le politično načelo, ki je usmeritev za razmejevanje odnosov in pristojnosti med navedenimi državnimi oziroma meddržavnimi in samoupravnimi ravnmi. Ali bo to načelo postalo tudi pravno načelo, ki ga bo mogoče neposredno uveljavljati po pravni poti, bo pokazal prihodnji razvoj.³

Poglejmo si zdaj, kako delujejo navedena organizacijska načela med ravnmi državne in lokalne organizacije na priloženi shemi. V stolpcu 3 vidimo, da so vse državne in lokalne enote povezane z linijo, ki predstavlja državno decentralizacijo. Država prenaša svoje pristojnosti v odprtem procesu decentralizacije na vse ožje teritorialne ravni. To je sodoben proces, ki ga podpira politično načelo subsidiarnosti, kar pomeni, da je načelo subsidiarnosti politični temelj državnopravnega načela decentralizacije. Pričakuje se, da bodo nižje teritorialne ravni lažje in uspešneje izvajale številne državne naloge, ker so bližje stvarem in ljudem in jih bolj poznajo kot pa birokratsko organizirana državna uprava. Država prenaša svoje naloge v izvajanje na regije, na pokrajine in na občine; največ nalog prenaša v prostor pokrajine – torej v medzoregijo. To je razvidno iz sheme: v prostor pokrajine vodijo tri linije prenosa, in sicer linija decentralizacije na pokrajino kot

² Glej M. Waline, *Traite elementaire de droit administratif*, Paris, 1952, str. 194 in naslednje.

³ Več o načelu subsidiarnosti glej na primer v članku Regionalizem v Evropi in pri nas, nav. pod 1).

(širšo) lokalno samoupravno skupnost, ena linija dekoncentracije na pokrajino kot enoto državne uprave in druga linija dekoncentracije na posebne upravne enote države, v katerih se organizirajo posamezne upravne službe, ki niso vključene v splošno upravno enoto – tipa upravnega okraja. S tem je dokazano, da je prostor pokrajine najpomembnejši prostor za organizacijo in delovanje javne uprave.

5. Z vidika organizacijsko-tehničnega (izvajalskega) mehanizma javne uprave moramo torej gledati na opisano strukturo teritorialnih ravni kot na enoten skelet, ki nosi celotno zgradbo javne uprave. Zato se tudi vsaka napaka oziroma pomanjkljivost v strukturi tega skeleta kaže v strukturi organizacije in delovanja celotnega javnega sektorja, celotne javne uprave. Poglejmo si ta problem na primeru predvidene nove organizacije Republike Slovenije, kakor izhaja iz ustave Republike Slovenije, iz zakona o lokalni samoupravi ter iz zakona o državni upravi.

Država Slovenija je po svojem obsegu in po vseh drugih zmožljivostih enaka evropski regiji; po svojem državnopravnem statusu pa je država z vsemi pristojnostmi države. Tak njen položaj se očitno izraža tudi v njeni politiki in v njenih povezavah z evropskimi državami in regijami. Slovenija je bila pred osamosvojitvijo dejavna na primer v delovni skupnosti Alpe-Jadran, ki je bila regionalna skupnost evropskih regij. Po osamosvojitvi pa se je postavilo vprašanje, ali Slovenija kot država še lahko nastopa v taki skupnosti regij, ne da bi s tem prizadela svoj položaj državnosti. Vsekakor pa moramo z vidika organiziranja javne uprave, ki temelji na teritorialnih območjih, Republiko Slovenijo postaviti v prostor evropske regije. Zato je očitno, da Republika Slovenija ne bo ustanavljala posebnih teritorialnih enot tipa evropske regije, saj se problemi, ki v Evropi narekujejo ustanavljanje takih regij, pri nas izražajo kot problemi države. Tako odpade v Republici Sloveniji potreba po organizaciji javne uprave na štirih teritorialnih ravneh; celotna zgradba javnega sektorja se avtomatično zožuje oziroma znižuje za eno nadstropje: namesto štirih bi morala imeti Republika Slovenija institucionalizirane le tri upravne ravni; s tem bi bila na istem, kot so na primer nemške dežele (Lander) ali italijanske in druge evropske regije.

Vendar pa na priloženi shemi vidimo, da bo imela Republika Slovenija le dve institucionalizirani upravni ravni: državno in občinsko. Po ustavi Republike Slovenije je Slovenija država; vse njene upravne naloge opravljajo neposredno ministrstva (prvi odstavek 121. člena); v državi je uvedena lokalna samouprava, ki se uresničuje v občini kot edini obvezni lokalni samoupravni skupnosti; v širše lokalne samoupravne skupnosti – pokrajine pa se lahko – torej neobvezno – povezujejo občine prostovoljno. Ne mislim ob tej priložnosti ponovno utemeljevati svoje – ponovno in ponovno izrečene – ugotovitve, da to pomeni, da pokrajini v Republici Sloveniji ne bo, ker jih na tej ustavni osnovi (143. člen ustave) ne more biti; saj občine ne morejo biti ustanoviteljice pokrajine in ji podeliti elementov samoupravnosti; občine lahko organizirajo le različne oblike medobčinskega sodelovanja, vendar praviloma le na sosedski in ne na pokrajinski ravni. Teh ugotovitev ne mislim ponavljati, čeprav vidim, da niso jasne niti nekaterim profesorjem, ki veljajo za strokovnjake za lokalno samoupravo, pa še kar naprej nekritično pišejo o prihodnji pokrajini kot obliki medobčinskega povezovanja.⁴

Izhajam torej s stališča, da pokrajine ne bo, dokler bo seveda veljala ta ustava. To pa pomeni, da Republika Slovenija ne bo imela institucionalizirane prav tiste

⁴ Glej na primer nekatere štanke v reviji Javna uprava, št. 1/94, napisane za posvetovanje o lokalni samoupravi, ki so ga letos spomladi organizirale VUŠ in še nekatere ustanove na Bledu.

teritorialne ravni, ki je, kot smo videli, najzanimivejši prostor z vidika organizacije in delovanja javne uprave; ne bo imela nobenega oporišča v prostoru, ki je v vseh družbenih sistemih najbolj nabit z upravnimi institucijami državnega in lokalnega pomena. Republika Slovenija ne bo imela v tem – vmesnem – prostoru niti (širše) lokalne samoupravne skupnosti niti državnega upravnega oblastva prve stopnje – tipa upravnega okraja; tega ne more biti, kot trdijo razlagalci ustave, zaradi že navedene določbe 121. člena ustave, po kateri vso upravo *neposredno* izvajajo državna ministrstva.

To je prva velika in temeljna razlika predvidene nove organizacije države Slovenije – v primerjavi z vsemi drugimi evropskimi sistemi. Druga razlika temeljnega pomena pa je v povezavah med teritorialnimi ravnmi. Kot je razvidno iz priložene sheme, ni nobenih povezav med državo in lokalno samoupravo, ki jo predstavlja občina. To je logika ustave, po kateri sta za prenos državnih zadev na občine potrebna soglasje vsake posamezne občine in sporazum z vsako posamezno občino o sredstvih za opravljanje prenesenih nalog. To pa pomeni toliko kot prepoved za vsako decentralizacijo; posledica je popolna ločitev države in lokalne samouprave, kar je sicer redkost v sodobnem svetu. Taka stroga ločitev pomeni, da se bo morala Republika Slovenija organizirati po modelu strogega centralizma; občina pa bo ostala omejena na opravljanje lokalnih zadev najožjega pomena, kakor to določa prvi odstavek 141. člena ustave. Upravna ureditev Republike Slovenije bo zaradi tega dvotirna, čemur se povsod po svetu – zaradi racionalnosti in politične ustreznosti – izogibajo, kolikor se da.

Seveda bo Republika Slovenija prisiljena organizirati nekatere svoje službe po načelu dekoncentracije. Zato so predvidene v osnutku zakona o upravi območne upravne enote države (UE), in sicer na območjih dosedanjih občin – v mikroregiji. Upravna enota ni upravni okraj, pač pa njegov nadomestek, ki je – razen tega da je nadomestek – teritorialno postavljena prenizko – v prostor mikroregije, ki je za večino državnih služb preozek za njihovo racionalno opravljanje. To, da ostajajo upravne enote v dosedanjih občinah, je posledica političnega kompromisa, ne pa posledica zagotovila za racionalno organiziranje in upravljanja služb; pravo mesto bi bilo v medzoregiji, torej v pokrajini. Tako bo zaradi vakuuma v medzoregiji delovala izkrivljeno tudi državna uprava in ne le lokalna samouprava. Njene posamezne službe se bodo morale sicer, kot se vidi tudi iz sheme, organizirati kot posebne upravne enote (PUE), vsaka zase, v medzoregiji, ker jih ne bo mogoče na silo strpati v splošne upravne enote (UE). Tako se bodo morale slejkoprej organizirati na primer policija, obramba, cestna služba, vodnogospodarska služba, davčna služba, carinska služba itd. Pričakovati pa je, da se bo nekoč v prihodnosti vendarle dokončno pokazalo, da se bodo morale tudi splošne upravne enote države (UE) preseliti na svoje pravo mesto v prostor medzoregije, torej v prostor pokrajine.

Če poskusim povzeti posledice, ki jih bo imela taka organizacija državnih in lokalnih teritorialnih enot za delovanje slovenske države, mislim, da bodo te negativne. Zaradi odsotnosti institucionalizirane širše lokalne samoupravne skupnosti in odsotnosti splošnega upravnega oblastva državne uprave v prostoru medzoregije – torej v prostoru pokrajine, bo nastajal vakuum v tem vmesnem prostoru, ki se bo izražal negativno v obeh smereh: v sferi, ki pripada lokalni samoupravi, in v sferi, ki pripada državi. Med lokalnimi zadevami je veliko takih, ki jih ni mogoče uspešno opravljati v majhnih količinah, ker so te teritorialno preozke, hkrati pa tudi finančno in kadrovsko prešibke za njihovo opravljanje. Problematika, ki jo ustvarja sožitje ljudi v njihovih naseljih, se ne ustavlja na občinskih mejah,

pač pa gre čeznje v prostor, ki je širši od teh občin in tudi širši od dosedanjih komun. Tu gre predvsem za komunalne objekte in komunalne službe regionalnega pomena, kakor so vzdrževanje lokalnih cest in javnega prometa na tem območju, oskrba z vodo in energijo, problematika odstranjevanja komunalnih in drugih odpadkov, pa tudi vzdrževanje nekaterih institucij t. i. družbenih dejavnosti. Če v tem prostoru ni nosilca navedenih dejavnosti, tudi dejavnosti samih ne more biti; zato enostavno ne prihaja do ustrezne dinamike v tem prostoru. To pa povzroča jalovost sistema prav tam, kjer so možnosti za njegovo aktivno dinamiko največje. Že ob tej reorganizaciji se bo postavilo vprašanje, kaj storiti z institucijami, za katere bodo nove občine premajhne in finančno prešibke, republika pa zanje ne bo zainteresirana; računati je treba s tem, da mnoge od njih ne bodo preživele.

Zaradi navedenega vakuuma v tem prostoru pa mora trpeti tudi državna uprava, ki nima oporišča v prostoru, ki je najpomembnejši za opravljanje velikega števila državnih služb, še posebej pa za prvostopenjsko oblastvo državne uprave, za odločanje v zadevah upravnega postopka, kar je stvar t. i. upravnega okraja. Če takega oporišča v tem prostoru ni, se morajo navedene dejavnosti in službe organizirati bodisi v samem centru države ali pa razpršeno vsaka zase v prostoru, ki si ga išče vsaka posebej, ali pa tako, kot se predvideva z zakonom o upravi – v lokalnih enotah na mestih dosedanjih občin, ki pa so za take dejavnosti preozke in zato neprimerne.

Zaradi dosledne ločitve države in lokalne samouprave, kar pomeni občine, pa bo taka občina ostajala strogo omejena na opravljanje lokalnih zadev in bo tako družbeno degradirana – ne le v primerjavi z dosedanjo občino –, ki je opravljala tudi veliko državnih služb, pač pa tudi v primerjavi z občinami v Evropi, ki postajajo čedalje pomembnejši dejavnik v javnem sektorju in pomembna protiutež mogočnim državnim in naddržavnim tvorbam. Dosedanji sistem skrajne decentralizacije v komunalnem sistemu bo zamenjan s sistemom skrajne centralizacije v centralnih državnih organih, kar bo imelo za posledico ne le sistemsko jalovost pri opravljanju javnih zadev, pač pa bo povzročalo tudi čedalje težje politične probleme: po eni strani težnjo obrobni območij k povezovanju s sorodnimi območji čez meje države, po drugi strani pa stalne gospodarske, politične in druge pritiske na center države, ki jih Slovenija za daljši čas ne bo mogla vzdržati.

Taka podoba države Slovenije, ki je tu razgrnjena pred nami, je prejudicirana s slovensko ustavo, s spornima členoma 143, ki govori o širših samoupravnih lokalnih skupnostih, in 140. členom, ki govori o občini, pa tudi 121. členom, ki govori o upravi, ki jo neposredno izvajajo državna ministrstva. Lahko trdim, da navedeni členi niso posledica preišljene slovenske politične koncepcije, pač pa so izraz osebnih stališč, znanja oziroma neznanja oblikovalcev tega dela ustave. Ni pomembno, ali so si oblikovalci teh členov predstavljali, kaj pomenijo njihove formulacije v praktični izvedbi. Čeprav je jasno, da so hoteli ustvariti centralistično državo – z nerazdeljeno oblastjo, pa se najbrž vseh posledic svojih formulacij niso zavedali. Da so te formulacije zgrešene, se je zlasti očitno pokazalo pri pripravi zakona o lokalni samoupravi, ki je ustavne napake samo še povečal in jih ponekod pripeljal do nesmislov – tako pri formulacijah o občini, o mestni občini, zlasti pri formulacijah o pokrajini. Dokler se ustava v teh in še nekaterih določbah ne bo spremenila, ne bo mogoče ustvariti normalne organizacije države. Vse dotlej se bomo vrteli v začaranem krogu nerešljivih problemov. Avtorjem ustave pa ne preostane drugega, kot da branijo sporna besedila in svojo avtoriteto s tem, da strašijo javnost z grožnjami, češ da bi sprememba ustave pomenila vračanje Slovenije v socializem in v Jugoslavijo.

Ljubljana, dne 12. avgusta 1994

RAVNI DRŽAVNE IN LOKALNE ORGANIZACIJE

<i>teritorijalna območja</i>	<i>državne in lokalne enote in povezave med njimi</i>		<i>pri nas</i>
	<i>v svetu</i>		
območje države	država (D)		
regija – evropska	regija (evropska), dežela (R)		
medzoregija*	pokrajina (P)		
mikroregija*	--		
temeljna regija*	občina (O)		

* pojmi po dr. Vrišerju

Legenda:

— linija državne decentralizacije

— linija državne dekoncentracije

Javni in zasebni sektor v financiranju visokošolskega izobraževanja

Nekaj scenarijev

Financiranje »začetnega« (v stari terminologiji rednega) visokega izobraževanja je od osemdesetih let dalje deležno precejšnje pozornosti v pretežnem delu sveta v teoriji, empirični analizi kot tudi v praksi. Eden ključnih razlogov je kriza javnega financiranja tega izobraževanja (financiranja iz javnih sredstev oziroma enostavneje iz sredstev davkoplačevalcev), ki se je začela v osemdesetih letih in je po mnenju strokovnjakov Svetovne banke tudi eden ključnih razlogov za t. i. »svetovno« krizo na tem področju izobraževanja. Večina držav na svetu danes dopolnjuje ali prenavlja svoj sistem financiranja začetnega visokega izobraževanja, ena glavnih sprememb pa je iskanje ustrežnejšega razmerja med javnim in zasebnim sektorjem. Pri tem pod zasebnim sektorjem v financiranju izobraževanja pojmujeemo prispevek uporabnika izobraževalnih storitev, torej študenta (in/oziroma njegovih staršev) k pokrivanju stroškov njegovega izobraževanja. Prisoten je trend k prenosu dela bremena stroškov visokega izobraževanja iz države (davkoplačevalcev) na študenta, torej k povečanju prispevka posameznika. Trend k povečanju »zasebnega« financiranja visokega izobraževanja je prisoten na obeh področjih financiranja tega izobraževanja, to je pri financiranju ustanov (vpeljava ali povečanje šolnin) in finančni pomoči študentov (vpeljava ali povečanje deleža posojil, kjer so le štipendije).

Za Slovenijo empirične analize kažejo, da t. i. »kapital izobrazbe« vsaj z vidika njegove merljive količine ni neka njena primerjalna prednost glede na podobno ali razvitejše majhne, srednje in velike države. V začetku devetdesetih let je bila zaloga kapitala izobrazbe v Sloveniji izmerjena s povprečnim številom let šolanja prebivalcev, na ravni povprečja za razvite države pred desetimi leti in blizu povprečja za vzhodnoevropske države prav tako pred desetimi leti. Primerjava z majhnimi evropskimi državami, tako bolj razvitimi kot podobno razvitimi, prav tako omogoča oceno o zaostanku Slovenije v obravnavanem vidiku kakovosti človeškega faktorja, pri tem za skupino razvitih držav zlasti po zalogi najbolj izobraženih. S tega vidika je nagel razvoj visokega izobraževanja v Sloveniji nujen; v zadnjih letih se Slovenija z njim tudi srečuje, vendar pa nespremenjeni sistem njegovega financiranja po našem mnenju ogroža ohranjanje ali dvig njegove kakovosti, vse bolj pa lahko ogroža tudi količinski razvoj tega izobraževanja (izmerjen s stopnjo zajetosti ustrezne generacije v to izobraževanje).

Postavlja se vprašanje, kako v Sloveniji zagotoviti potrebno povečanje »zaloge« najbolj izobraženih oziroma kakšen sistem financiranja visokega izobraževanja bi to zagotovil. Ali je to mogoče zagotoviti še naprej na tradicionalen način, torej predvsem iz javnih sredstev? Trdimo, da to ni mogoče ter da obenem ni niti učinkovito, niti pravično. Tudi Slovenija mora po našem mnenju razmišljati o spremembi t. i. cenovne politike v začetnem visokem izobraževanju, ki jo zahteva neskladje med razpoložljivimi javnimi sredstvi za to izobraževanje in potrebnim razvojem tega izobraževanja.

* Mag. Milena Bevc, Inštitut za ekonomska raziskovanja v Ljubljani.

Naše stališče je, da ima sistem financiranja začetnega višjega in visokega izobraževanja (v nadaljevanju bomo uporabljali za oboje skupaj kar izraz visoko izobraževanje) v Sloveniji določene pomanjkljivosti ter da ga je treba spremeniti, če želimo, da bo zadostil trem ključnim pogojem vsakega sistema financiranja izobraževanja, ki so: 1. zadostnost sredstev, 2. empirična analiza značilnosti, prednosti in pomanjkljivosti sistemov financiranja visokega izobraževanja v drugih državah na različnih stopnjah gospodarske razvitosti in razvitosti izobraževalnega sistema,

3. analiza prednosti in pomanjkljivosti obstoječega sistema financiranja visokega izobraževanja v Sloveniji ob upoštevanju dosežene razvitosti tega izobraževanja (kot tudi predhodnih dveh ravni) in splošne gospodarske razvitosti ter ciljev in potreb družbe v izobraževanju nasploh in posebej visokega izobraževanja, ki se v času spreminjajo in so drugačni(e) v veliki kot v majhni državi, v razviti kot v manj razviti državi.

V tem prispevku bomo malo posegli v tretjo omenjeno razsežnost analize, ki temelji na prvih dveh,¹ ki jih tu ne bomo podrobneje predstavljali. S tem bomo poskusili narediti prvi korak v celovito in zahtevno analizo, ki bi jo Slovenija potrebovala, če želi pristopiti k potrebnemu oblikovanju ustreznjšega sistema financiranja začetnega visokega izobraževanja.

V nadaljevanju prikazujemo najprej nekaj temeljnih podatkov o stroških, koristih in dosedanjem financiranju visokega izobraževanja v Sloveniji, nato pa zaradi našega prepričanja, da bi bilo treba sistem financiranja začetnega (rednega) diplomskega izobraževanja spremeniti, med drugim v smeri vpeljave šolnin in študentskih posojil, prikazujemo poskus izdelave scenarijev glede možnosti in učinkov vpeljave prve omenjene kategorije – torej šolnin. Od več možnih scenarijev podrobneje prikazujemo tiste, pri katerih smo upoštevali približno enakovredno tako stran ustanov kot študenta in obenem predpostavili tudi razvoj zasebnih ustanov v slovenskem visokem izobraževanju.

Nekaj temeljnih podatkov o stroških in koristih visokega izobraževanja v Sloveniji ter o stopnjah donosa naložb vanj

Iz naših dosedanjih raziskav o stroških, koristih in stopnjah donosa naložb v slovenskem začetnem visokem izobraževanju* povzemamo nekatere pomembnejše ugotovitve:

– Donosnost naložb v visoko izobraževanje je v Sloveniji po zadnjih izračunih sicer nižja kot v podobno razvitih državah, vendar pa se je nasprotno kot v drugih državah iz srede sedemdesetih do srede osemdesetih let povečala. Ena redkih držav, v primerjavi s katero je družbena stopnja donosa naložb, v (štiriletno) visoko izobraževanje v Sloveniji višja je Madžarska: v Sloveniji znaša (osemdeseta leta) 2,5%, na Madžarskem pa 1%.**

– Tekoči družbeni (javni) izdatki na »rednega« študenta so v osemdesetih letih znašali približno 3.000 ameriških dolarjev na leto, toda ob upoštevanju tudi

¹ O njih smo podrobneje pisali drugje, (glej: Bevc, M., 1994).

* Glej: Bevc, M. (1989, 1991).

** Vir: Bevc, M., 1991; Feasibility Study on Improving the Cost-Recovery and Income-Generating Capacity of the Hungarian Higher Education, 1992.

posrednih stroškov (izgubljeni oziroma žrtvovani output med študijem) in neposredne izdatke študentov (in njihovih staršev) pa vlaga slovenska družba na enoto – študenta vsaj še enkrat toliko.

– Ti, t. i. »dejanski« stroški visokega izobraževanja na študenta, so bili v osemdesetih letih višji od tekočih družbenih izdatkov za 133%. To je približno enako razmerje, kot je značilno za razvite države. Razmerje med tremi kategorijami dejanskih družbenih stroškov izobraževanja na študenta, to je med tekočimi javnimi izdatki, individualnimi izdatki in posrednimi stroški, je v Sloveniji po zadnjih izračunih (za leto 1986) takole: 42:3:55.

– V celoti, torej če upoštevamo dejanske (vse) stroške izobraževanja, stane slovensko družbo eno leto začetnega (rednega) dodiplomskega študija na študenta približno 100% več, kot znašajo dejanski (neposredni in posredni) stroški študenta in njegove starše.

– Tekoči javni izdatki na študenta so bili v osemdesetih letih (leta 1986) približno 100% višji kot na učenca v osnovni šoli. Takšno razmerje je značilno v povprečju tudi za razvite države.

– Ekonomske koristi visokega izobraževanja, izmerjene z razlikami v plačah med tistimi z visoko izobrazbo in manj izobraženimi, so v Sloveniji nižje kot v podobno razvitih državah, vendar postopoma naraščajo.*

– Od neučinkovitosti študija (daljšega trajanja študija od normalnega) ima v Sloveniji bistveno večjo ekonomsko škodo družba kot posameznik.

Nekaj temeljnih podatkov o dosedanjem financiranju visokega izobraževanja v Sloveniji

Posredno, prek stroškov in izdatkov na enoto – študenta, smo nekaj o financiranju visokega izobraževanja v Sloveniji že povedali. V nadaljevanju se bomo osredotočili na skupne javne izdatke za to področje izobraževanja.

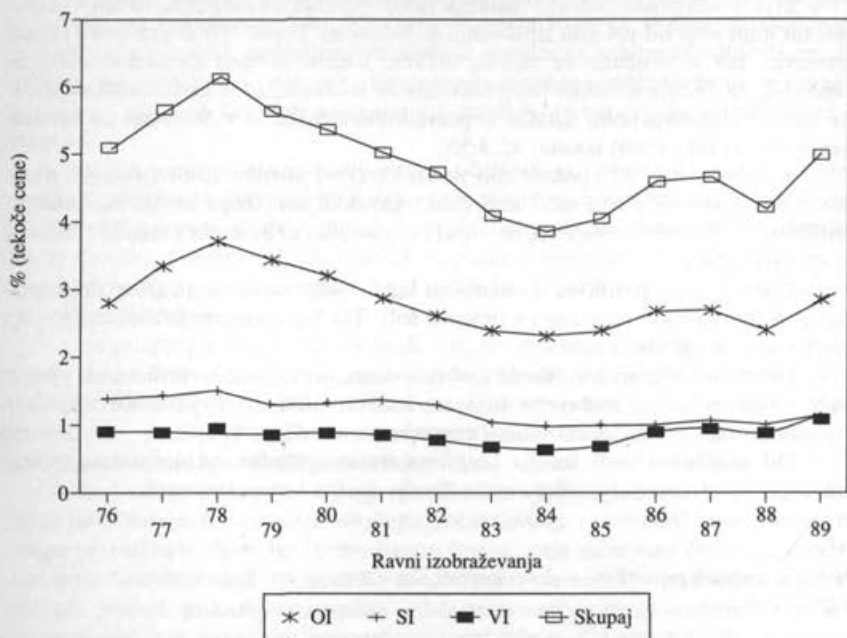
Financiranje ustanov. Višje in visoko izobraževanje sta bili v Sloveniji še do nedavna financirani skoraj izključno iz javnih sredstev. O strukturi virov financiranja in mehanizmu financiranja tu ne bomo podrobneje govorili. Proučili naj bi jih v drugem delu projekta »Javni in zasebni sektor v izvajanju in financiranju izobraževanja mladine.«.² Za ta prispevek je pomembno, da šolnin v začetnem dodiplomskem študiju v Sloveniji praviloma ni. Za javne izdatke za izobraževanje, ki jih prikazujemo v grafikonih 1 in 2 in tabeli 1, pa ugotavljamo za obdobje od srede osemdesetih let trend naraščanja njihovega deleža tako v nacionalnem proizvodu (nekdanjem družbenem proizvodu, sedanjem bruto domačem proizvodu)³ kot tudi v strukturi vseh javnih izdatkov za izobraževanje.

² Če bo pripravljen oziroma če bo zagotovljeno njegovo financiranje.

³ Po osamosvojitvi je Slovenija postopoma prešla k drugačnemu načinu obračunavanja družbenega proizvoda (k SNA konceptu), po katerem se izdatki za izobraževanje ne pojmujejo več kot poraba, ampak kot naložba.

* Razmerje med neto plačami tistih z visoko in tistih s srednjo izobrazbo (mejna ekonomska korist visoke izobrazbe) je že doseglo raven razvitih in srednje razvitih držav. V obdobju 1976–1992 se je to v razmerje v Sloveniji povečalo za 1,4 na 1,7. Razmerje med neto plačami tistih z visoko izobrazbo in tistih brez izobrazbe (t. i. celotna ekonomska korist visoke izobrazbe) pa je še vedno nižje. V istem obdobju se je omenjeno razmerje v Sloveniji povečalo z 2,2 na 2,9; povprečje za srednje razvite države pa znaša okoli 4. Vir: Bevc, M., 1993.

GRAFIKON 1:
JAVNI IZDATKI ZA IZOVRAŽEVANJE (tek. in inv.) –
DELEŽ V DRUŽBENEM PROIZVODU (%)

Vir: Izračun na podlagi podatkov zavoda R Slovenije za statistiko.
Op.: IO, SI, VI pomeni osnovno, srednje ter višje in visoko izobraževanje

Vir: Izračun na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za statistiko.
Op.: OI, SI, VI pomeni osnovno, srednje ter višje in visoko izobraževanje.

TABELA 1: Tekoči javni izdatki za izobraževanje v Sloveniji v obdobju 1980–1992

	Struktura %				Delež v BDP (%)			
	80	85	90	92	80	85	90	92
Osnovno izobraževanje	65,7	66,1	62,9	56,3	1,85	1,85	2,28	2,31
Srednje izobraževanje	19,5	19,8	19,7	20,7	0,55	0,55	0,71	0,85
Višje in visoko izobraževanje	14,8	14,1	17,4	23,0	0,42	0,40	0,63	0,95
Skupaj	100	100	100	100	2,8	2,8	3,6	4,1

Vir: Zavod R Slovenije za statistiko, interna dokumentacija (Flajs, A.), 1994.

Finančna pomoč študentom. Neposredno finančno pomoč države »rednim« študentom dodiplomskega študija v Sloveniji sestavljajo štipendije, posredno pa razne subvencije (za prehrano, prevozne stroške itd.). Po zadnjih izračunih⁴ je bil ob predpostavki, da bi letni znesek vseh podeljenih štipendij za redni dodiplomski študij razdelili med vse redne študente tega študija, delež štipendij v vseh neposrednih družbenih izdatkih za visoko izobraževanje na študenta sredi osemdesetih let (leta 1986) 13%, sredi sedemdesetih pa 10%. Slovenija je študentska posojila za redni študij študentov nekoč že imela. V zadnjih letih se je možnost najema posojil za redno izobraževanje po »ovinkih« spet pojavila, in sicer pri nekaterih bankah. Kljub temu da gre pri njih za nekoliko ugodnejše posojilne pogoje kot pri drugih bančnih posojilih, so to še vedno predvsem komercialna posojila, v katere država ni vključena (jih finančno ne podpira).

Poskus priprave scenarijev o možnostih vpeljave šolnin v začetni dodiplomski študij v javnih ustanovah visokega izobraževanja v Sloveniji

Metodologija

Uporabili smo metodo scenarija, ki jo za različne namene, predvsem pa za raziskave v visokem izobraževanju, uporablja Center za raziskovanje politike v visokem izobraževanju (Center for Higher Education Policy Studies) iz Nizozemske. V shemi I prikazujemo temeljno teoretično strukturo ter metode scenarija, ki jo v nadaljevanju na kratko utemeljujemo.

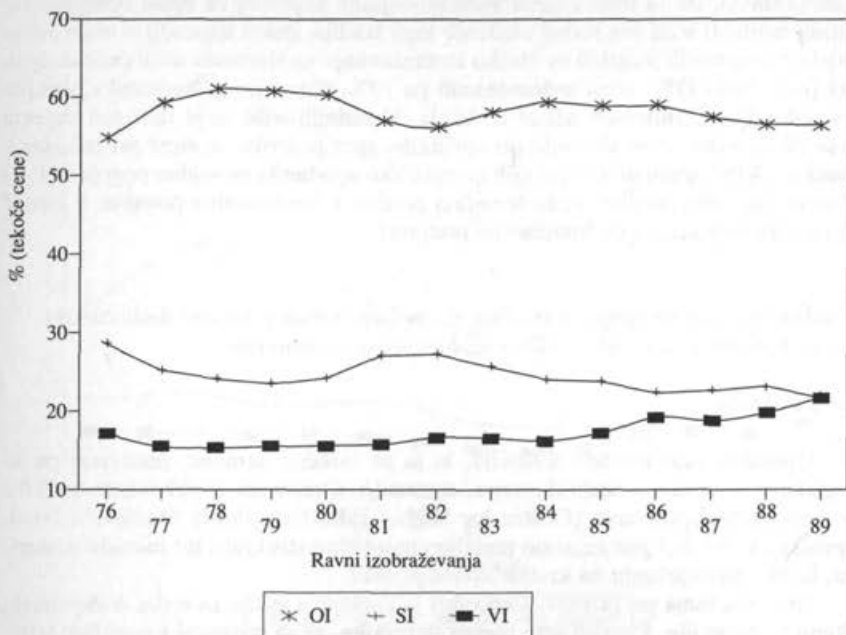
Osnovna tema pri pripravi scenarijev je »vpeljava šolnin za redni dodiplomski študij v Sloveniji«. Proučili smo glavne dejavnike, ki so povezani s temeljno temo scenarija. Ker jih je precej in so drugačni, če gledamo z vidika ustanov ali pa z vidika študenta, uporabljena tehnika strokovnjakov z Nizozemske pa nas je »omejila« na osem dejavnikov, smo oblikovali tri skupine po osem dejavnikov, in sicer glede na to, kateri je dan večji poudarek – ali izobraževalnim ustanovam (šolnina kot vir njihovega dohodka) ali študentu (šolnina kot strošek njegovega izobraževanja) ali pa obema približno enako. Tako smo dobili tri skupine scenarijev, in sicer:

1. scenarije, ki približno enakovredno upoštevajo tako ustanove kot študenta in predpostavljajo tudi obstoj oziroma razvoj zasebnih ustanov,
2. scenarije, ki upoštevajo predvsem ustanove visokega izobraževanja in
3. scenarije, ki upoštevajo predvsem študenta oziroma njegovo družino (splošnost plačati šolnino).

V vsaki skupini scenarijev je bil nadaljnji postopek takle: za vsak dejavnik (od osmih v posamezni skupini) smo poiskali količinski ali kakovostni kazalec ter zanj ugotovili (ali ocenili) sedanje razmere v Sloveniji ter naredili dve možni prognozi za prihodnost (a in b). Nato smo ločeno opazovali stopnjo in smer povezave vsakega kazalca (dejavnika) z vsemi prostimi in jo ovrednotili za obe prognozi pri vsakem kazalcu (z vrednostmi od -3 do +3). Torej smo med vsakima paroma kazalcev morali ovrednotiti štiri kombinacije. Na podlagi tega smo dobili t. i. konsistenčno matriko, ki je bila strokovnjakom z Nizozemske podlaga za izračun skladnosti različnih kombinacij prognoz posameznih kazalcev. Glede na število

⁴ Gre za neobjavljene izračune avtorice prispevka v obsežni empirični analizi donosnosti naložb v izobraževanje v nekdanji Jugoslaviji po republikah, ravneh izobraževanja, izdelane pred nekaj leti.

GRAFIKON 2:
 STRUKTURA SKUPNIH JAVNIH IZDATKOV ZA
 IZOBRAŽEVANJE PO RAVNEH

Vir: Enako kot pri grafikonu 1 (glej tudi opombo).

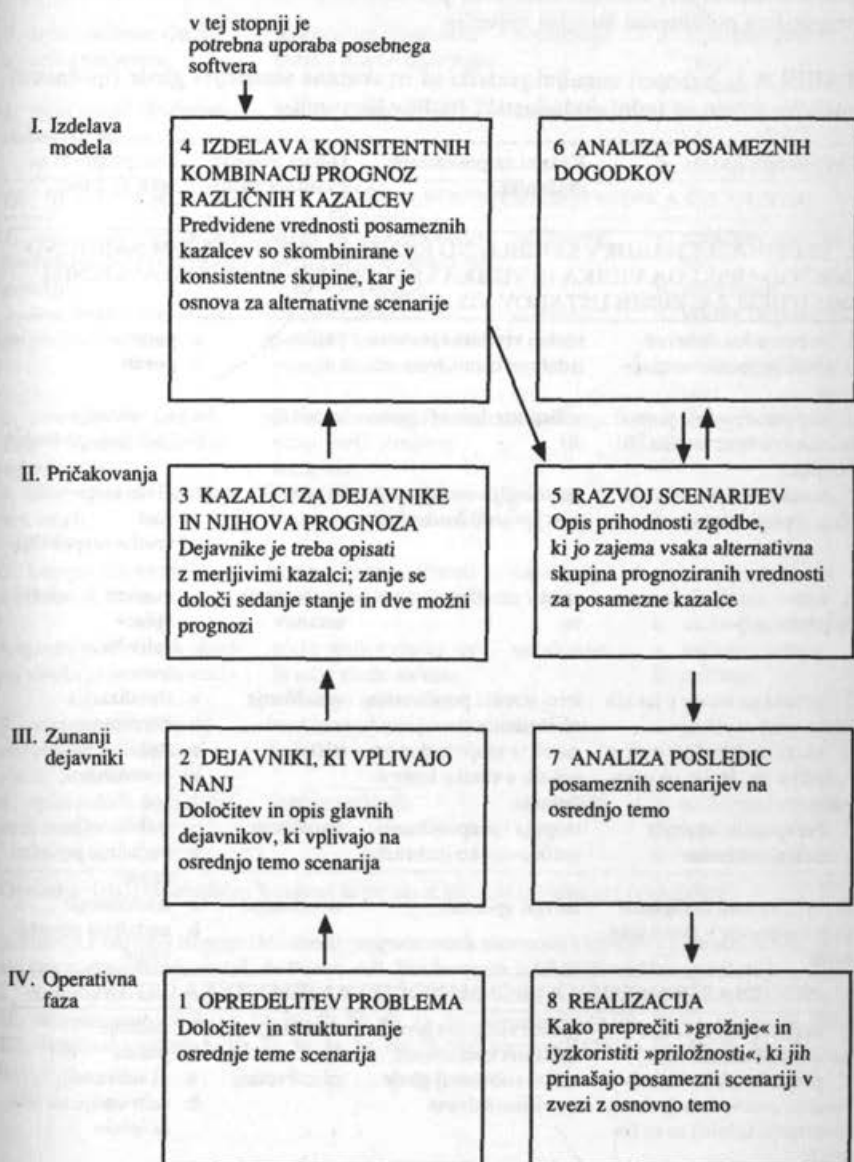
vklučenih dejavnikov (osem) in število prognoz za vsakega od njih (dve) je možnih 16 takšnih kombinacij, torej 16 različnih scenarijev. Ta postopek kot tudi izbor kombinacij z največjo skladnostjo (verjetnostjo) prognoz za posamezne kazalce je bil izdelan s posebnim računalniškim programom že omenjene ustanove. S tem smo dobili osnove za različne scenarije možne prihodnosti – za oris možnih povezav med posameznimi dejavniki, ki smo jih uvodoma izbrali. Naslednja stopnja je oris posledic posameznega scenarija na osnovno temo – vpeljavo šolnin, ki ji sledi iskanje strategije za realizacijo vpeljave šolnin v posameznem scenariju glede na »groznje« in »priložnosti«, ki jih prinaša.

V nadaljevanju podrobneje prikazujemo oziroma utemeljujemo prvo od omenjenih treh skupin scenarijev za Slovenijo, torej skupino, ki upošteva približno enakovredno ustanove in študenta in predpostavlja v slovenskem visokem izobraževanju tudi razvoj zasebnih ustanov.

Scenarij za Slovenijo

V tabeli 2 prikazujemo nekatere temeljne elemente za posamezno skupino scenarijev za Slovenijo. Prikazani so dejavniki, pomembni pri proučevanju možnosti vpeljave šolnin v začetni dodiplomski študij, kazalce zanje, za le-te pa še oceno

STOPNJE PRI IZDELAVI SCENARIJA

Vir: Boer, Harry: The Scenario Method, Higher Education Advanced Training Course – Module IV, Center for Higher Education Policy Studies, Enschede, Netherlands, March 1993.

sedanjih razmer ter dveh možnih prognoz za prihodnost (pri tem smo imeli v mislih razmere v naslednjih 5 do 10 letih). Pri vsakem od treh izbranih pristopov smo dobili več možnih scenarijev glede medsebojne povezave posameznih dejavnikov, pri čemer v nadaljevanju prikazujemo le dva scenarija iz prve omenjene skupine scenarijev, in sicer tista dva, pri katerih je bila verjetnost kombinacije prognoz za posamezne kazalce največja.

TABELA 2: Nekateri temeljni podatki za tri skupine scenarijev glede (možnosti) vpeljave šolnin za redni dodiplomski študij v Sloveniji

Dejavniki	Kazalci za posamezne dejavnike	Ocena sedanjega stanja kazalca	Dve prognozi za vsak kazalec
I. SKUPINA SCENARIJEV S PRIBLIŽNO ENAKIM UPOŠTEVANJEM NARODNO-GOSPODARSKEGA VIDIKA IN VIDIKA ŠTUDENTA IN PREDPOSTAVLJENIM OBSTOJEM ZASEBNIH USTANOV VIS. IZOBRA.			
1. neposredne državne subvencije javnim ustanovam	realna vrednost javnih izdatkov ustanovam	variiranje	a padanje b porast
2. neposredna drž. pomoč študentom brez vračila (štipendije)	realna vrednost štipendij	upadanje	a stabilizacija b nadaljnje padanje
3. študentska posojila, ki jih podpira država	razpoložljivost (dostopnost) posojil študentom	ni posojil	a nizka razpoložljivost b visoka razpoložljivost
4. razvoj zasebnih ustanov (s šolninami)	vpisi v zasebne ustanove	ni zasebnih ustanov	a majhen % celot. vpisov b velik % celot. vpisov
5. stroški na enoto v javnih ustanovah	letni stroški poučevanja na študenta	naraščanje	a stabilizacija b naraščanje
6. ekonomska učinkovitost naložb v vis. izobr. za posameznika	zasebna stopnja donosa naložb v visoko izobraževanje	nizka	a stabilizacija b povečanje
7. brezposelnost tistih z visoko izobrazbo	stopnja brezposelnosti tistih z visoko izobrazbo	naraščanje	a stabilizacija b nadaljnje povečevanje
8. vpisi rednih dodiplomskih študentov v javne ustanove	število vpisanih	naraščanje	a stabilizacija b nadaljnje povečevanje
II. SKUPINA SCENARIJEV Z VEČJIM UPOŠTEVANJEM VIDIKA USTANOV			
1. neposredne državne subvencije ustanovam	realna vrednost javnih izdatkov ustanovam	variiranje	a padanje b porast
2. posredne državne subvencije ustanovam (subvencioniranje šolnin) za redni študij	višina subvencij glede na višino šolnine	ni subvencij	a ni subvencij b subvencije na višini šolnin
3. neposredna državna pomoč študentom brez vračila (štipendije)	delež štipendij v finančni pomoči študentom	variiranje	a zmanjšanje b povečanje
4. študentska posojila, ki jih podpira država	delež posojil v finančni pomoči študentom	ni posojil	a nizek delež b visok delež

5. posredna fin. pomoč države študentom (razne subvencije)	delež subvencij v skupni fin. pomoči študentom	variiranje	a naraščanje b zmanjšanje
6. možni finančni prispevek staršev	povprečni življenjski standard družin z otroki	padanje	a nadaljnje padanje b porast – izboljšanje
7. brezposelnost tistih z visoko izobrazbo	stopnja brezposelnosti tistih z visoko izobrazbo	naraščanje	a nadaljnje povečevanje b znižanje
8. vpisi rednih dodiplomskih študentov	število vpisanih	naraščanje	a nadaljnje naraščanje b zmanjšanje

III. SKUPINA SCENARIJEV Z VEČJIM UPOŠTEVANJEM VIDIKA ŠTUDENTA

1. neposredna drž. pomoč študentom brez vračila (štípendije)	delež štípendije v pokri- vanju življenj. stroškov štud. s štípendijo	zniževanje	a nadaljnje zniževa- nje b povečanje
2. študentska posojila, ki jih podpira država	razpoložljivost štud. posojil (dostopnost posojil študentom)	ni posojil	a visoka razpoložlji- vost b nizka razpoložlji- vost
3. posredna fin. pomoč države študentom (razne subvencije)	delež subvencij v pokri- vanju življ. stroškov študenta	naraščanje	a padanje b naraščanje
4. možni finančni prispevek staršev	povprečni življenjski standard družin z otroki	padanje	a nadaljnje padanje b porast – izboljšanje
5. brezposelnost tistih z visoko izobrazbo	stopnja brezposelnosti tistih z visoko izobrazbo	naraščanje	a nadaljnje poveče- vanje b znižanje
6. mejne ekonomske kori- sti visokega izobraževanja	plače tistih z visoko izo- brazbo glede na tiste s srednjo izobrazbo	naraščanje	a nadaljnji porast b znižanje
7. neposredne državne subvencije ustanovam visok. izobraž.	realna vrednost javnih izdatkov ustanov	variiranje	a padanje b porast
8. vpisi rednih dodiplom- skih študentov	število vpisanih	naraščanje	a nadaljnje narašča- nje b zmanjševanje

Opomba: Izbor dejavnikov, kazalcev in prognoz zanje je subjektiven (avtoričin)

Scenarija z najvišjo stopnjo skladnosti prognoziranih vrednosti kazalcev v posamezni skupini sta (na podlagi izračunov H. de Boera in P. Binsbergena iz CHEPS na Nizozemskem):

- I. skupina: scenarij A (1b, 2a, 3a, 4a, 5b, 6a, 7a, 8b), scenarij B (1a, 2b, 3b, 4b, 5a, 6b, 7b, 8a)
 II. skupina: scenarij A (1b, 2a, 3a, 4b, 5b, 6b, 7b, 8a), scenarij B (1a, 2b, 3b, 4a, 5a, 6a, 7a, 8b)
 III. skupina: scenarij A (1b, 2a, 3a, 4a, 5a, 6b, 7a, 8b), scenarij B (1a, 2a, 3a, 4b, 5b, 6a, 7b, 8a)

Oris dveh scenarijev

Scenarij A. V naslednjih petih do desetih letih se bo ekonomski položaj Sloven- cev z visoko izobrazbo izboljšal. Proces zniževanja zasebne stopnje donosa naložb

v visoko izobraževanje in povečevanja stopnje brezposelnosti najbolj izobraženih se bo ustavil. Ena od posledic takšnih sprememb bo nadaljnji porast števila srednješolcev, ki bodo želeli nadaljevati svoje izobraževanje. Omejevanje vpisov na večini javnih ustanov visokega izobraževanja bo odpravljeno in število vpisanih na te ustanove se bo še povečalo. To bo zahtevalo večje kadrovske in fizične zmogljivosti na tej ravni izobraževanja, kar bo na eni strani povzročilo zvišanje stroškov poučevanja na enoto v javnih ustanovah visokega izobraževanja in na drugi strani (pri višjih stroških in povečanju vpisov) spodbudilo državo k povečanju javnih izdatkov javnim ustanovam visokega izobraževanja. Ker bo življenjski standard še naprej stagniral, bo eden od ukrepov za uresničitev družbenega cilja v izobraževanju (enakost možnosti za izobraževanje) stabilizacija realne ravni štipendij. Sočasno bo država vpeljala študentska posojila, ki jih bo sicer delno podprla država (na primer v obliki delnega subvencioniranja obresti itd.), vendar ne v tolikšni meri, da bi si večji del študentske populacije upal odločiti zanje. Ker bodo šolnine v ustanovljenih zasebnih ustanovah visokega izobraževanja razmeroma visoke, zasebni sektor na tem področju ne bo imel možnosti za hitrejši razvoj.

Scenarij B. V naslednjih petih do desetih letih bo država zmanjšala realno vrednost neposrednih subvencij javnim ustanovam visokega izobraževanja iz tehle razlogov: zaradi nadaljnje rasti brezposelnosti oseb z visoko izobrazbo, poglobljanja ekonomske krize, splošnih proračunskih omejitev. Ponovno izpostavljena potreba po demokratizaciji visokega izobraževanja prav tako ne bo zadoščala za ustavitve nadaljnega padanja realne ravni štipendij za najrevnejše študente. Na finančne omejitve države bodo javne ustanove visokega izobraževanja reagirale na tele načine: še naprej bodo omejevale vpis in poskusile povečati svojo notranjo učinkovitost. Stroški poučevanja na študenta se bodo stabilizirali. Zaradi razmeroma nizke učinkovitosti in pretežno javnega financiranja javnih ustanov visokega izobraževanja v preteklosti se bo prenovil sistem financiranja visokega izobraževanja, pri čemer bo poudarek na večjem prenosu bremena stroškov izobraževanja od države (davkoplačevalcev) na posameznika. Eden od ukrepov v tej smeri bo sprememba v strukturi finančne pomoči študentom; v strukturi neposredne pomoči se bo povečal delež študentskih posojil na račun zmanjšanja deleža štipendij. Vpeljan bo namreč program študentskih posojil, ki jih bo v veliki meri podprla država (na primer pri zagotovitvi začetnega kapitala, subvencioniranju obresti itd.) in zato razmeroma ugodna. S tem bodo dostopna pretežnemu delu študentske populacije. Vpeljava študentskih posojil bo ob nekaterih drugih dejstvih (povečanje zasebne stopnje donosa naložb v visoko izobraževanje, omejevanje vpisov v javnih ustanovah visokega izobraževanja) pospešila tudi razvoj zasebnih ustanov visokega izobraževanja.

Posledice orisane možne prihodnosti v Sloveniji za vpeljavo šolnin v začetni dodiplomski študij

Nekatere značilnosti vsakega od prikazanih scenarijev so grožnje (omejitve), nekatere pa priložnosti za vpeljavo šolnin v začetni dodiplomski študij v javnih ustanovah visokega izobraževanja v Sloveniji. V nadaljevanju te grožnje in priložnosti na kratko prikazujemo.

Scenarij A. Značilnosti tega scenarija, ki pomenijo priložnosti za vpeljavo šolnin na strani ustanov, so:

– vpeljava študentskih posojil, čeprav še ne široko dostopnih celotni študentski populaciji, lahko ustanove spodbudi k razmišljanju o vpeljavi šolnin;

- zvišanje stroškov poučevanja na enoto bo povečalo interes ustanov za iskanje dodatnih virov dohodka;
- povečanje števila študentov bo povečalo interes ustanov za vpeljavo šolnin. Priložnosti na strani študentov pa so:
 - zmanjšanje brezposelnosti oseb z visoko izobrazbo bo povečalo zainteresiranost mladih za visoko izobraževanje in verjetno tudi njihovo pripravljenost plačati šolnino;
 - ustavitev padanja zasebne stopnje donosa naložb v visoko izobraževanje bo povečalo pripravljenost študentov plačati šolnino;
 - vpeljava študentskih posojil bo povečala sposobnost nekaterih študentov plačati šolnino.

Ključna omejitev za vpeljavo šolnin, ki izhaja iz tega scenarija, pa je možno zmanjševanje interesa ustanov za iskanje alternativnih virov financiranja, če se javna sredstva ustanovam realno zvišujejo. Omejitev so lahko tudi razmeroma slabo dostopna študentska posojila.

Scenarij B. V okviru tega scenarija je ključna priložnost za vpeljavo šolnin na strani javnih ustanov v tem, da zmanjšanje neposredne državne subvencije ustanovam lahko poveča njihov interes za iskanje dodatnih virov dohodka. Na strani študentov pa se po našem mnenju pojavita predvsem omenjeni priložnosti:

- vpeljava sistema široko dostopnih študentskih posojil bo povečala pripravljenost in sposobnost študentov plačati šolnino,
- povečanje zasebne stopnje donosa za naložbe v izobraževanje bo povečalo pripravljenost študentov plačati šolnino.

Omejitev za vpeljavo šolnin je v tem scenariju na videz več kot v prvem. Za študente je glavna omejitev v tem, da rast brezposelnosti oseb z nizko izobrazbo lahko zmanjša pripravljenost študentov plačati šolnino. Za ustanove pa so ključne te omejitve:

- stabilizacija (ustavitev naraščanja) števila vpisov v javne ustanove visokega izobraževanja lahko zmanjša pripravljenost (željo) teh ustanov po vpeljavi šolnin;
- povečanje stopnje brezposelnosti za najbolj izobražene bo zmanjšalo interes ustanov visokega izobraževanja za vpeljavo šolnin, da ne bi mladih odvrnile od vpisa;
- ustavitev naraščanja stroškov poučevanja na enoto v javnih ustanovah visokega izobraževanja bo zmanjšala interes in potrebo teh ustanov za iskanje dodatnih virov dohodka.

Strategija za uresničitev obeh scenarijev

Podrobneje bomo pogledali scenarij A.

Scenarij A. Glede na to da večina posledic tega scenarija na obnašanje študentov in ustanov dopušča (omogoča) vpeljavo šolnin za »redni«¹ dodiplomski študij v javnih ustanovah visokega izobraževanja v Sloveniji, bi bilo treba preseči omenjeno omejitev tega scenarija. Glavni ukrepi v tej smeri bi po našem mnenju morali biti:

- višina dveh virov dohodka ustanov, šolnin in neposrednih državnih subvencij (javnih izdatkov) bi morali biti bolj povezani, tako da ne bodo ustanove le želele (ob dejstvu, da število vpisanih študentov in njihova pripravljenost plačati šolnino naraščata), ampak bodo tudi prisiljene vpeljati šolnino. Sistem neposrednega financiranja ustanov bi moral biti takšen, da spodbuja ustanove k povečanju učin-

kovitosti njihovega delovanja, kar pa ni vedno tako, če se izdatki ustanovam povečujejo samodejno s povečevanjem števila vpisanih študentov in/ali naraščanjem stroškov poučevanja na enoto (študenta),

- nujno je treba zagotoviti ustrezno kombinacijo šolnin, štipendij in študentskih posojil, ker je to edina možnost za vpeljavo šolnin, ki bo obenem prispevala k dejanskemu povečanju notranje učinkovitosti javnih ustanov visokega izobraževanja,

- vpeljava načinov, ki spodbujajo zaposlovanje ljudi z visoko izobrazbo, tako da povečano število diplomantov ne bo povzročilo povečanja brezposelnosti in bega možganov,

- gradnja celovitega in skladnega sistema financiranja visokega izobraževanja, tako javnega kot zasebnega sektorja, pri čemer naj bi bila vloga slednjega (zasebnega sektorja) med drugim povečanje konkurence med ustanovami in učinkovitosti celotnega sistema.

Scenarij B. Ena glavnih smeri za preseganje omejitev v tem scenariju je po našem mnenju v tem, da bi vpeljava šolnin morala biti prilagojena zniževanju vpisov in zviševanju stopnje brezposelnosti za najbolj izobražene. Pomembna posledica vpeljave šolnin v tem scenariju bo povečanje notranje učinkovitosti in kakovosti v javnih ustanovah visokega izobraževanja.

Sklep. Scenarij A ima boljše posledice za osrednjo temo (možnost vpeljave šolnin za redni dodiplomski študij v javnih ustanovah visokega izobraževanja) kot scenarij B. Po našem mnenju je vpeljava šolnin možna v obeh scenarijih možne prihodnosti, vendar pa je na videz verjetnejša v scenariju A kot B. Na drugi strani je vpeljava šolnin potrebnejša v razmerah, orisanih v scenariju B kot A. Scenarij B ima sicer več omejitev za vpeljavo šolnin, vendar pa jih je lažje preseči. Pomanjkljivost scenarija A je v tem, da javne ustanove niso prisiljene vpeljati šolnin, kar ima za posledico, da sistem financiranja visokega izobraževanja ne zadovoljuje (poleg zagotavljanja zadostnega obsega sredstev) drugega pomembnega cilja – da deluje kot spodbuda za povečanje notranje učinkovitosti ustanov. V scenariju B sta sistem financiranja ustanov in finančna pomoč študentom bolj usklajena kot v scenariju A in bolj zahtevata in omogočata vpeljavo šolnin. Strategija za uresničitev scenarija B je enostavnejša kot pri scenariju A.

Sklepne ugotovitve

V prispevku smo nakazali smeri analize, ki je poleg širše – teoretične in empirične – analize, ki temelji na opazovanju velikega števila držav, Sloveniji nujno potrebna, če želi zgraditi boljši sistem financiranja začetnega visokega izobraževanja, torej sistem financiranja, ki bi zagotavljal potreben nagel razvoj, večjo notranjo učinkovitost in pravičnost tega izobraževanja.

Proučevanje financiranja visokega izobraževanja ne sme izpustiti analize stroškov in koristi tega izobraževanja. Dosedanje analize kažejo, da ima od neučinkovitosti študija v Sloveniji bistveno večjo ekonomsko škodo družba kot posameznik, da so družbeni stroški visokega izobraževanja razmeroma visoki, da je zasebna stopnja donosa naložb v visoko izobraževanje tako kot drugje višja od družbene itd. V zvezi s financiranjem visokega izobraževanja smo ugotovili, da so ustanove skoraj v celoti financirane iz javnih sredstev ter da delež teh sredstev v vseh javnih izdatkih za izobraževanje in v bruto domačem proizvodu narašča. V finančni

pomoči študentom narašča delež posrednih oblik na račun neposrednih, te pa so le v obliki štipendij.

Postavili smo tezo, da je potrebna sprememba sistema financiranja začetnega dodiplomskega visokega izobraževanja v Sloveniji v smeri vpeljave šolnin in študentskih posojil ter ustrezne kombinacije teh s štipendijami. Namen prispevka ni bil dokazati (ne)pravilnost te teze, ampak prikazati poskus izdelave nekaj scenarijev o možnosti vpeljave šolnin za omenjeni študij. Glavna ugotovitev iz tega dela prispevka je, da je šolnino v Sloveniji mogoče vpeljati v precej različnih razmerah ter da so glavni možni elementi strategije za njeno vpeljavo praviloma takile: usklajevanje sistema financiranja ustanov in finančne pomoči študentom, usklajevanje različnih javnih subvencij ustanovam, usklajevanje strukture finančne pomoči študentom s sistemom šolnin, prilagajanje višine šolnin sedanjemu in prihodnjemu gmotnemu položaju študenta in njegovih staršev, obsegu vpisov, prisotnosti zasebnih ustanov in šolninam v zasebnih ustanovah itd. Za dejansko vpeljavo šolnin in študentskih posojil v Sloveniji, ki ju zagovarjamo, pa so potrebne še temeljite analize in morda tudi konzultacije kakšnega izvedenca Svetovne banke za to področje.

LITERATURA IN VIRI

BEVC, Milena (1989): Izobraževanje kot dejavnik kvalitete delovne sile in analiza donosnosti naložb v izobraževanje v Jugoslaviji po republikah in avtonomnih pokrajinah, Ljubljana, Inštitut za ekonomska raziskovanja, september.

BEVC, Milena (1991): Ekonomski pomen izobraževanja, Radovljica – Ljubljana, Didakta – Inštitut za ekonomska raziskovanja, december.

BEVC, Milena (1993): Higher Education in the Former Yugoslavia – A Regional Dimension with an Emphasis on Slovenia, Referat na mednarodni konferenci »Higher Education in a Changing Environment: Regional, National and Trans-National Issues« (Turku, Finska, Avgust).

BEVC, Milena (1994): Javni in privatni sektor v izvajanju in financiranju izobraževanja mladine – 1. del: Teoretična in empirična analiza s poudarkom na financiranju visokega izobraževanja, Ljubljana, Inštitut za ekonomska raziskovanja, marec.

BOER, Harry (1993): The Scenario Method, Higher Education Advanced Training Course – Module IV, Center for Higher Education Policy Studies, Enschede (Netherlands), March.

DRUŽBENI izdatki za izobraževanje 1976–1989, Interna dokumentacija Zavoda R Slovenije za statistiko, Ljubljana.

DRŽAVNI izdatki za izobraževanje, Interna dokumentacija Zavoda R Slovenije za statistiko, Ljubljana 1994.

FEASIBILITY Study on Improving the Cost-Recovery and Income-Generating Capacity of the Hungarian Higher Education, Budapest, Catching Up With European Higher Education Fund (CEF), August 1992.

Anketiranje za dvajset let nazaj – kakovost retrospektivnih podatkov

Anketa je zelo pogost način zbiranja podatkov v družboslovnem raziskovanju, vendar pa ima zanesljivost tako zbranih podatkov tudi svoje meje. V tem članku se ukvarjam s kakovostjo anketnih odgovorov, ki jih ljudje dajejo za dvajset let nazaj. Če za nazaj zbrani podatki segajo tako daleč v preteklost posameznika, se namreč običajnim problemom zanesljivosti pridruži še vprašanje spominskih sposobnosti in deformacij. Koliko nazaj in kako natančno je možno rekonstruirati pretekle dogodke in stanja v neki življenjski sferi posameznika?

Na ta problem smo naleteli sodelavci projekta Kakovost življenja v Sloveniji, ko smo se leta 1993 pripravljali na nov raziskovalni pristop – analizo zgodovine dogodkov (AZD). Ta pristop se v primerjavi z običajnim ne zadovoljuje s podatki v aktualni časovni točki, ampak jih zahteva za (daljše) časovno obdobje – v našem primeru za čas od leta 1973 do danes.

Da bi odgovorili na to in nekaj drugih vprašanj, sta bili izpeljani pilotna anketa in študija. V članku je nekaj njenih ugotovitev ter se navezujemo tudi na problem kakovosti anketnih podatkov nasploh.

Zahteve AZD pristopa pri raziskovanju kakovosti življenja

V projektu Kakovost življenja v Sloveniji je bilo pri merjenju in analizi življenjskih razmer prebivalcev Slovenije uporabljenih več pristopov. Leta 1984 smo z anketo reprezentativnega vzorca slovenske populacije izpeljali prvo meritev izbranih področij življenjskih razmer, ki je bila kasneje ponovljena še dvakrat; leta 1987 z namenom primerjalne medregionalne analize v tedanji Jugoslaviji, leta 1991 pa za longitudinalno primerjavo s stanjem leta 1984 (več o tem v Antončič, V. in Boh, K., 1991; Černigoj Sadar, 1992).

V primerjavi s temi tremi raziskavami, ki so življenjske razmere in stanja, kot so npr. zaposlitveni, zakonski in stanovanjski status, izmerile v nekem časovnem preseku, so se leta 1992 usmerili k dinamičnemu pristopu, k analizi zgodovine dogodkov, ki registrira spremembe stanj v nekem (daljšem) časovnem obdobju. Ta raziskovalna oblika beleži potek dogodkov na izbranem področju ter omogoča rekonstrukcijo npr. zaposlitvene ali kakšne druge kariere (več o tem v Drobnič, 1992).

Za popolno rekonstrukcijo proučevanega procesa morajo zbrani podatki vsebovati tudi časovne točke, ko so se zgodili dogodki oziroma spremembe. Razsežnost časa pa ni pomembna le za opisovanje kronologije dogodkov, ampak predvsem v neki drugi funkciji. Gre namreč za to, da je namen AZD prav modelirati trajanje časa, ki preteče med posameznimi dogodki (Drobnič, 1992:14) ter s tem omogočati razlago njihovih medsebojnih povezav.

Pri tem pristopu je zelo pomembno vprašanje, kako zagotoviti zanesljivost podatkov, saj nanje pri zbiranju za nazaj še bolj kot sicer – vplivajo spominske

* Srna Mandič, raziskovalka na FDV.

deformacije, nedostopnosti, napake in netočnosti. Ker je kakovost retrospektivnih podatkov možno izboljšati s primernim postopkom zbiranja, pri čemer sta ključnega pomena oblika in natančnost anketnega instrumenta (Drobnič, 1992:36), smo pripravljene anketni instrument najprej preveriti s pilotno študijo.

V pilotnem anketnem vprašalniku smo spraševali po obdobju od leta 1973 do časa anketiranja. Mlajši respondenti, rojeni leta 1959 ali kasneje, pa so odgovarjali od takrat, ko so izpolnili starost 15 let. Glavni razlog za željo raziskovalcev po čim daljšem obdobju opazovanja je bil v tem, da je v slovenski populaciji relativno malo mobilnosti in da se z daljšanjem opazovalnega obdobja večja tudi verjetnost, da lahko registriramo več selitvenih, zakonskih, zaposlitvenih itd. epizod.

Pilotna študija

Osnovni cilj pilotne študije je bil presoditi primernost izbrane oblike vprašalnika (posameznih vprašanj). Pilotni anketni vprašalnik je bil oblikovno in po poteku dokaj celovit in izvedbeno zahteven. Da bi zajeli potek zaporednih dogodkov in stanj, izbrane epizode časovno locirali (zabeležili začetek in konec) ter popisali njihove pomembne značilnosti, je bilo treba vprašanja tudi ustrezno grafično oblikovati ter jih sestavljati v večje, povezane komplekse. Poleg tega naj bi tudi številni preskoki in filtrska vprašanja omogočala slediti individualnim življenjskim potekom.

Naloga vprašalnika pa ni bila le omogočiti primeren potek in zapisovanje odgovorov, ampak tudi spodbuditi spominski tok, ki naj respondentu omogoči rekonstrukcijo preteklih dogodkov in stanj. S tem v zvezi povejmo, da za vprašalnik nismo izbrali oblike »življenjskopisnega koledarja«, ki omogoča simultano rekonstrukcijo na več življenjskih področjih hkrati in je v AZD anketah zelo pogost (več o tem v Drobnič, 1992), ampak kombinacija s klasično obliko, značilno za navzkrižne sekcijske raziskave.

Poleg vrste povratnih informacij o izvedbeni plati posameznih vprašanj in celotnega vprašalnika naj bi dobili tudi odgovor na dve posebni vprašanji, ki ju obravnavamo v tem članku. Prvo zadeva spominsko dostopnost podatkov ob izbranih časovnih parametrih: respondenti naj bi za obdobje zadnjih dvajsetih let navedli čas, ko so se jim zgodili izbrani dogodki, in to na mesec natančno. Drugo vprašanje zadeva zanesljivost za nazaj zbranih podatkov. To, da so bile ponovno anketirane iste osebe – torej panelna raziskava – je omogočilo, da smo pri nekaj vprašanih lahko medsebojno primerjali odgovora, ki ju je dal anketiranec leta 1984 in 1993 in sta merila isto stvar: npr. zaposlitveno, zakonsko, stanovanjsko itd. stanje anketiranca v maju 1984. Pri izbranih vprašanih je torej ponovno anketiranje pomenilo ponovljene meritve.

Testno anketiranje je potekalo v prvi polovici oktobra 1993. Osnovni anketni vzorec je zajel 100 oseb, ki so bile izbrane iz anketnega vzorca kakovosti življenja leta 1984. Anketiranih je bilo 50 oseb obeh spolov (več o vzorcu in poteku anketiranja v Černič Istenič, 1993). Starostni razpon anketirancev je segal od 26 do 66 let. V primerjavi z reprezentativnim vzorcem slovenske populacije iz leta 1984 je bil anketni vzorec rahlo starejši in nekoliko višje izobrazbe, kot je tudi razvidno iz tabele 1.

Tabela 1: STAROSTNA IN IZOBRAZBENA STRUKTURA RESPONDENTOV LETA 1984 IN 1993, v %:

STAROST:	1984	1993	IZOBRAZBA:	1984	1993
15-24 let	14	0	manj kot o. š	19	8
25-34 let	25	18	os. šola	31	37
35-44 let	19	33	poklicna š.	24	20
45-54 let	19	20	srednja š.	18	28
55-64 let	15	24	višja, visoka	9	6
65 in več	8	4			
skupaj	100%	100%	skupaj	100%	100%
	N=2471 N = 50			N=2471 N = 50	

Na mesec natančno, za 20 let nazaj

Eden od ciljev pilotne študije je bil preveriti ustreznost izbranih časovnih parametrov glede na tveganje izgube podatkov. V AZD študijah je pogostna enota merjenja časa mesec. Velja za spominsko še obvladljivo, obenem pa tudi dovolj natančno mersko enoto (Drobnič, 1992). Kljub temu smo želeli preveriti, ali ta enota dovolj dobro funkcioniра v izbrani obliki anketnega instrumenta, in to seveda za obdobje dvajset let nazaj, če začnemo z letom 1973.

O dolžini retrospektivnega obdobja je bilo več pomislekov. Kljub več raziskavam, ki so uspešno uporabile relativno dolga obdobja, na primer 15-letno (Popelaz in Drobnič, 1992) ali celo več desetletij (Blossfeld, Hamerle in Mayer, 1989), smo raziskovalci in kasneje tudi testni anketarji dvomili o tolikšni spominski sposobnosti ljudi. Primernost izbranega dvajsetletnega retrospektivnega obdobja smo želeli preveriti tudi zato, ker v anketni obliki nismo uporabili nobenega posebnega »sprožilca spomina«, kot so priporočali v ZDA, kjer so v ta namen tudi uporabljali nekatere splošno znane dogodke, kot npr. Kennedyjeva smrt (Drobnič, 1992:43).

Za presojo tega, ali in koliko so retrospektivni podatki spominsko dostopni na mesec natančno, smo izbrali vprašanja, ki so poizvedovala po času začetka in konca vsake zakonske, zaposlitvene in stanovanjske epizode po letu 1973.¹ Upoštevane so le tiste napake, ki jih zanesljivo lahko pripišemo prav spominski motnji.² Gre bodisi za izbiro manj natančne enote – četrletja, ki je bila dana kot dopolnilna možnost, samo letnice ali pa za manjkajoči podatek ob pripisu anketarja, da »se ne spomni«. Ta definicija napake je bila dokaj stroga, saj je zanj zadoščalo že eno samo odstopanje, čeprav je veliko istovrstnih dogodkov anketirane lahko sicer pravilno opisal. Izid štetja in klasifikacija opisanih napak sta prikazana v tabeli 2.

¹ Obdelana so bila tale anketna vprašanja. V stanovanjski mobilnosti (Gre za stanovanje, v katerem je respondent živel leta 1973 in kasneje): Od kdaj do kdaj ste brez daljše prekinitve živeli v tem stanovanju? Prosim, povejte mesec in leto. (Gre za stanovanje, v katerem je živel leta 1973 in kasneje).

Za zakonske zveze: (Za tiste, ki so bili leta 1973 poročeni in/ali so se poročili (tudi še) kasneje): kdaj ste se poročili? Prosim, povejte mesec in leto. (Ali ste še poročeni in živite s tem možem/ženo?) Kdaj ste prenehali živeti s tem možem/ženo?

Za zaposlovanje: (Za tiste, ki so bili leta 1973 zaposleni ali so se zaposlili kasneje.) Kdaj ste bili prerezporejeni na to delovno mesto? Povejte, prosim, mesec in leto. Kdaj ste se zaposlili v tej/novi organizaciji? Kdaj ste prenehali delati na tem delovnem mestu?

² Izraz »spominska motnja« tu ni uporabljen v smislu patološkega stanja, ampak v smislu katerega koli dejavnika v zvezi s spominom, ki respondentu ni dovoljeval dovolj natančne rekonstrukcije dogodkov.

TABELA 2: Napake pri izbranih epizodnih vprašanjih – odgovor ni navajal meseca

	ŠTEVILO VPRAŠALNI- KOV Z NAPAKO	ŠTEVILO NAPAK	LETO, KO JE NASTA- LA NAPAKA
PO PODROČJIH:			
stanovanje	3	4	neznano, 1963, 1968
zakonske zveze	1	1	1961
zaposlitve	6	10	1969, 1971, 1973, 1975, 1986, 1993
PO ŠT. NAPAK:			
brez napake	43 (88%)		
ena	3 (4%)		1971, 1969, 1963
dve	2 (4%)		1986, 1975
tri	– (0%)		
štiri	2 (4%)		neznano, 1961, 1973 1968, 1983

Zbiranje napak pri respondentih: porazdelitev napak med respondenti pokaže, da je imelo najmanj eno napako 7 respondentov oziroma 14%. Velika koncentracija napak je bila očitna v tem, da sta imela dva respondenta po 4 napake in sta torej skupaj zakrivila več kot polovico vseh registriranih napak. Ta izid bi lahko posplošili v smislu, da za 4% pilotne anketne populacije časovna razsežnost izbranih dogodkov ni zadostno spominsko dosegljiva. Sklepamo torej lahko, da je bila izguba anketnih podatkov, odvisno tudi od slabših individualnih spominskih sposobnosti majhnega dela respondentov, ki jih tudi s spremenjeno anketno obliko ne bi mogli odpraviti. Omenimo še, da se ta skupina anketirancev po svojih atributih in po obsegu zdi blizu tistim, ki jih je v svoji tipologiji anketirancev M. Gnidovec (1993) poimenovala »težavni«. Gre za okoli 5% anketirancev, ki v primerjavi s preostalimi slabo razumejo anketna vprašanja, so najmanj pripravljene na sodelovanje in imajo pretežno nižjo izobrazbo. Tudi v našem primeru sta imela »kritična respondenta« le dokončano osnovno šolo; kot zanimivost še povejmo, da gre za ženski, stari 36 in 66 let.

Napake po področjih: Največ napak je bilo opaženih pri zaposlitvah, najmanj pri zakonskih zvezah. Seveda pa še naprej ne vemo, ali se dogodkov v zvezi z zakonom ljudje toliko bolj spomnijo kot tistih v zvezi z zaposlovanjem, ali razlike nastanejo (tudi?) zato, ker je zakonskih dogodkov enostavno manj kot zaposlitvenih in zato tudi manj priložnosti za nastanek spominske motnje.

Časovni parametri. Kljub temu da je mesec kot merska enota dal zadovoljive rezultate, je možno izgubo podatkov dodatno zmanjšati tako, da se v izbranih nadaljnjih statističnih obdelavah uporabi bolj groba časovna enota – četrletje. Več kot polovica vseh napak – natančneje devet od petnajstih – je bilo namreč v tem, da je bilo namesto meseca navedeno četrletje.

Večina napak je bila časovno locirana pred letom 1973³ ali v njem – takih je bilo osem napak od petnajstih. Vpliv časovne oddaljenosti na pomnjenje pa se je

³ Vprašalnik je potzvedoval po stanjih v letu 1973 in kasneje. Ker pa je registriral tudi začetek prve epizode, ki je lahko segal daleč nazaj, je med odgovori najti tudi letnice pred letom 1973.

pokazal kot relativen, saj je bilo npr. najti primer, da je imel anketiranec spominsko vrzel za leto 1993, pri istovrstnem dogodku bolj oddaljenega leta pa ne.

Ta del pilotne študije nas je torej pripeljal k sklepu, da so izbrano obliko anketnega instrumenta, dolžina retrospektivnega obdobja ter mesec kot časovna enota dali zadovoljive rezultate ter se pokazali kot primerna osnova za retrospektivno zbiranje podatkov.

Kakovost retrospektivno zbranih podatkov

Medtem ko smo v prvem delu študije poskušali presoditi izbrano obliko vprašalnika ter časovne parametre glede na to, kolikšno »izgubo podatkov« so povzročili, se v tem delu študije ukvarjamo z vprašanjem, koliko so bili pridobljeni podatki tudi kakovostni. Zlasti nas zanima, v koliki meri smo se z retrospektivno obliko vprašalnika približali kakovosti podatkov, pridobljenih s klasično obliko vprašalnika. Pri tem pa se bomo omejili le na nekaj tistih spremenljivk, pri katerih smo dosegli situacije ponovljene meritve. Gre za npr. stanovanjsko, zakonsko itd. stanje respondenta maja 1984, ki smo ga pri istem respondentu posneli dvakrat: prvič z anketo leta 1984, drugič pa s pilotno anketo leta 1993. Te značilnosti anketne situacije so torej ponovljene meritve po 9 letih.

Nekaj izhodiščnih metodoloških podmen. Najpomembnejša sestavina kakovosti podatkov je njihova zanesljivost. Problem zanesljivosti se nanaša na vprašanje, ali z izbranim merskim instrumentom dejansko merimo tisto količino (pojav, spremenljivko), ki jo tudi res želimo meriti oziroma koliko je drugih dejavnikov. Da pri anketnih vprašanjih problem nikakor ni zanemarljiv, kaže že naslednja tipologija dejavnikov, ki zamegljujejo iskano količino. Razliko v odgovorih respondentov na neko anketno vprašanje Alwin (1989:281) obravnava kot funkcijo petih komponent. Poleg same spremenljivke, ki jo želimo meriti, so to še: konstantne merske lastnosti vprašanja, kot so npr. ubesedenje, oblika, vsebina; napake pri konceptualizaciji in operacionalizaciji, ko se vprašanje nehoteno naslavlja tudi na neki stabilni konstrukt, ki ni enak količini, ki jo želimo meriti, ter dve vrsti merskih napak.

Pri zbranih podatkih za nazaj se ti problemi stopnjujejo tudi zaradi močnega vpliva spomina. Količina, ki jo želimo meriti, je pri tem namreč posredovana skozi medij spomina, ki jo kot svojevrstni filter lahko tudi predela (npr. t. i. optimizem spomina).

Ponovljeno merjenje (ponovno anketiranje – reinterview) je ena od možnih načinov presojanja zanesljivosti merjenja. Zadošča definicijskim merilom zanesljivosti kot »korelacijske konsistentnosti dveh poskusov merjenja iste stvari ob uporabi maksimalno podobnega merskega instrumenta ter neodvisno od kakršne koli dejanske spremembe merjene količine« (Alwin, 1989:278). Za presojanje zanesljivosti Alwin uporablja klasično testno metodo, ki primerja izide panelnih anket v treh valovih – npr. ameriška Quality of Life Survey v letih 1973, 1974 in 1978. Tri meritve zahteva tudi alternativna raziskovalna strategija, ki zanesljivost presoja v eni časovni točki (npr. Leskošek, 1992).

O vplivu spomina na zanesljivost podatkov je najti nasprotujoče si ocene. Tako pilotna študija German Life History Study (Blossfeld, Hammerle in Mayer, 1989) ugotavlja, da zaradi spomina za nazaj zbrani podatki niso sistematično pristranski. Po drugi strani po Alwin (1989:280) opozarja, da je presojanje zanesljivosti meritev oteženo prav zaradi možnega pristranskega učinka spomina. Pri tem poudarja

druge vrste nevarnosti, namreč to, da bi se zaradi prekratkega presledka med meritvami anketiranci spomnili svojih prejšnjih odgovorov in jih ponovili.

Kakor koli že, ob za nazaj zbranih podatkih sta spomin in občja zanesljivost merskega instrumenta medsebojno globoko pomešana. Poskus analitične osamitve vpliva spominske razsežnosti na morebitno zmanjšano zanesljivost za nazaj zbranih podatkov je zahteven in presega možnosti te študije. Tu se zadovoljujemo s podmeno, da zanesljivost merjenja ni neodvisna razsežnost kakovosti merjenja, ampak se prepleta tudi z drugimi razsežnostmi, kot sta veljavnost, natančnost itd., in skupaj z njimi sestavlja kakovost merjenja (Leskošek, 1992:9).

Primerjava odgovorov leta 1984 in 9 let kasneje. V anketi je treba zadostiti več pogojem, če naj ponovljeno merjenje prinese enak izid. Najprej mora ostati nespremenjeno samo stanje, ki ga registriramo (t. j. konstantnost količine, ki jo merimo). To v pilotni študiji ni bil problem, saj smo izbrali take spremenljivke. Poleg vpliva katere od sestavin, ki jih je omenil Alwin, pa lahko izzove spremembo izida meritve tudi napaka pri zbiranju podatkov. Možen vir napake je lahko anketar s posebno uporabo merskega instrumenta ali z nenadzorovano spremembo anketnega vzorca; napake nastajajo tudi pri vnosu in pri statistični obdelavi podatkov.

Ob navedenem naboru možnih dejavnikov spremembe izida merjenja, ki jih v tej študiji ne moremo analitično nadzirati, si pomagamo s sklepanjem. Če pri ponovljeni meritvi dobimo enak izid, potem seveda vemo, da v celotni verigi ni zatajil nobeden od členov, tudi spomin in oblike vprašalnika ne.⁴ Če je izid spremenjen, smo seveda v težavah, saj »krivca« ne zmoremo identificirati.

V pilotni študiji primerjamo izida obeh meritev tako, da ugotavljamo le pojavljanje enakih odgovorov. Olajševalne okoliščine za izbiro tako preprostega načina je najti predvsem v zelo majhnem vzorcu ter v kakovostni raznovrstnosti pomembnih spremenljivk. Istovetnost odgovora smo ugotavljali tako, da smo od vrednosti spremenljivke, izmerjene leta 1984, odšteli njeno vrednost, izmerjeno leta 1993, ter izračunali pogostost porazdelitev. Pri nekaj spremenljivkah smo neposredno primerljivost med meritvama dosegli šele tako, da smo ustrezno priredili modalitete iz prve ali druge meritve. Spremenljivke, pri katerih sta bila uporabljena bistveno različna merska instrumenta, so v tabeli označene z zvezdico. Večinoma so to primeri, ko je bila spremenljivka v anketi leta 1984 sestavljena iz več enostavnih anketnih vprašanj, leta 1993 pa jo je »pokrilo« eno samo anketno vprašanje z ustreznim naborom modalitet (npr. stanovanjski status). V takih primerih je bil torej spremenjen merski instrument, kar je seveda dejavnik tveganja drugačnega izida merjenja.

Med vsemi izbranimi spremenljivkami, prikazanimi v tabeli 3, le prve tri niso registrirane v retrospektivni epizodni obliki. Ker so primer klasične oblike vprašanja, ki je bilo ob ponovljenem merjenju skoraj enako, so bile tudi izbrane prav za kontrast in za primerjavo drugim, ki so bila pretežno za nazaj in epizodna.⁵

Omenimo še, da smo pogostnost enakih odgovorov, ki je prikazana v tabeli 3, računali glede na vse veljavne odgovore. Zmanjšano število veljavnih odgovorov pri stanovanjskih spremenljivkah je posledica tega, da leta 1993 te vrednosti nismo

⁴ Tu se ne spuščamo v presojanje tveganja, da lahko nastane ponovljeni individualni izid merjenja tudi zaradi napake ali naključja.

⁵ Vprašanje za nazaj poizveduje po nekem stanju v preteklosti. Če si sledi več vprašanj in so tudi na poseben način grafično oblikovana in združena v epizode, govorimo o epizodnem vprašanju.

registrirali za vso populacijo.⁶ Pri spremenljivkah »vodilno ali vodstveno delo« ter »zamenljivost pri delu« so upoštevani le tisti, ki so bili maja 1984 zaposleni.

TABELA 3: Pogostnost ponovljenega izida anketiranja (enaki odgovori leta 1984 in 1993)

VARIABLA	veljavni odgovori		identični odgovori %
	N	štev.	
jezik v otroštvu	48	45	94
narodnost očeta	49	45	92
narodnost matere	47	44	94
leto priselitve v kraj***	6	5	83
leto priselitve na naslov**	30	26	87
lastništvo stanovanja maja 1984	40	36	90
stanovanjski status* maja 1984	40	29	73
št. sob v stanovanju* maja 1984	37	23	62
površina stanovanja v m ² ** maja 1984	40	30	75
kopalnica v stanovanju maja 1984	34	33	97
zakonski stan maja 1984	49	46	94
vpisanost v šolo maja 1984	49	44	90
vodilno ali vodstveno delo maja 1984	39	32	82
zamenljivost pri delu* maja 1984	38	20	53
delovni status* maja 1984	49	48	98

Opombe:

* spremenljivke, pri katerih se je besedilo ali potek anketnega vprašanja/vprašanj pri drugem merjenju znatno spremenil

** primerjava razredov

Najprej pogledjmo izide pri prvih treh spremenljivkah, ki so bile merjene s »klasično« obliko vprašanj. Pogostnost enakih odgovorov pri njih znaša med 92 in 94%. Tako vemo, da je 6 do 8% neenakih odgovorov nastalo že ob uporabi klasičnega, obakrat enakega merskega instrumenta in brez udeležbe spominskega dejavnika. Žal pa nam to s formalnega vidika jasno sliko nekoliko zamegljuje vsebinska plat teh treh vprašanj: spremenjeni izidi merjenja so morebiti rezultat spremenjenega socialnega pomena »neslovenskih« modalitet v vprašanjih, do česar je prišlo med meritvama.

Med petimi spremenljivkami, ki popisujejo stanovanjski položaj v maju 1984, je največ enakih izidov merjenja najti pri opremljenosti stanovanja s kopalnico – 97%, najmanj pa pri stanovanjskem statusu, površini in številu sob v stanovanju – med 62 in 75%.

Tudi obseg enakih odgovorov pri spremenljivkah, ki popisujejo delovni položaj respondenta, se dokaj spreminja in sega od 53% pri oceni zamenljivosti pri delu do zelo dobrih 98% pri delovnem statusu.

Izkupiček te analize lahko povzamemo takole. Pri tem se omejimo ne spremenljivke, ki so bile registrirane z epizodno obliko in so zadevale spominske sposobnosti respondentov. Te sprejemljivke se med seboj znatno razlikujejo po tem, koliko je bilo ponovljenih izidov merjenja. Zato sklepamo, da spominska in epizodna oblika nista (glavna) povzročitelja spremenjenih izidov merjenja, pač pa

⁶ V podatkih, pridobljenih leta 1993, smo lahko stanje v maju 1984 identificirali le v primerih, ko sta bili začetno in končno stanje ustrezne stanovanjske epizode enaki.

gre po vsej verjetnosti bodisi kar za zanesljivost posameznih vprašanj, bodisi za spremenjeno ubesedenje, kjer je do tega pač prišlo.

Sklep

V članku smo skušali odgovoriti na vprašanje, ali je anketiranje, ki za dvajset let nazaj zbira podatke o kakovosti življenja, izvedljivo ter kakšna je kakovost takšnih podatkov. Morebitna omejitvena dejavnika, na katera se je osredičil ta članek, sta bili konkretna (zahtevna in še nepreverjena) oblika anketnega vprašalnika ter spominska sposobnost respondentov, da poročajo o preteklih stanjih in dogodkih v svojem življenju.

Žal pa v študiji omenjenih dveh dejavnikov nismo mogli analitično osamiti glede na preostale dejavnike zanesljivosti in kakovosti merjenja. Ugotavljali smo lahko le njihov skupni učinek ter tako posredno presodili tudi sprejemljivost dveh »glavnih osumljencev« – domnevno najšibkejših členov v verigi dejavnikov kakovosti, anketnih podatkov. Študija je pokazala, da sta tako količina izgubljenih podatkov zaradi dolžine in natančnosti merjenja opazovanega obdobja – t. j. za dvajset let nazaj, na mesec natančno, kakor tudi kakovost zbranih podatkov ostali znotraj sprejemljivih okvirov.

Seveda pa je študija nekaj vprašanj tudi odprla. Navezujejo se predvsem na ponovljeno merjenje, ki v družboslovnem raziskovanju kakovost življenja pomeni dokaj redko priložnost. Da smo pri ponovljenem merjenju pri nekaterih spremenljivkah dobili občutno manj enakih izidov kot pri drugih, pa je seveda izziv za ugotavljanje zanesljivosti njihovih merskih instrumentov.

LITERATURA

- ALWIN, D. F. (1989): Problems in the estimation and interpretation of the reliability of survey data. *Quality and Quantity*, 23(3), str. 277-331
- ANTONČIČ, V. IN BOH, K. (1991): Premise za raziskovanje kvalitete življenja, *Družboslovne razprave*, št. 12, str. 5-18
- BELAK, EVA (1994): *Anketa in anketar*, Diplomski naloga, Ljubljana, FDV
- BLOSSFELD, H. P. HAMERLE, A. IN MAYER, K. U. (1989): *Event History Analysis. Statistical Theory and Application in the Social Sciences*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, povzeto po: Drobnič, S. (1992)
- ČERNIČ, MAJDA (1993): *Poročilo o izvedbi raziskave »Kvaliteta življenja v Sloveniji – Pilotna študija 1993*, tipkopis, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Ljubljana
- ČERNIGOJ SADAR, N. (1992): Kvaliteta življenja – bibliografija, Center za družbeno blaginjo, Bilten št. 5, Ljubljana, FDV
- DROBNIČ, SONJA (1992): *Dinamična sociološka analiza, raziskovalno poročilo*, Ljubljana, Inštitut za družbene vede
- GNIDOVEC, META (1993): *Anketa in anketiranec*, diplomski naloga, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede
- LESKOŠEK, KARMEN (1992): *Merjenje zanesljivosti*, diplomski naloga, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede

Transboundary Hazards and Cross-Border Cooperation in Land-Use Planning: Some Data From the Italian-Slovenian Border**

Introduction

In this paper I deal with the problem of the transboundary industrial hazards and the possibilities of cooperation between bordering countries.

Starting point: the regulations introduced by the "Seveso" directive (82/501/EEC) and their forthcoming amendments, aiming at introducing land-use planning controls on new major hazard installations and on settlements around already existing installations.¹

Talking of land-use planning controls, the transboundary aspects of hazards cannot be forgotten: a policy of cooperation between bordering countries has thus to be developed, concerning not only consultations between governments but also information exchange and participation of the public in the decision-making.

The paper briefly discusses this issue and presents some data on the Italian-Slovenian border drawn from a research carried out in 1993.²

Seveso directive and land-use planning

On October 16, 1989, the Council of Ministers of the European Community adopted a resolution (89/C 273/01) which recognized the importance of land-use planning controls when new hazardous installations are authorized and when urban settlements are developing around already existing plants. The resolution showed the need of including this problem into the Seveso directive.

Successively, the Commission of the EC began proceedings for amending the directive which, in its new version, will contain the member states' request to adopt a siting and land-use policy for major hazard installations.

The reason for the amendment is that, in order to reduce the hazards, the emergency planning and the information to the population living in the area surrounding a major hazard installation can be usefully integrated at the level of land-use planning. The decisions on the siting of major hazard installations and on the development of the surrounding areas can thus take into account the likelihood of accident hazards and their consequences.

The problem naturally arises when it is not possible to place a major hazard installation at a distance which is totally safe for the population. This happens frequently because the Community member states, and the European countries in

* University of Trieste and Institute of International Sociology of Gorizia

** 15th Conference "Europe of Regions": *Regionalism and the Europe of the Future - Experiences, Challenges and Possibilities*, Copenhagen, August 19-22, 1994

¹ For information on the EC directives on major hazards see Amendola 1992.

² The complete results of the research are reported in Pellizzoni and Montina 1993.

general, are densely populated, because industry had often developed together with a town and other activities, and also because the less developed areas often present high aesthetic or naturalistic values that prevent them from sheltering industrial installations, which, as a consequence, tend to concentrate in some areas.

A compromise has thus to be found among economic needs, productive and occupational development, environmental and security needs. Such compromise has to take into account not only the different characteristics of the industrial installations (dimensions, hazard levels, etc.) but also that different portions of territory may be more or less sensitive with regard to the natural environment, the social categories forming the resident community and the activities carried out.

A series of problems arise here. A first concerns the criteria to be used to evaluate the acceptability of a major hazard installation and the discretionality to be left to the decision-maker. Other problems relate to the way in which information is transmitted to the public and to people's participation.³ A further question is the coordination between land-use planning controls and the existing discipline on environmental protection, emissions control and the Environmental Impact Assessment (EIA). An additional problem is how controls on major hazard installations are to be included in land-use planning, and which authority has to carry them out.

The research

The aim of the research of which some results are given here was to analyse the relation between land-use planning and industrial installations subject to major accident hazard, with particular reference to the Italian case and to such crucial aspects as people information and participation in land-use decision-making. The objective was to single out problems, suggest possible solutions, verify their affinities among different member states of the European Community. A particular but not at all marginal issue was that of the transboundary hazards.

The on-field part of the research was based on in-depth interviews to key informants, selected among professionals, officials and scholars in environmental issues, Italians (mainly) and Slovenians. The industrial area chosen as reference point for the research was that of Trieste, as the principal one near the border. However, not all the interviewees were resident in this area: for example, some of the interviews were carried out in Ljubljana.

As regards the problem of the transboundary hazards, the interviews and the review of existing literature aimed at focusing on:

- i) the existing level of sensibility among experts and officials, on both sides of the border, in relation to such problem;
- ii) the existence of formal or draft agreements at national level and/or between bordering local administrations;
- iii) the existence of informal contacts at a political-administrative and scientific level;
- iv) the solutions which could be put forward for facing transboundary hazards, with particular reference to information and participation.

³ A considerable literature is available on these issues: see for example De Marchi and Rota 1990; Gow and Otway 1990; Kasperson and Stallen 1991; Pellizzoni 1992; Cvetkovich and Earle 1992.

Obviously, the results of the interviews cannot be properly considered representative, but rather indicative of the opinions widespread among experts and officials in the environmental field.

Seveso directive and risk assessment: the situation in Europe

Europe presents us, at the moment, with a rather complex situation: different land-use planning systems, more or less extended and detailed regulations on industrial hazards, different criteria of risk assessment (RA) and of distribution of assessment and decision-making responsibility.⁴

A recent study (Health and Safety Executive 1993), although recognizing the difficulty in making comparisons due to the different national legislations, points to some well defined criteria in analysing the European situation.⁵ Some important conclusions can be drawn from the study.

a) Control mechanisms differ considerably in the specific planning or licensing procedures for major hazard installations, in the people who carry out the controls – who can be local authorities (Municipality, Province etc.), central government authorities (Prefects etc.) or specific bodies (as the Health and Safety Executive) – and in the links existing with other control procedures, as the EIA.

b) RA varies in the development reached by specific methodologies – aiming at reducing subjectivity and increasing the coherence and uniformity of decisions – and in the criteria being followed – leaning either towards a deterministic or a probabilistic approach.⁶

c) As regards the controls over land-use in the vicinity of major hazard installa-

⁴ As regards the reasons of these differences, two kinds of interpretation can be put forward. The first is based on the "theory of epistemic community" (Haas 1990, 1992). This community consists of a transnational network of specialists whose members share common views on the causes of environmental problems and the policies to solve or reduce them: according to this theory, the role of knowledge-based experts is important in shaping the environmental policy of a country. Therefore, if the policy-makers of a country turn to experts for advice, then this country will probably become a supporter of stringent international controls.

The second is the "interest-based explanation" (Sprinz and Vaahtoranta 1994). According to this theory, the environmental foreign policy of the states is shaped by two main factors: a country's ecological vulnerability and its abatement costs (of pollution, of industrial risk etc.). Four different cases can be outlined. There are countries where both ecological vulnerability and abatement costs are low: these are the "bystanders". Others have low ecological vulnerability and high abatement costs: they are the "draggers". Some countries have high ecological vulnerability and low abatement costs: they are the "pushers"; some others have high ecological vulnerability and abatement costs: they are the "intermediates". Therefore, some countries strive for stringent international regulations, others oppose them, and others can favor environmental protection more often than those belonging to the second group.

⁵ These criteria are: a) how major hazard installations are identified; b) how the siting of new major hazard installations is controlled; c) how the hazard from the installations is assessed; d) how control is exercised over the use of land within their vicinity; e) how decisions are reached.

⁶ The first one assesses the consequences of the worst credible scenarios, the other assesses the probability of specific accidental events or levels of harm. The main difference between the two approaches – which are not completely opposite (a probabilistic aspect exists in the deterministic approach in the choice of possible scenarios, and a deterministic aspect exists in the probabilistic approach in the need to establish a typology of events and consequences, generally on a statistical basis) – is to be found in the type of information offered. The deterministic approach shows the areas in which the consequences of the worst possible accident will occur, the probabilistic one, instead, shows the areas in which there is a probability for certain damages to occur following various accidental typologies. The result is that in both cases distances are defined, in relation to which different levels of harm may occur (deriving from over-pressure, thermal radiation or dispersion of toxic substances) to objects or persons, expressed in terms of consequences or accident probability. However, the first one is somehow more restrictive: by analysing particularly grave events it is foreseeable that major restraints will be placed on land-use than with the probabilistic approach, which instead looks at the probability, usually very low, of catastrophic events to take place. In fact, it is not a case that "the probabilistic approach has been developed by member states with high population densities and pressures on land-use" (Health and Safety Executive 1993, point 4.5): among Community members – although there

tions, there is a variety of solutions. Only some countries have specific planning tools for taking account of hazards. In national, regional or local planning specific areas of industrial development may be pointed out, sometimes with restrictions on the development of the areas surrounding the hazard installations. Only some states, among which France, the United Kingdom and the Netherlands, use a system of zoning – the size of the zones depending on deterministic or probabilistic assessments – with the aim of identifying areas where specific controls are to be applied. Generally, two or three kinds of zones are provided, enabling different levels of development and use according to the distance from the installation. Sometimes a system of economic compensation for the restrictions imposed to land-use is provided for.

d) Decision-making systems also vary considerably. If control is carried out by planning, the decisions are mainly made by local authorities, sometimes supported by expert bodies, whereas in case of a licensing regime they are generally made by an independent authority.

In conclusion, the different approaches followed by the member states result in differences in the legislative and administrative tools used, and in the participation possibilities for the public. This, however, does not exclude the possibility of adopting a common policy on this subject-matter which will probably need to be sufficiently flexible (Health and Safety Executive 1993; Walker 1991) to allow different solutions in the various member states. Anyway, making sure that controls on hazard installations reach similar results everywhere means avoiding undesirable consequences, both in the economy (“export” of dangerous activities to more permissive countries, effects on competition among businesses located in different member states, etc.) and in the health of citizens living in those countries.

Information and participation

As to the activities having environmental relevance, the public has three main rights (Scovazzi 1989) sanctioned at international level by the EC and by such organisations as the OECD⁷ and the United Nations. They are:

- the right to be informed;
- the right to be consulted;
- the right to be taken into account.

Inside the Community, the first right is guaranteed by the regulations on major industrial hazards, by those on land-use planning in the different member states and by those on the EIA. The second right is only guaranteed by the second and third group of norms. The third right is also considered by the second and third group of norms, but it is the less protected: warrants that people is really (and not only formally) taken into account are often weak.

As regards land-use planning at major hazard installations, public participation in the different countries takes place by public inquiries or mechanisms of appeal of various kinds. They may concern the preparation of the plans or single requests of installation or alteration of the plants.

are differences which are not to be disregarded – France and Germany follow the deterministic approach, while Belgium, Denmark and the United Kingdom follow the probabilistic one. On this subject see Baldizzone 1992.

⁷ See Recommendation C(79)116, 8 May 1979 (Assessment of Projects with Significant Impact on the Environment), and Decision-Recommendation C(88)85, 8 July 1988 (Provision of Information to the Public and Public Participation in Decision-Making Processes Related to the Prevention of, and Response to, Accidents Involving Hazardous Substances).

Looking at the transboundary aspects of environmental protection, we shall see in the next section that the first of the above mentioned rights is within certain limits guaranteed, but has to be strengthened. The main problems regard the second and third right. If EC and national environmental regulations are here generally weak, it is obvious that the principle of national sovereignty does nothing to make things easier when a border divides those who would have to be consulted and taken into account.

Transboundary hazards and international regulations

So far, the transboundary aspects of industrial hazards have been considered relatively little, both at scientific and at normative level.

It has been observed that an amendment to the Seveso directive will necessarily have to provide the planners of a town "with information on relevant hazards in an adjoining territory, so that land-use protection zones can be established on a consistent basis" (Walker 1991, 239).

Looking at the present international situation, we can say that:

a) the EC considers environmental problems also as international problems. Both the EIA and the Seveso directives talk about duties of information among member states when a localized activity in the territory of one state may impact on the territory of another state as regards the environment or the hazards connected with accidents;

b) outside the Community there are some conventions or bilateral or multilateral agreements which are relevant to the transboundary aspects of industrial hazards deriving from activities which fall within the sphere of the Seveso directive. Among these we can mention:

– the United Nations ECE (Economic Commission for Europe) Code of Conduct on Accidental Pollution of Transboundary Inland Waters;

– the United Nations Convention on EIA in Transboundary Context;

– the recent (17 March 1992) United Nations Convention on the Transboundary effects of industrial accidents;

– the International Labour Organization Code of Practice on the Prevention of Major Industrial Accidents;

– the Decision of the Council of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) on the Exchange of Information Concerning Accidents Capable of Causing Transfrontalier Damage;

– the Agreement Protocol on civil protection among the countries adhering to the Alpe-Adria Working Community.⁸

There is no space here for considering these documents in detail. Some observations can, however, be made on the important United Nations Convention.

This Convention deals with many aspects already considered by the Seveso directive, but it is important at least for the following reasons:

a) a connection is established between RA and EIA, linking the effects of this Convention to those of the Convention on EIA in a transboundary context;

b) as for the decision-making on sitting, a principle of coordination is introduced: the countries must coordinate their policies of development of bordering areas so as to reduce the hazards deriving from industrial activities;

⁸ The Protocol instituted a Documentation Centre on Resources (located in Italy, and precisely in Palmanova, near Udine) which can be mobilized following grave calamities or overhanging hazards.

c) several aspects are defined on emergency systems, notification of accidents, mutual assistance, exchange of technologies and information;

d) as for information and participation, the convention established (art. 9) that:

"The Parties (the contracting countries) shall ensure that adequate information is given to the public... This information shall be transmitted through such channels as the Parties deem appropriate...

The Party of origin (that is, the country in which the hazardous installation is located) shall... give the public in the areas capable of being affected an opportunity to participate in relevant procedures with the aim of making known its views and concerns... and shall ensure that the opportunity given to the public of the affected Party is equivalent to that given to the public of the Party of origin.

The Parties shall... provide natural or legal persons who are being or are capable of being adversely affected by the transboundary effects of an industrial accident... with access to and treatment in the relevant administrative and judicial proceedings... equivalent to those available to persons within their own jurisdiction."

The contents of the information shown in the annexes to the convention are rather similar to those stated by the Seveso directive.⁹

Transboundary hazards between Italy and Slovenia

The present situation

Let me say something on the transboundary hazards along the border between Italy and Slovenia, and on the relations in the environmental field between the two countries.

As an EC member state, Italy has implemented the Seveso directive and other important regulations (such as that on EIA), even if in a partially unsatisfying manner. The problems concern above all the distribution of competences between central and local government and authorities, with several norms creating a somehow confusing system, and the information and participation tools and practices. Written tools are dominant: public inquiries or public hearings are virtually non-existent, even if consultative referendums may be called by local authorities. While EIAs and major hazard installations notifications and declarations are well established, people often lacks detailed and effective information, and only few external emergency plans for major hazard installations are working at present (but there are internal emergency plans and civil protection plans).

Land-use planning is a quite hierarchical system, well developed only in some regions, such as Friuli-Venezia Giulia, where the norms for example require EIAs at planning level. There are many norms regulating industrial settlements, but not a proper zoning system. Final authorization on installations is given to the Municipal authorities.

Several bills amending or developing the regulations on environmental issues are waiting for discussion, therefore a substantial improvement in the situation can be expected in the following years.

⁹ The mentioned OECD Decision on the exchange of information on transfrontalier damage - C(88)84, 8 July 1988 - deals in a similar way with the information contents and the possible procedures of consultation between bordering states.

Friuli-Venezia Giulia, the region facing Slovenia, has various industrial areas inside its territory, but the only significant one along the border is that of Trieste, where a certain number of "Seveso" installations are located in a highly populated urban context. The region has one of the best set of environmental regulations in the country, and the Trieste industrial area has been recently submitted to a quite detailed RA (including an analysis of transports and harbour risks), that however did not take into account the transboundary aspects of industrial hazards. The RA suggestions for reducing hazard levels have not yet been implemented.

Slovenia¹⁰ renewed its adhesion to all international agreements previously signed by Yugoslavia, concerning the environment and the managing of hazardous activities, in the nuclear and chemical fields. The Slovenian government is rather intensively engaged in the environmental sector. The Ministry of Environmental Protection and Land-use Planning presented in 1991 a bill on the environment, largely based on Community regulations (De Marco 1992): it contains norms which set up the study on environmental vulnerability at the level of land-use planning, the EIA (also extended to land-use planning). The objective of the Slovenian environmental policy, including the management of industrial hazards, is thus to progressively conform with EC and international norms, also in view of joining the Community.

On the Slovenian territory there are not many sources of industrial hazard; the main one is the Krsko nuclear plant and there also are some "Seveso" industries, but they are not located near the borders. Therefore, as for the Italian-Slovenian border, the hazards mainly derive from Italy, and particularly from the industrial area of Trieste.

There exist rather detailed emergency plans: in particular there are civil protection plans at a municipal and national level, whereas factories have their own internal emergency plans. Municipal plans are based on RAs which take into account the different sources of risk; information to the population makes a wide use of the massmedia. Land-use planning is managed at a statal and municipal level; the plans, revised every four years, include norms on the buildings and the protection of the environment. Land-use is publicly controlled: whoever wants to build has to publicize the project and obtain the assent of the people living in the surrounding area. Special permits are necessary for industrial installations and the final authorization is given by the municipal authority. Sometimes public participation takes place by public inquiries and consultative referendums. Public hearings are sometimes organized.

At present there is no law in Slovenia like the Seveso directive, although some of its aspects are to be found in the law on the environment and although an imminent law on civil protection will require forms of RA. As for international relations, there are common research projects and bilateral agreements in preparation: with Italy (monitoring of Isonzo river), Austria (monitoring of the Gulica dam), Croatia, Hungary, etc. As a member of the Alpe-Adria Community, Slovenia also adheres to the mentioned Agreement Protocol in the field of civil protection, and will adhere to the United Nations Convention on the transboundary effects of industrial accidents. Instead, up to this moment, there are no specific agreements on industrial hazards between Italy and Slovenia.

¹⁰ The research's updating on Slovenian environmental regulations stops at 1993.

The problem of the transboundary hazards deriving from industrial activities was dealt with all the key informants, and it was at the centre of the interviews with the Slovenians. In general, all the interviewees are aware of the existence of the problem and consider the question of the transboundary extension of the possible effects of industrial accidents to be important. However, they hold different opinions as to its relevance in the Trieste border area: for some it is an important problem, for others it has a secondary relevance. In any case, the majority of people reveal that they know little or nothing on the matter.

The Slovenian key informants state that there is no exchange of information with the people responsible for the industrial and harbour area of Trieste (Municipalities, Regional government, Harbour Authority, Industrial Authority, etc.), thing which is confirmed by the Italian key informants. Some talk of informal contacts and forms of collaborations among bordering municipalities on topics of civil protection – which as said have been the object of formal agreements, in particular within the Alpe-Adria Community –, whereas the aspects relative to controls on major hazard installations at planning level have not been, so far, considered.

The interviews confirm that Seveso industrial hazards in this area derive mainly from Trieste, as near the border Slovenia, has no areas with such industrial hazard installations (a different matter is, of course, the nuclear plant at Krsko).

The advisability of making agreements on land-use planning controls is stressed by everybody, although with a different emphasis: in this sense the ratification of the United Nations Convention could play an important role as it will find, at least in this particular border area, a favourable field for its application among experts and officials.

The opportunity of intensifying an exchange of information which, up to now-days, has been very poor, is shared by everybody. Instead, the opinions are rather divided as regards the realization of forms of integration on land-use planning in bordering areas – under the form of consultations or agreements between central or local governments – and as regards the possibility of creating forms of consultation and participation of the citizens of a bordering state in the decisions of another country on land-use planning and major hazard installations. Some are optimistic and think it possible to arrive to similar results in not too long, by exploiting the progressive moving closer together of regulations and forms of cooperation which already exist in neighbouring fields (emergencies and environmental monitoring). Others, instead, think that the principle of national sovereignty has to prevail, except in cases of emergency and international solidarity interventions, and that it is not possible to go beyond a policy of exchange of information and government consultation. The majority of interviewees, anyway, sees national sovereignty as an obstacle to the realization of forms of integration and reciprocal participation on the decisions on land-use. Among the problems raised there is, for example, that of the difficult balance between power of central governments – obviously involved in relations between states – and power of local administrations, who carry out tasks of planning and authorizations of hazard installations and carry on their own relations with the local communities of the bordering country.

Another problem derives from the existence of opposing political and economic interests on the use of the territory, which exercise pressure on the central and local governments. These are already difficult to mediate within one

state and they are probably even more problematic to manage in international relations. Moreover, many key informants think it very unlikely that future bilateral or plurilateral agreements provide for a real participation of foreign citizens to matters such as land-use planning or authorizations. The possible consultations would thus remain at a symbolic level or would take on an exclusively political value (whereas what is here important is to guarantee a participation in the actual, day-to-day administration of the bordering areas). Anyway, apart from all the difficulties, many still think that the participation of citizens belonging to bordering states is a goal to be pursued.

Conclusions

In conclusion, on both sides of the border there undoubtedly is a good sensitivity to the problem of transboundary hazards. However, even among experts and officials in environmental issues information on this problem is generally poor. The majority of interviewees see as immediately useful and feasible a policy of transbordering information, which has to concern at least the aspects dealt by the Seveso directive (information on the characteristics of the plants, seriousness and extension of all connected hazards, emergency plans etc.), but possibly also the aspects linked with land-use planning and the development of industrial settlements.

The present situation along the border between Italy and Slovenia shows that cooperation on civil protection is at a more advanced stage than that on EIA or on industrial hazards. However, everybody emphasizes the importance of reaching agreements in these fields, so as to coordinate intervention in border areas. The ratification of the Convention of the United Nations will represent a significant step forward in this sector.

The main problem here is to realistically establish how much transboundary cooperation can be pushed forward. It is certainly easier to make agreements for information exchange between states – so as to take into account the needs and problems existing beyond one's border – particularly in emergency planning and in an adequate zoning of bordering areas. What seems more difficult is extending the participation possibilities offered to the citizens of one country to the citizens of another country, especially if participation is not understood as a process having a purely consultative function, but as having a direct impact on decision-making. Is it conceivable to carry out a referendum on both sides of the border? And is it conceivable that foreign citizens participate in a public inquiry? Several political and juridical problems would emerge from these questions. An opening, at least in the relations among EC member states, is offered by the fact that the principle of national sovereignty already meets specific limitations within the EC. Other good news come from the fact that the majority of the key informants sees the possibility of a transboundary participation as desirable.

The road towards an integrated participation in land-use planning on border areas is thus considered by most key informants difficult but not impossible. What is important, and that is what strongly emerges from the research, is to work in this direction and start to introduce the principles and rules most easily applicable. It is therefore necessary to start from information exchange and from the reciprocal consultation of governments and local administrations, that are already operative

in sectors which are neighbouring to those of land-use planning and major hazard controls, such as EIA and civil protection.

REFERENCES

- AMENDOLA, A. (1992); *The EEC Directives on Environmental Hazards*, in A. G. Colombo (ed.), *Environmental Impact Assessment*, Dordrecht, Kluwer.
- BALDIZZONE, G. (1992), *Rischi tecnologici e pianificazione territoriale. Verso una pianificazione integrata [Technological Hazards and Land-Use Planning. Towards an Integrated Planning]*, unpublished dissertation, European Master on Environmental Engineering, EPEA.
- CVETKOVICH, G. and EARLE T. C., (1992) (eds.), *Public Responses to Environmental Hazards*, "Journal of Social Issues", 48, 4.
- DE MARCHI, B. and ROTA E., (1990), *Risk Information Needs of Communities near Seveso Sites: A Pilot Study*, Commission of the EC, Report Eur 12887 EN.
- DE MARCO, L. (ed.), *Dossier Slovenia. Economia e ambiente [Dossier Slovenia. Economy and Environment]*, Trieste, Ecoistituto del Friuli-Venezia Giulia.
- GOW, H. B. F. and OTWAY H. H., (1990) (eds.), *Communication with the Public about Major Accident Hazards*, London, Elsevier.
- HAAS, N. (1990), *Saving the Mediterranean: The Politics of International Environmental Cooperation*, New York, Columbia University Press.
- HAAS, M. (1992), *Epistemic Communities and International Policy Coordination*, "International Organisation", 46, 1.
- HEALTH and Safety Executive (1993), *Report on Land Use Planning for Major Hazard Installations in the European Community*, Report for the Commission of the EC.
- KASPERSON, R. E. and STALLEN P. J. M., (1991) (eds.), *Communicating Risk to the Public*, Dordrecht, Kluwer.
- PELLIZZONI, L. (1992), *Sociological Aspects of Environmental Impact Assessment*, in A. G. Colombo (ed.), *Environmental Impact Assessment*, Dordrecht, Kluwer.
- PELLIZZONI, L. and MONTINA L., (1993), *Environmental Hazards, Land-Use Planning and Participation*, Working Paper 93-S, Mass Emergencies Program, Institute of International Sociology of Gorizia.
- SCOVAZZI, T. (1989), *La partecipazione del pubblico alle decisioni sui progetti che incidono sull'ambiente [Public's Participation in the Decisions on Projects of Environmental Relevance]*, "Rivista Giuridica dell'Ambiente", 3.
- SPRINZ, D. and T. Vaahtoranta, (1994), *The Interest-Based Explanation of International Environmental policy*, "International Organisation", 48, 1.
- WALKER, G. P. (1991), *Land use Planning and Industrial Hazards. A Role for the European Community*, "Land Use Policy", July.

NIKO TOŠ*

Primerjalne analize (ne)religioznosti

Religioznost v Srednji in Vzhodni Evropi v razmerah družbenih preobratov

Durkheim je kot predhodnik sodobne sociologije religije izhajal iz teoretične podmene, da je religija družbeno dejstvo, ki učinkuje kot nadzor nad posameznikom. Okvir tega nadzora je skupnost, ki vpliva na prevzemanje (internalizacijo) prepričanj in običajev. Skladno s tem pojmovanjem ima religija pomemben družbenointegrativni pomen. Glede na stanje sodobne religioznosti ter prevladujoče procese individualizacije in sekularizacije pa se kot sistem prepričanj, verovanj, običajev in ritualov, ki združujejo člane neke skupnosti, tako spreminja, da postaja vse bolj zasebna. Torej dejstvo, ki zadeva predvsem posameznika.

Že površinsko opazovanje sodobnih družb pokaže, da nastajajo spremembe pri vrednotenju ljudi in družbenih skupin. Pojavi, stvari, institucije, ki so bile tradicionalno visoko vrednotene, izgubijo svoj pomen, razvoj naravoslovnih znanosti, tehnološki razvoj, nadomeščanje mračnjaškega z racionalnim, izpodpiranje bojazni pred neznanim zaradi povečevanja človekovega izkustva in znanja, naraščanje blaginje, usmerjenost v tostranstvo, k zemlji in življenju, pojavljanje znotraj-svetne religioznosti in dezinstitutionalizacija religioznosti so pojavi, ki označujejo smer in moč vrednostnih sprememb. Družbena narava religije se očitno spreminja. Spreminjajo pa se tudi družbene razmere ter dejavniki, ki vplivajo na družbeni položaj in vloge religije ter religioznosti kot njenega individualnega izraza. Ko se pri raziskovanju in analizi omejujemo na pojav religije v razvitih zahodnih družbah ter nekdanjih socialističnih vzhodno- in srednjeevropskih družbah, se omejujemo predvsem na problem sodobnega krščanstva in še posebej na delovanje katoliške in protestantskih cerkva. Tako omejen (družbeni, kulturni) religijski prostor označujejo velike strukturalne in kulturne spremembe. Te spremembe se v medsebojnem učinkovanju izražajo: v naglo povečujočem se racionalizmu, hitrem zmanjševanju pomena odvisnosti posameznika od skupine, torej v povečanem individualizmu ter v spreminjanju običajnih verovanj, vrednotenj in ravnanj ljudi. Strukturalne in kulturne spremembe pa v vseh evropskih državah ne tečejo enakomerno in ne povzročajo enoznačnih učinkov. Čeprav je opazna neka splošna težnja in je eden njenih izrazov tudi sekularizacija: kot splošna razvojna smer, so razlike med državami vendarle velike. Prevladujoče osebne odnose in razmerja med ljudmi v vseh izsekih življenja (družina, delo, prosti čas ipd.) nadomeščajo kompleksni odnosi ter delovanje informacijskih in komunikacijskih sistemov. Večina oblik neposrednega skupinskega nadzora odpade. Če je nekoč zaradi prevladujočih vrednot, verovanj in ravnanj v skupini bilo skoraj nemogoče ne hoditi v cerkev, izražati svoja nasprotna prepričanja in se drugače (deviantno) vesti (Wilson,

* Dr. Niko Toš, redni profesor na FDV v Ljubljani.

1982), postane to v spremenjenih razmerah povsem običajno. Ljudje tako postajajo vse bolj neodvisni od okolja, vse bolj strpni do samih sebe in popustljivi do drugih.

Pri označevanju religioznosti in položaja cerkve v Evropi danes oziroma v zadnjih desetletjih pa seveda ne moremo mimo strukturalnih sprememb, ki so se (postopoma) izražale iz začetka 20-ih let, v začetku 50-ih pa diagonalno razcepile evropski prostor na »Zahod« in »Vzhod«. »Zahod«, Zahodna Evropa kot strukturalno kulturni prostor, ki ga intenzivno označujejo vsi omenjeni procesi in spremembe, je sinonim za pluralistično tržno, politično in idejno urejenost družb. V teh družbah sta religioznost in cerkev ohranili svoj (spreminjajoči se) naravni položaj. Pojem »Vzhod« pa je sinonim za družbe, ki so doživele kataklizmični strukturalni in kulturni udar, odpravile zasebno lastnino ter kulturni, idejni in politični pluralizem in se začele razvijati kot t. i. socialistične države. Zanje je značilna abruptna prememba v položaju cerkve in možnostih izražanja religioznosti. Če je naraščajoči individualizem Zahoda tudi rezultat razkroja nadzornih možnosti socialnega okolja, so na Vzhodu zatajevanje in nato izguba religioznosti in končno ateizacija rezultat poostrelega (ideološkega) nadzora ter ostro sankcioniranih prepovedi ter delovanja ideološkega monopolnega sistema indoktrinacije. Če je skupina na interpersonalni ravni prej nadzirala spoštovanje religiozних pravil in ravnanj, je v spremenjenih razmerah skupina (celo družina, delovna skupina itd.) nadzirala in ostro sankcionirala neupoštevanje prepovedi verskega in cerkvenega življenja. Cerkev na Zahodu se je razvijala svobodno in hkrati izgubljala svojo družbeno vlogo. Cerkev na Vzhodu pa je postala »opij za ljudstvo«, »ovira za doseganje enotnosti revolucionarnega boja izkoriščenega razreda za nebesa na zemlji« ipd. V nekdanjih socialističnih državah se je skozi več desetletij uveljavljala premišljena politika zatiranja religije in cerkve (Hallman, de Moor, 1963). Metode tega zatiranja in represije so bile različne, deloma brutalne, deloma subtilne in rafinirane. Religija je iz ideoloških in taktičnih razlogov veljala za sovražnico humanosti (Zullehner, 1993).

Na položaj religioznosti in cerkve na Zahodu so učinkovale predvsem strukturalne in kulturne spremembe. Smer in intenziteto sprememb po mnenju enih označuje proces sekularizacije, po mnenju drugih pa je pojav sekularizacije sporen. Tako npr. Greely (1993) na podlagi analize, opravljene po obsežni mednarodni raziskavi religioznosti,¹ ugotavlja, ne le da religija še vedno živi, pač pa je tudi pomembna. Slika, oblikovana na podlagi te raziskave, po njegovem mnenju kaže, da je še prezgodaj pisati osmrtnico religiji... Empirične evidence o dolgoročnem upadanju religioznosti po njegovem mnenju ni. Stanja v religioznosti danes po svetu ne moremo označiti kot nazadovanje glede na tisto, kar je bilo vidno v »krščanski Evropi«. Težko je presojati spremembe v religiozni praksi kot nazadovanje itd. Vse to kaže na zavračanje teze o sekularizaciji.

Na drugi strani pa Hallman in Ruud de Moor (1993) na podlagi analize rezultat iz obsežne evropske raziskave vrednot² dajeta glavni poudarek na sekularizaciji kot procesu, ki v temeljih preoblikuje zahodno družbo in kulturo. Ta proces je po

¹ Projekt International Social Science Program: Religion, 1991. Projekt je bil izveden v 17 državah Zahodne Evrope (posebej za zahodni in vzhodni del) ter na Filipinih, Novi Zelandiji, ZDA, Madžarski in Sloveniji. V Sloveniji je bila raziskava izvedena v okviru projekta Slovensko javno mnenje, Fakulteta za družbene vede (FDV), Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK), Univerza v Ljubljani, SJM 91/2 Mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi, nosilec dr. Niko Toš, vzorec N=2080.

² (European Value Program, tudi World Value Program (EVP)), raziskava je potekala v dveh valovih 1981–1990 ter zajela več kot 30 držav z vseh celin. Nosilec World Value program je prof. Ronald Inglehart, Center for Political Research,

njunem mnenju postal vidnejši po II. svetovni vojni. Hallman in de Moor sta v zvezi s procesi sekularizacije oblikovala tri temeljna hipoteze: (1) čim bolj je neka država gospodarsko napredna, toliko bolj napredujeta sekularizacija in individualizacija vsaj v zahodnih demokracijah, (2) religiozne vrednote in s cerkvijo povezane moralne vrednote se bodo še naprej spreminjale v smeri sekularizacije in individualizacije in (3) sekularizacija in individualizacija bosta na koncu pripeljali do zблиževanja med državami.

Sekularizacija se izraža v nižanju praga omejitev, ki jih postavljata posamezniku družbeno okolje, skupina, posameznik se svobodneje odloča o svojih verovanjih in delovanjih; znižuje se udeležba posameznika pri cerkvenih aktivnostih, pa celo v zanikanju pripadnosti cerkvi; posameznik se odtuja od tradicionalne religiozne kulture; cerkev izgublja vpliv v družbi. Religija in cerkev postajata tako stvar svobodnega izbora posameznika in posameznika vse manj prisilno omejujeta. Avtorja potrjujeta procese sekularizacije na podlagi podatkov o cerkvenosti (obiskovanju cerkvenih obredov, angažiranosti v cerkvenih organizacijah ter vernosti), ortodoksni (vera v Boga in temeljne verske resnice), religioznosti (vera v osebnega boga ipd.), zaupanje v cerkev ter spoštovanje obredov prehoda (rites of passage). Svojo analizo sta oprla na podatke, merjene v dveh časovnih presekih (1981–1990). Prav to, da raziskava vključuje veliko držav in jih sistematično zajema v dveh časovnih presekih s presledkom desetih let, odpira nove možnosti za primerjalno religiološko analizo in s tem novo poglavje v sodobni sociologiji religije. Oglejmo si njune osnovne izsledke.

Analiza cerkvenosti (Hallman, De Moor, 1993) je pokazala težnjo sekularizacije v vseh opazovanih državah z izjemo Irske in Severne Irske. Opazne pa so razlike med državami v intenzivnosti tega procesa oziroma v časovni točki, ko se je ta proces intenzivno sprožil. Podatki več kot očitno kažejo na »selitve« iz višjih v nižje kategorije cerkvenosti, povečevanje kategorije marginalnih članov cerkve ter končno povečevanje kategorije necerkvenih. Po cerkvenosti se v obeh časovnih presekih najvišje razvrščajo Irska, Severna Irska, Združene države Amerike, Italija in Španija, najnižje pa Islandija, Danska, Švedska, Norveška, Francija in Velika Britanija.³ Glede na delež kategorije necerkvenih najbolj izstopajo Nizozemska, Velika Britanija, Francija, Belgija, po drugi strani pa na Švedskem, Irskem, na Danskem skoraj ni necerkvenih. Vse to kaže, da je evropski religiozni prostor izrazito barvit, členovit in da ga določa vrsta posebnosti in okoliščin, povezanih s posamezno državo oziroma kulturnozgodovinskim okoljem. Tako je, denimo, proces sekularizacije viden in intenziven tudi v južноеvropskih, t. i. tradicionalnih katoliških državah, medtem ko v skandinavskih državah, ki so tradicionalno nizko religiozne, ni vidnega odtoka iz marginalne cerkvenosti (verni, a redko obiskujejo cerkvene obrede) k popolni necerkvenosti. Avtorja v zvezi s svojo prvo hipotezo ugotavljata, da stopnja gospodarskega razvoja vsaj kratkoročno ni odločilen dejavnik pri razlagi upadanja cerkvenosti. Z analizo konkretnih primerov sta prišla do sklepa, da raven cerkvenosti (obiskovanja cerkve) vsaj v novejši zgodovini lahko razložimo le z bolj zapletenimi interakcijami med strukturalnimi in kulturnimi dejavniki.

Institut for Social Sciences, University Michigan. Slovenija se je pridružila projektu WVP v drugem valu: Mednarodna raziskava vrednot; nosilec dr. Niko Toš, SJM 1992; SJM92/1, N=1035; FDV, CJMMK, Univerza v Ljubljani.

³ Slovenija se v tem kontinuumu uvršča po stopnji cerkvenosti (ISSP, Religion 1991; SJM91/2, N=2080) v skupino severno- in srednjeevropskih držav, vendar se sekularizacijski trend, značilen za sedemdeseta leta, ustavi – in obrne. Cerkev, religioznost ter identifikacija z verskimi skupnostmi pa v zadnjih letih naraščajo. Pri tem gre verjetno za povratni učinek sistemskega preobrata.

Proces sekularizacije sta analizirala tudi glede na ortodoksnosti in spet se je pokazalo, da so razlike med opazovanimi državami velike. To opozarja na specifične in kompleksne vplive, ki nastajajo v strukturalnem in kulturnem kontekstu posamezne države oziroma regije. Analiza pa je poleg tega pokazala na zvezo med ortodoksnostjo in cerkvenostjo ter na pomembne razlike v stopnji ortodoksnosti med posameznimi skupinami v vseh opazovanih evropskih državah, ne pa tudi v Združenih državah Amerike, saj sta zanje značilni visoka cerkvenost in visoka ortodoksnost.

V središču religioznosti je v tej analizi odnos do Boga oziroma verovanje v Boga. Tu so razlike med opazovanimi državami velike, so pa v glavnem usklajene z ravni ortodoksnosti. Izjemi sta le Irska in Severna Irska, kjer raziskava odkriva, da je raven ortodoksnosti mnogo višja od ravni religioznosti. To pojasnjujeta z ugotovitvijo, da so individualni sistemi verovanj v tradicionalnih državah strogo odvisni od tega, v kaj veruje skupnost. Določajo jih torej socialna kontrola skupnosti ter njene religiozne prakse. Nasprotno Irskemu primeru pa velja za Italijo in Portugalsko, da sta državi, kjer je raven religioznosti dosti višja od ravni ortodoksnosti. Torej proces sekularizacije, še posebej v začetni fazi, laže zajeda ortodoksnost kot religioznost; religioznost je v osebnosti globlje zasidrana. Raziskava kaže, da so Švedska, Danska in Francija najmanj religiozne države, ZDA in Italija pa najbolj religiozne. V analizi na ravni skupin pa sta na podlagi razkritih razlik prišla do sklepa, da so te razlike nastale večinoma zaradi učinkov življenjskega stila. Hipoteze o ekonomskem determinizmu na tej točki opravljena analiza ne potrjuje, pač pa podatki kažejo na kontinuiran razvoj v smeri individualizacije in sekularizacije, pri čemer odkrito stanje religioznosti v časovnih presekih raziskave ne potrjuje domneve o konvergenci.

Analiza zaupanja v cerkev (sposobnost cerkve za reševanje moralnih, družinskih, duhovnih in socialnih problemov družbe) je pokazala, da je zaupanje po državah različno in tem večje, čim višja je raven religioznosti oziroma ortodoksnosti v posamezni državi. Najvišje zaupanje uživa cerkev v ZDA in Severni Irski, najnižje zaupanje uživajo cerkve na Danskem, Švedskem, Islandiji, Norveškem. Analiza je tudi pokazala, da je raven religioznosti dober kazalnik zaupanja cerkvi v posamezni državi. In dalje, da je vidna razlika v izraženem zaupanju cerkvi med tistimi, ki so v cerkvi aktivni oziroma redno obiskujejo verske obrede, ter onimi, ki hodijo le priložnostno v cerkev, oziroma necerkvenimi. Medčasovna primerjava pa je pokazala, da se je zaupanje v cerkve zmanjšalo v vseh državah, razen v Španiji, kjer se je celo neznatno povečalo.

Skladno z Durkheimovo tezo, da so religiozne prakse bistvene za združevalno funkcijo religije, sta Hallman in de Moor analizirala tudi odnos do »običajev prehoda« (rites of passage). Analiza pokaže, da je združevalna moč religije oziroma cerkve, povezana s prenašanjem teh običajev, upadla. Te običaje namreč prevzemajo in izvajajo ne le cerkveni, ortodoksni in religiozni verniki, temveč tudi marginalni verniki oziroma kategorija necerkvenih. Te običaje torej izvajajo in pri njih sodelujejo tudi neverni ljudje oziroma nečlani cerkve. Prevzemanje teh običajev ni predvsem izraz religioznosti, temveč predvsem izraz splošne kulture in so za velik del populacije izgubili religiozen pomen. Po opravljeni analizi na podlagi rezultatov raziskave vrednot sta se Hallman in de Moor dokopala do sklepa, da je današnja višja stopnja sekularizacije in individualizacije družbe (kot pred petdesetimi leti) rezultat radikalnih sprememb, ki so se zgodile prej kot v 80-ih letih. Obiskovanje cerkve še naprej upada in prav tako tudi privrženost tradicionalnim religioznim vrednotam, in permisivnost v mnogih državah še vedno opazno

narašča. Vsa ta dogajanja kažejo na kontinuiran proces individualizacije in sekularizacije. Zdi pa se, da se hitrost teh sprememb v zadnjem desetletju zmanjšuje. Spremembe, ki se dogajajo, so večkrat tudi zgolj posledica nadomeščanja starostnih skupin.

Hipoteze o ekonomskem determinizmu analiza ne potrjuje. Na to še posebej izrazito opozarja primer religioznosti v ZDA. Pa tudi stanja konvergence kot poenotenja prevladujočih vrednotenj, presoj in verovanj za zdaj nista potrdila.

V primerjavi z Greeleyjevo predhodno analizo, ki se ni prebila čez prag površnih zaznav, sta Hallman in de Moor opravila teoretično in metodološko korektno analizo, ki pokaže na pravo naravo in razsežnosti procesa sekularizacije v sodobnih evropskih družbah. In prav to je bil razlog za izčrpen prikaz njune analize.

In zdaj se vrnimo k izhodišču v vprašanjem: če je položaj cerkve v t. i. socialističnih državah Srednje in Vzhodne Evrope okrnjen, omejevan in marginaliziran – in dalje, če gre za družbe, ki so se razvijale pod vplivom enoumja, moči ene partije, ene ideološke resnice, z visoko notranjo kontrolo in razvitim aparatom represije itd., ali so v teh družbah potekali sekularizacijski procesi, kot jih razkriva analiza zahodnoevropskega kulturnega prostora? Ali so torej raven religiozne kulture v teh državah določali le dekreti, ki so izbirali vrednote v izobraževanju, idejne vsebine množičnih občil, oblike idejnega nadzora in sredstva ideološke prisile? Glede na naravo religioznosti in njeno vpetost v kulturno tradicijo narodov lahko tako domnevo zavrnemo. Ni verjetno, da bi poenoten sistem ideološke represije, kakršen je prevladoval v vzhodno- in srednjeevropskih državah, »proizvedel« povsem poenoten izraz religioznosti nasprotne zavesti in prakse. Sistemska določenost religioznosti ljudi je sicer tem večja, čim daljše je obdobje delovanja teh sistemov, čim bolj so represivni, čim manj je notranjega upora proti sistemom itd. Stopnja ideološke »ortodoksnosti« v posamezni državi je pomembno sodoločala možnosti delovanja cerkve in torej možnosti za izražanje in ohranjanje religioznosti pri ljudeh. Na razvoj in uveljavljanje religiozne kulture pa sta prav gotovo vplivali tudi zaprtost družb oziroma držav in blaginja ljudi v njih. Na stanje religiozne kulture v posamezni državi sta vplivala tudi zgodovinski položaj cerkve, še posebej med II. svetovno vojno, ter enačenje religiozne z nacionalno identifikacijo in tako naprej. V vseh teh pogledih pa se srednje- in vzhodnoevropske države med seboj močno razlikujejo. V tem prostoru ima tako na primer poseben položaj Poljska z visoko razvito poljskokatoliško nacionalno identiteto, s posebno vlogo poljske cerkve v vsej nacionalni zgodovini in še posebej v II. svetovni vojni ter cerkvijo kot sinonimom upora proti komunističnemu režimu. Bistveno različen od Poljske pa je položaj Slovenije, ki se je razvijala v najmanj ortodoksnem in znotraj Jugoslavije v najliberalnejšem režimu enopartijske vladavine, ob popolni odprtosti sistema in relativno visoki blaginji. Medtem so nekdanjo Vzhodno Nemčijo (pa tudi Češko in baltiške države) označevali najvišja stopnja ortodoksnosti v delovanju sistema, popoln nadzor vseh odnosov individuum – skupina in razvit sankcijski sistem.

In dalje. Na oblikovanje in izražanje religioznosti in položaj cerkve v teh državah so poleg teh sistemsko specifičnih delovali še vsi drugi dejavniki, ki jih je pokazala analiza gibanja religioznosti in cerkvenosti v Zahodni Evropi. Ni namreč dobrega in prepričljivega dokaza, na katerega bi lahko oprli trditev, da je sekularizacija kot proces odmikanja od cerkve v Zahodni Evropi »naraven« proces, ki poteka v razmerah odprte, demokratične družbe, da pa je proces sekularizacije v Srednji in Vzhodni Evropi edinole sistemsko determiniran. Tudi v tem prostoru so bolj ali manj potekali procesi deagrarizacije, industrializacije, urbanizacije,

kopičenje prebivalstva v urbanih središčih in glavnih mestih, skladno s tem pa tudi realno manjšanje moči nadzornih mehanizmov in proces individualizacije. In prav to je te družbe privedlo čez rob realne eksistence. Dinamičnejši sistemi so razpadali pod vplivom notranje liberalizacije, togi in ortodoksni sistemi pa so razpadli ob revolucionarnih prehodih. Tako je Vzhodna Nemčija razpadla z množičnimi pobegi ljudi in z rušitvijo zidu, nasprotno pa se je Slovenija kot samostojna demokratična država oblikovala postopoma, z notranjo liberalizacijo po zakoniti poti v obdobju od 1985 dalje, s tem da si je morala svojo državno samostojnost izboriti tudi v t. i. desetdnevni vojni proti nekdanji Jugoslovanski armadi. Po našem prepričanju sta to skrajna primera poteka preobratov v srednje- in vzhodnoevropskih državah, ki nakazujeta izhodiščna oziroma predhodna stanja, ki se kažejo tudi v religiozni kulturi kot pomembnem izrazu nacionalne kulture. Pričakovanje, da bo analiza religioznosti v srednje- in vzhodnoevropskih državah pokazala uniformnost in potrdila zgolj njeno grobo sistemsko determiniranost, ni upravičeno. Tudi v prostoru Srednje in Vzhodne Evrope in torej med državami, ki jih označuje t. i. socialistični sistem, lahko pričakujemo v vseh izrazih religioznosti in odnosa do cerkve velike razlike. Notranji razpon med njimi bo velik, pa tudi dejavniki, ki te razlike določajo, bodo raznovrstni. In celo hipoteze, da je prevladujoč socialistični sistem v teh državah v vseh primerih pospešil sekularizacijske procese, ne bomo mogli potrditi.

V nadaljevanju naše analize se bomo torej usmerili k srednje- in vzhodnoevropskim državam. Na podlagi dveh ključnih raziskovalnih virov bomo najprej pokazali na stanje religiozne zavesti in odnos do cerkve v prostoru devetih srednje- in vzhodnoevropskih držav, izbranih v evropski diagonali od Baltika do Jadrana, nato pa bomo z analizo stanja religioznosti v prostoru združene Nemčije, torej nekdanje Zvezne republike in Nemške demokratične republike, pokazali na sistemsko določenost religioznosti oziroma religiozne kulture v njenem skrajnem izrazu. Ob tem pa želimo vselej primerjalno pokazati tudi na stanje religiozne kulture v Sloveniji.

Religioznost v razmerah družbenih preobratov – položaj cerkve v srednji in vzhodnoevropskih državah

Pri vsebinski zasnovi evropske raziskave vrednot, ki je leta 1982 prvič zajela 20 zahodnoevropskih držav in je bila leta 1990/91 ponovljena v več evropskih in nevropskih državah, so bile močno poudarjene religijske vrednote. Posebna razlaga in analiza, ki jo je opravila skupina raziskovalcev, religiologov in pastoralnih teologov pri Pastoralnem forumu na Dunaju,⁴ je zajela devet t. i. srednje- in vzhodnoevropskih držav, in sicer Estonijo, Latvijo, Litvo, Poljsko, Vzhodno Nemčijo, Češko, Slovaško, Madžarsko in Slovenijo. Za vse izbrane države je bolj ali manj značilno dvoje: (1) da so jih v zadnjih petih desetletjih označevali vladavina komunističnih partij, socialistični družbeni red ter (z izjemo Slovenije) pripadnost sovjetskemu bloku. In (2) da gre za države, v katerih po kulturnozgodovinskem izročilu in tradiciji označuje pripadnost večine vernikov krščanskim religijam oz. katoliški cerkvi. Za preobrat in prehod v opazovanih državah je značilno poudarjanje nacionalne identitete kot središčnice procesa osvobajanja in demokra-

⁴ Kirchen im Übergang in fraihaitliche Gesellschaften, P. Zulehner, Hg., Pastorales Forum E. V., Wien, 1994, 174 str.

tizacije, kar se še posebej izrazi ob izvijanju in izločanju nekaterih med opazovanimi državami iz večnacionalnih državnih tvorb in oblikovanju lastne državnosti.

Eden od smotrov analize, opravljene v Pastoralnem forumu, je bil s pomočjo raziskovalne metode natančneje izmeriti obseg »poškodovanja« religiozne kulture v opazovanih državah. Seveda pa kaže že takoj opozoriti na metodološke težave, na katere raziskovalec vede ali nevede naleti pri poizkusu ocene globine in obsega poškodovanja religiozne kulture na empirično raziskovalni ravni, saj ne razpolaga z izhodišnimi meritvami in merili za ovrednotenjem obsega in globine sprememb v religiozni kulturi. Obseg in globino teh sprememb, ki niso ozko sistemsko določljive, je težko izločiti iz obsega vseh sprememb, nastalih v določenem družbenem in časovnem kontekstu.

Da sistemska določenost (socialistični sistem) v petdesetletnem razvoju opazovanih izbranih držav ter vpliv vladajoče (marksistične) ideologije in sistemske indoktrinacije nimajo enakih posledic, je seveda samo po sebi razumljivo. V sleditvi analize in razkrivanja razlik pa nas bo še posebej zanimalo, kako se v primerjavi z drugimi (socialističnimi) državami zarisuje položaj Slovenije. Pregled stanja vere in cerkve v teh državah ob koncu socialističnega obdobja in v prehodu v pluralni demokratični razvoj bomo označili s pomočjo treh temeljnih razsežnosti, in sicer: religioznost, krščanskost (ortodoksnost) in cerkvenost.⁵

Dimenzija religioznosti

Religioznost v tej analizi opredeljuje osem kazalcev, in sicer: pomembnost Boga v življenju; pogostost molitve; tolažba iz vere; želja po meditaciji; odnos do verskih obredov ob rojstvu, poroki in pogrebu; religiozna samoocena; religioznost izvirne družine; soglasje s starši o religioznih vprašanjih. Krščanskost (ortodoksnost) je opredeljena s spoštovanjem krščanskih verskih nauk, odnosom do predstave o Bogu ter upanjem v vstajanje. Cerkev je opredeljena s pripadnostjo verskim skupnostim, pogostostjo obiskovanja cerkve, zaupanjem v cerkev in razumevanjem področij, na katerih lahko cerkev da odgovore, ter področij, na katerih naj se cerkev angažira. Podatki iz mednarodne raziskave vrednot, na katere se v analizi opiramo in ki jih bomo v nadaljevanju prikazali, temeljijo na treh teoretično razločljivih področjih: na opazovanju osebne religioznosti posameznika, na krščanski prežetosti osebne religioznosti ter na razmerju posameznika do neke religiozne oziroma verske skupnosti. Oglejmo si rezultate po sklopih.

Pogostost molitve in odnos do obredov. Osebna religioznost posameznika se torej izraža (tudi) (s pogostostjo molitve ter sprejemanjem oziroma opravljanjem obredov ob življenjsko pomembnih dogodkih, kot so rojstvo, poroka in smrt (rites of passage); v tem okviru pa prikazujemo še podatke, dobljene na podlagi vprašanj o veri kot viru tolažbe ter o želji po meditaciji.

V vseh opazovanih državah, razen na Poljskem, je najbolj izražena potreba po verskem obredu ob smrti. Tudi pri vseh drugih kazalcih človekove religioznosti so razlike med opazovanimi državami več kot očitne. Pri tem pa je vendarle značilno, da je potreba po obredih ob pomembnih življenjskih prehodih nekako prevladujoča in skupna vernikom v vseh državah; to pretežno velja tudi za željo po meditaciji, medtem ko se kažejo očitne razlike in odstopanja v razumevanju vere kot

⁵ Operacionalizacija teh razsežnosti, ki deloma odstopa od analize WVP (Hallman, de Moor, 1993), je opisana v: Zulehner, P., 1994.

izvora tolažbe. Še očitnejše razlike pa se kažejo v pogostosti (oziroma odsotnosti) molitve.

V opazovanih izrazih religioznosti izstopa Poljska kot kategorija zase, v drugi kategoriji z nižjo izmerjeno osebno religioznostjo so Madžarska, Litva, Slovaška in Slovenija ter v tretji kategoriji z bistveno nižjo izmerjeno osebno religioznostjo Latvija, Estonija, nekdanja Vzhodna Nemčija in Češka. Razlike med opazovanimi državami so torej več kot očitne.

Osebno religioznost dalje nakazuje odgovor na vprašanje o pomembnosti Boga v življenju posameznika. Pri tem je bila opravljena meritev s pomočjo desetstopenjske lestvice. Razlike pri presojanju pomena Boga za osebno življenje med anketiranci iz opazovanih držav niso tako izrazite kot pri prvem primeru, pa vendarle se spet jasno Poljska razvršča v posebno kategorijo z najvišjim vrednotenjem pomena Boga, v drugo skupino se razvrščajo Slovaška, Madžarska, Latvija, Litva in Slovenija in v tretjo, z najnižjim povprečnim vrednotenjem nekdanja Vzhodna Nemčija in Češka.

Samoocena religioznosti.⁶ Samoocena religioznosti razkriva velike razlike med državami. Medtem ko je med Poljaki kar 96% religioznih, jih je med Estonci le 20% ali skoraj petkrat manj. Izjemno nizek delež religioznih poleg tega razkrivajo še nekdanja NDR, Češka in Latvija (v obsegu od 32% do 38%), medtem ko se v vmesno skupino razvrščajo Slovaška, Slovenija, Madžarska in Litva. Najvišji delež opredeljenih ateistov je med anketiranci iz nekdanje Vzhodne Nemčije (17%), sledi pa ji Slovenija (7%), sicer pa je delež opredeljenih ateistov v vseh opazovanih državah izrazito nizek. To kaže hkrati na različen potek procesov modernizacije (industrializacije, urbanizacije) in na različno intenziteto ideoloških pritiskov skozi pet desetletij povojnega razvoja ter na razlike v učinkovanju ideološke indoktrinacije. Tako lahko sklepamo, da učinkov ideološke indoktrinacije na Poljskem tako rekoč ni. Prej lahko sklepamo o njenih nasprotnih učinkih v smeri popolne identifikacije s cerkvijo kot točko religijskonacionalne identifikacije ter nosilko opozicije proti sistemu.⁷ Na drugi strani pa so v Estoniji, Vzhodni Nemčiji in na Češkem učinki ideološke indoktrinacije več kot očitni, čeprav se z izjemo učinkovanja indoktrinacijskega sistema NDR ne kažejo v svojem dokončnem izrazu, namreč v angažiranem ateizmu.

Prenos religiozne kulture. Tu gre za vprašanje, kakšno je razmerje v religioznosti oziroma religiozni kulturi dveh sledečih si generacij in kakšen poudarek daje družina verski vzgoji. Vprašanje o religioznosti staršev razkriva dvojje: prvič, versko socializacijsko okolje opazovane populacije in drugič (v povezavi s podatki iz samoocene religioznosti ter podatki o pomenu religiozne vzgoje) nakazuje morebitne premike v tipu pravladujoče religiozne kulture. Podatki spet razkrivajo tri kategorije, v katere je mogoče razvrstiti opazovane države. V prvo kategorijo sodi Poljska, kjer na intergeneracijski ravni (od religioznosti staršev do stanja aktualne religiozne vzgoje) ne zaznamo pomembnih odstopanj. Tako rekoč vsi Poljaki so živeli v katoliških družinah, se sami označujejo za verne in dve tretjini vseh poudarjata pomen trdne vere oziroma trdne verske povezanosti kot pomembnega vzgojnega pravila v družini. V spodnjo kategorijo se razvrščajo Vzhodna Nemčija, Češka, Latvija in Estonija. To skupino označujejo nizka razpoznanost religioznosti družinskega okolja anketirancev (od 48% do 19%), nizek delež religioznosti anke-

⁶ Posebno vprašanje o osebni vernosti je terjalo razvrstitev v skupine: (1) veren človek, (2) nisem veren človek, (3) sem prepričan ateist in (4) sem neopredeljen.

⁷ Cerkev kot identifikacijska točka v procesu prehoda izgublja pomen; kar kažejo zadnje volitve (1994).

tirancev (od 38% do 20%) ter redka prisotnost religioznosti kot vzgojnega načela staršev pri vzgoji otrok (od 13% do 3%). V vmesno, srednjo kategorijo – vanjo sodijo Slovaška, Madžarska, Litva in Slovenija – pa označujejo visoka izhodiščna religioznost (religioznost staršev), prevladujoča religioznost anketirancev ter hkrati sorazmerno omejen poudarek na religioznosti oziroma veri kot načelu pri vzgoji lastnih otrok (od 33% do 21%).

Na ravni osebne religioznosti je torej očitno, da se devet opazovanih držav ob vseh osmih opazovanih kazalcih bolj ali manj pravilno razvršča v tri kategorije, ki bi jih lahko poimenovali kot prevladujoča visoka religioznost, povprečna religioznost z znaki naraščanja nereligioznosti ter nizka religioznost s prevladujočimi izrazi nereligioznosti. Po vseh opravljenih preizkusih se v prvo kategorijo razvršča le Poljska. Najbližja prvi kategoriji, v vrhu druge kategorije stoji Slovaška, tej pa sledijo Slovenija, Madžarska in Litva. Latvija se razvršča nekako med drugo in tretjo kategorijo, v tretjo, spodnjo kategorijo pa se nesporno razvrščajo Češka, nekdanja Vzhodna Nemčija in Estonija.

Krščanskost (ortodoksnost)

V ta okvir so zajeti kazalci raziskave vrednot, ki nakazujejo krščansko izoblikovanost osebne religioznosti oz. ortodoksnosti. Najprej je analiza zajela odnos do osnovnih krščanskih verskih postavk (resnic) ter (ene) postavke iz azijskih religijskih tradicij. Podatki o verovanju v Boga, dušo, greh, življenje po smrti, nebesa, vstajenje, hudiča, pekel in reinkarnacijo so zajeti s pomočjo večstopenjske lestvice, kar na analitični ravni omogoča razkritje hierarhije verovanj v te verske postavke.

Opisni podatki očitno kažejo na velike razlike v verovanju v osnovne verske resnice in dalje, da so razlike v njihovem sprejemanju ne le med opazovanimi državami, temveč tudi znotraj njih. Najbolj splošno sprejeta verska resnica je vera v Boga (95% do 20%), sledijo ji verovanje v greh (84% do 20%) in verovanje v dušo (72% do 13%), nato verovanje v posmrtno življenje (62% do 11%), v nebesa (67% do 7%) in v vstajenje (64% do 7%). Najnižje pa stoje verske resnice o reinkarnaciji (31% do 12%), o peklu (37% do 4%) ter o hudiču (30% do 4%). Sestavine verskega nauka s pozitivnim, optimističnim poudarkom (kot so vera v Boga, v dušo, v življenje po smrti, v nebesa) so močnejše oziroma izraziteje prisotne v osebni religioznosti kot sestavine z negativnim poudarkom oziroma z represivnim poudarkom (pekel, hudič). Odnos do vseh devetih opazovanih verskih resnic omogoča razvrstitev, ki v celoti potrdi že nakazano razvrstitev. V prvi kategoriji je Poljska, sledijo ji Slovaška, Madžarska in Slovenija, v spodnjo polovico pa se razvrščajo druge države.

Preizkus predstave o Bogu je bil v raziskavi izveden s pomočjo vprašanja, ki omogoča teistično (krščansko) in deistično prepoznavo Boga oziroma agnostični ali ateistični položaj posameznika. Podatki ne omogočajo tako enoznačne razvrstitve opazovanih držav v tri kategorije, kot je to veljalo do zdaj. Kategorija zase je tudi v tem primeru Poljska, kjer prevladuje (79%) teistična prepoznavo Boga, vse druge razlage pa so neznatno zastopane. Za Madžarsko, ki je drugo uvrščena po deležu teističnih prepoznav, je hkrati značilen visok delež agnostičnih in ateističnih razlag, medtem ko v Sloveniji, v Litvi in na Slovaškem izraziteje izstopajo deistične prepoznave Boga. V preostalih opazovanih državah so teistične prepoznave

neznatno prisotne, prevladujejo pa deistične prepoznave z izjemo nekdanje Vzhodne Nemčije, kjer najmočneje izstopa ateistični položaj (48%) anketirancev.

Rekli smo že, da je verovanje v Boga v središču človekovega verovanja in osrednja verska resnica in da je nobena druga resnica oziroma verovanje ne presega. To velja za vse opazovane vzhodno- in srednjeevropske države, razen za Litvo, kjer močneje izstopa vera v greh in dušo, za Češko, kjer močneje izstopa verovanje v greh, ter Latvijo, kjer deloma močneje izstopa verovanje v dušo. To in pa dejstvo, da verovanje v greh v povprečju dosega drugo mesto pred drugimi verskimi resnicami, kaže na poudarjeno etično razsežnost religioznosti.

V krščanskem verskem nauku sta pomembno prisotna razumevanje onostranstva oziroma upanja na vstajenje ter vera oziroma verovanje v nebesa. Prikazane razlike v pojmovanju Boga se v celoti izrazijo tudi v verovanju v posmrtno življenje, v vstajenje in nebesa. Te postavke krščanskega verskega nauka so najmočneje zasidrane v verovanju Poljakov, sledijo pa jim Slovaki, Latvijci Madžari in Slovenci, medtem ko verovanje v te resnice močno usiha v drugih opazovanih državah.

Tako kot ob prikazu osebne religioznosti lahko tudi v tem primeru ugotovimo, da so razlike v krščanski prežetosti verovanja ljudi v opazovanih devetih srednje- in vzhodnoevropskih državah izrazite. Tudi tokrat je Poljska kategorija zase. Sledijo ji Slovaki, Slovenci, Madžari in Litvanci, medtem ko je religioznost oz. krščanska prežetost religioznosti pri Čehih, Latvijcih, Estoncih in Vzhodnih Nemcih razkrojena.

Cerkvenost

Tretja opazovana razsežnost zajema razmerja posameznika do konkretnih verskih skupnosti. Ta razmerja, ki se izražajo v pripadnosti verskim skupnostim in dejavnosti znotraj njih, običajno označujemo kot cerkvenost. V tem okviru nam evropska raziskava vrednot ponuja več kazalcev – in sicer: pripadnost verski skupnosti, zaupanje v cerkev, obiskovanje verskih obredov; dodatno pa bomo na tem mestu prikazali še poglede ljudi na to, na katera življenjska vprašanja naj cerkev oblikuje odgovore oziroma ob katerih družbenih temah naj se angažira.

Pripadnost verskim skupnostim. Delež ljudi, ki ne pripadajo nobeni verski skupnosti v opazovanih vzhodno- in srednjeevropskih državah, je zelo različen. Daleč najvišji delež s cerkvenimi skupnostmi neidentificiranih je v Estoniji (86%) in Vzhodni Nemčiji (62%) ter Češki in Latviji (61%), daleč najmanj pa jih je med Poljaki (4%) in Slovenci (27%). Sorazmerno tem navedbam pa so očitne tudi razlike v izraženi pripadnosti verskim skupnostim in še posebej v pripadnosti katoliški cerkvi. Tako je pripadnost katoliški cerkvi prevladujoča značilnost za Poljsko, Slovenijo, Slovaško in Litvo. Med vernimi Madžari in Čehi je daleč več katolikov kot protestantov, med Latvijci je delež obojih približno enak, medtem ko med vernimi Vzhodnimi Nemci močno prevladujejo protestanti. V opazovanem izboru držav je pripadnost drugim cerkvam (pravoslavni) izrazita v Latviji (12%), Estoniji (6%) in Litvi (5%).

Opazovane države se spet razvrstijo v tri kategorije. V prvi je zunaj vseh primerjav Poljska, v drugi Slovenija, Slovaška, Litva in Madžarska, kjer je delež pripadnikov verski skupnosti od 73% do 57%; v tretji skupini pa se znajdejo Latvija, Češka in Vzhodna Nemčija s približno 39% do 40% identificiranih z verskimi skupnostmi. Zunaj vseh primerjav je Estonija z le 14%.

Obiskovanje verskih obredov. Razlike med državami so velike. Tako je med Poljaki kar 83% vseh, ki vsaj mesečno obiskujejo cerkvene obrede, med Slovaki 42%, med Slovenci 35%, med Litvanci 28%, med Madžari 23%, med Čehi 13%, med Vzhodnimi Nemci 17% in med Letonci le še 12%. Redni nedeljski obisk maše pa opazovane države še bolj izdiferencira (od 65% do 5%).

Zaupanje v cerkev. Zaupanje, ki ga ime cerkev med prebivalci oziroma verniki v neki državi oziroma v nekem okolju pomembno spodbuja utrjevanje religiozne kulture ter vpliva na intenziviranje stikov ljudi s cerkvijo. Glede na razmere, v katerih delujejo cerkve v opazovanih državah, ter način njihovega delovanja v preteklosti in sedanjosti pri ljudeh oziroma vernikih uživajo večje ali manjše zaupanje. Primerjalna analiza pokaže, da so razlike v zaupanju, ki so ga deležne cerkve v posameznih državah, izrazite in velike. Razvrstitev držav po intenzivnosti izraženega zaupanja pa tokrat odstopa od njihove običajne uvrstitve v tri kategorije. Spet izstopa visoko zaupanje, ki ga je deležna cerkev na Poljskem, v drugo kategorijo pa se skupaj razvrstijo Litva, Latvija, Madžarska in Estonija – za vse te države je značilno prevladujoče zaupanje cerkvam. V tretjo kategorijo pa se razvrstijo Slovaška, Vzhodna Nemčija, Slovenija in Češka – zanje je značilno prevladujoče nezaupanje deželnim cerkvam. Medtem ko je razvrstitev Vzhodne Nemčije in Češke nekako znotraj konstante in je zanju značilna nizka izmerjena socioreligioznost nasploh, pa uvrstitev Slovaške in Slovenije terja posebno pojasnilo. Nezaupanje cerkvi namreč izreka 51% anketirancev na Slovaškem in kar 61% anketirancev iz Slovenije. Glede na do zdaj izmerjeno visoko socioreligioznost prebivalcev oziroma vernikov v teh državah, ki Slovaško in Slovenijo razvršča pred Litvijo in Madžarsko – za Poljsko, bi na tem mestu ne mogli govoriti nasploh o poškodovanosti religiozne kulture, temveč prej o »poškodovanju« cerkvene podobe v vrednotenju ljudi in vernikov v teh dveh državah. Da tema dvema cerkvama v razmerah prehoda po demokratičnem preobratu kot domnevnima institucijama nove dobe, kot nosilkama osvobajanja in osamosvajanja (obe deželi označuje nova pridobljena državnost) ni uspelo pridobiti večjega zaupanja prebivalcev oziroma vernikov, ni predvsem izraz represivne ureditve položaja cerkve v preteklosti.⁸ Ena od možnih razlag takšnega vrednotenja cerkve v teh dveh državah je v načinu njune politizacije v obdobju med II. svetovno vojno, v načinu ureditve razmerja med cerkvijo in državo v petih desetletjih po tem, ter v aktualnem vključevanju teh dveh cerkva v politična dogajanja v novih samostojnih državah. Ali je ta razlaga ustrezna ali ne, lahko pokaže le poglobljena raziskava. Nizko izmerjeno zaupanje v cerkev kot institucijo ter v duhovništvo v primeru Slovenije ob hkratni visoki identifikaciji z versko skupnostjo in nadpovprečni izmerjeni religioznosti ne more biti predvsem oz. le izraz preteklih zamer ter napačnih zgodovinskih presoj, ki so institucionalno cerkev in klerikalni element v politiki povezovali v spopadu z liberalnim in kasneje komunističnim elementom, gibanjem v predvojnem in medvojnem obdobju, temveč tudi z zaprtostjo cerkvene institucije, njeno zadržanostjo do sproščanja zunajinstitucionalnih gibanj vernikov, v trenutku družbenega preobrata pa – v znamenju sprave nekritično enostransko – navezovanje na preteklost, poizkus oživljanja pozicije moči cerkve v družbi, med drugim utemeljene tudi na restituciji oziroma reprivatizaciji nekdanjega polfevdalnega cerkvenega premoženja ter tudi zaradi vidnega povezovanja dela duhovščine z desnimi, konzervativ-

⁸ In v tem pogledu so razlike med Slovaško in Slovenijo več kot očitne. Za Slovenijo je že desetletja značilno prizadevanje po ureditvi razmerja med državo in cerkvijo (Glej: Zdenko Roter, 1993), v zadnjem desetletju pa tudi popušcanje dogmatičnih pritiskov, notranja liberalizacija političnih odnosov itd.

nimi političnimi silami in strankami. Vse navedene kritične oznake in pripombe seveda ne veljajo za institucionalno cerkev v celoti, temveč za njene posamezne, v javnosti izražene dele. To pa vendarle zadošča za sorazmerno neugoden izoblikovan odnos javnosti in vernikov do cerkvene institucije in duhovščine nasploh.

Razumevanje vloge cerkve. Ta vidik je v raziskavi izražen s pomočjo dveh vprašanj: ali je cerkev sposobna odgovoriti na vprašanja s področja morale, družinskega življenja, duhovnih ter socialnih problemov in potreb ljudi? Ali je cerkev poklicana, da oblikuje odgovore na vprašanje v zvezi z razmerami v tretjem svetu, ravnim razlikovanjem, razoroževanjem, razmerami v okolju, evtanazijo, splavom, brezposelnostjo, zunajdružinskimi odnosi, homoseksualnostjo in vladno politiko?

Odgovori na prvo vprašanje kažejo, da so razlike med državami tudi tokrat izrazite. Tako se visoko zaupanje v cerkev med Poljaki izraža v oceni njene popolne usposobljenosti za oblikovanje odgovorov na področju duhovnih potreb, na področju družinskih odnosov na področju moralnih problemov, medtem ko usposobljenost cerkve za oblikovanje odgovorov na socialne probleme življenja presoja zadržano. Pri presoji usposobljenosti svojih cerkva pa od Poljakov v ničemer ne odstopajo Madžari in Litvanci, le da je pri njih bolj poudarjena tudi vloga cerkve pri reševanju socialnih problemov. Nereligiozni Čehi in Vzhodni Nemci ter religiozni Slovaki oblikujejo zelo podobne odgovore o poklicanosti svojih cerkva ob vprašanju o duhovnih problemih in potrebah ljudi, razlikujejo pa se pri presojanju poklicanosti cerkve za poseganje v družinske odnose in na socialno področje. Čehi in Slovaki v veliki meri sodijo, da je cerkev poklicana za reševanje družinskih problemov, ne pa enako tudi za reševanje socialnih problemov. Pri Vzhodnih Nemcih pa je prav nasprotno: le tretjina jih sodi, da je cerkev poklicana za oblikovanje odgovorov na vprašanja družinskega življenja, in kar polovica, da cerkev uspešno sodeluje pri reševanju perečih socialnih problemov. V mednarodni primerjavi Slovenija izstopa – poleg Latvije, ki za Slovenijo še močno zaostaja – po izredno nizkih ocenah »usposobljenosti« cerkve za delovanje. Anketirani Slovenci predvsem poudarjajo duhovno vlogo cerkve, torej njeno poklicanost za oblikovanje odgovorov na vprašanje o smiselnosti življenja (51%); sorazmerno pozitivno vrednotijo vlogo cerkve pri njenem poseganju na moralno področje (39%), medtem ko družinsko področje ter pereči socialni problemi kot področji uspešnega delovanja cerkve močno zaostajata (34%, 32%).

Večina prebivalcev oziroma vernikov v vseh opazovanih državah cerkvi predvsem pripisuje duhovno vlogo, nato pa se od države do države poudarki premikajo na druga področja. Tako je na primer za Vzhodne Nemce drugo najpomembnejše področje reševanje socialnih problemov, za Poljake in Litvance družinski problemi, za Madžare, Čehe, Slovake in Slovence moralni problemi itd.

Med državami pa so tudi značilne razlike pri presojanju področij, na katerih naj bi se cerkev angažirala. Predvsem je očitno, da prebivalci in verniki iz Vzhodne Nemčije cerkvi pripisujejo visoko in najširšo »poklicanost«.⁹ Razlike v pričakovanjih, ki jih prebivalci oziroma verniki v posameznih državah izražajo v odnosu do delovanja cerkve, pa so zelo različne. Vzhodni Nemci ob nizki izmerjeni religioznosti izrekajo visoko oceno »poklicanosti« cerkve, visoko religiozni Poljaki so pri presojanju »poklicanosti« cerkve zmerni in zadržani, podobno kot nizko religiozni Čehi. Nadpovprečno religiozni Slovaki in Slovenci pa so v ocenjevanju »poklicanosti« cerkve najbolj zadržani. Tako, denimo, delovanje na področju tretjega

⁹ Ob opazovanih desetih področjih Vzhodni Nemci odgovorijo kar 6,3 krat pritrđilno, Madžari 5,2-krat, Poljaki le 5-krat, Čehi 4,2-krat, Slovaki 3-krat in Slovenci le 2,8-krat.

sveta močno poudarjajo Vzhodni Nemci, Madžari in Poljaki; rasno razlikovanje poudarjajo Vzhodni Nemci, Madžari in Poljaki, razoroževanje Vzhodni Nemci, Čehi in Madžari, varovanje okolja Vzhodni Nemci, Madžari, Čehi in Poljaki, evtanazijo Vzhodni Nemci, Poljaki in Madžari, varovanje nerojenega življenja oziroma splava Poljaki, Vzhodni Nemci in Madžari, brezposelnost Vzhodni Nemci, Madžari in Poljaki, zunajzakonska razmerja Poljaki, homoseksualnost Poljaki ter vladno politiko Vzhodni Nemci. Pri Slovaki in Slovencih najmočneje izstopata razoroževanje in varovanje okolja. Slovenci in Slovaki pa si v najmanjši meri želijo poseganja cerkve v vladno politiko.

Tako kot pri presojanju usposobljenosti oziroma učinkovitosti cerkev po posameznih državah se tudi pri presojanju »poklicanosti« kažejo očitne razlike, ki pa pomembno odstopajo od dosežane predstave razvrstitve držav. Prebivalci in verniki v nizko religiozni nekdanji Vzhodni Nemčiji so najbolj odprti do področij delovanja cerkve in izrekajo visoke ocene njene poklicanosti za poseganje na skoraj vsa aktualna področja, zadržani pa so v izrekanju njene poklicanosti na klasičnih področjih cerkvenega zavzemanja, kot npr. področje spolne morale. Poljaki so pri presojanju poklicanosti cerkve mnogo bolj zadržani, sploh pa cerkvi odrekajo pravico do vpletanja v vladno politiko,¹⁰ Slovaki in Slovenci, ki sicer pozitivno vrednotijo usposobljenost cerkve za odgovarjanja na vprašanja o smislu življenja in duhovna vprašanja, pa so močno restriktivni; širše možnosti delovanja cerkve vidijo predvsem tisti posamezniki oziroma skupine, ki jih označuje visoka religioznost, medtem ko v obeh družbenih okoljih v povprečju cerkvi kot instituciji ne pripisujejo nasploh pomembne vloge oz. ji izrekajo nezaupanje v zvezi z njenim delovanjem na teh področjih.

Pri cerkvenosti je torej očitna notranja neskladnost. Zastavlja se vprašanje metodološke primernosti enotnega obravnavanja te razsežnosti. Izražanja pripadnosti verskim skupnostim, zaupanja cerkvam oziroma duhovščini, presojanje njihove učinkovitosti oziroma usposobljenosti ter ocene njihove poklicanosti le deloma pozitivno, deloma pa negativno korelirajo. Tako so za Poljsko značilni visoka identifikacija s katoliško cerkvijo, visoko izraženo zaupanje, visoka ocena učinkovitosti oziroma uspešnosti ter povprečna mera poklicanosti cerkve. Pri tem pa je značilno, da Poljaki izrazito odklanjajo poseganje cerkve v socialne probleme ter njeno vpletanje v vladno politiko. Bistveno različna od Poljske je vzhodnonemška slika, ki kaže relativno nizko identifikacijo prebivalcev oziroma vernikov s cerkvijo, nizko izraženo zaupanje, povprečno oceno učinkovitosti oziroma usposobljenosti v delovanju cerkve ter nadpovprečno visoko oceno poklicanosti cerkve za delovanje na vseh področjih življenja (razen področja spolnih odnosov). Za Slovenijo (in tudi za Slovaško) pa so značilni visoka stopnja identifikacije prebivalcev s katoliško versko skupnostjo, podpovprečno nizko izraženo zaupanje v cerkev in duhovščino, nizka ocena učinkovitosti oz. usposobljenosti cerkve za odgovarjanje na vprašanja na neduhovnih področjih ter izrazita nizka ocena poklicanosti cerkve za delovanje cerkve ob različnih moralnih vprašanjih in družbenih problemih.

[Da bi podrobneje osvetlili učinke sistemske določenosti religiozne kulture, se bomo v nadaljevanju oprli na raziskavo, ki pokaže stanje v verovanju v Zvezni republiki Nemčiji – in sicer v njenih t. i. starih zveznih deželah (torej nekdanji Zvezni republiki Nemčiji) in t. i. novih zveznih deželah (nekdanji Nemški demokratični republiki oz. Vzhodni Nemčiji).

¹⁰ To ponazarja volilno ravnanje Poljakov ob zadnjih volitvah, 1994

Posebno priljubljenost za raziskovanje učinkov sistemske določenosti religiozne kulture nam ponuja raziskava vrednot, ki vključuje tudi religiološka vprašanja in je bila izvedena po združitvi obeh Nemčij s podvzorcema za nekdanjo Zvezno republiko Nemčijo in nekdanjo Nemško demokratično republiko.¹¹ Prednost, ki izhaja iz raziskovanja v prostoru Zvezne republike Nemčije neposredno po združitvi, je v podmeni, da je 50-letno povojno učinkovanje dveh različnih socializacijskih in indoktrinacijskih sistemov, ki sta temeljila na povsem nasprotnih vrednostnih in ideoloških postavkah, lahko opazujemo in merimo v njihovih sorazmerno čistih in nespremenjenih izrazih. Seveda to brez omejitve velja za nekdanjo Zvezno republiko Nemčijo, ne pa tudi za nekdanjo Nemško demokratično republiko (Vzhodno Nemčijo). V drugi polovici oz. ob koncu 80-ih let, torej v obdobju vrenja pred prevratom in združitvijo, se je namreč sprožil nov tip politične socializacije skozi družbena gibanja, množične pobege in manifestacije. Predpostavljamo, da je bilo to obdobje močne vrednostne preobrazbe. Preobrazba pa ni mogla seči v globino primarne socializacije, tako da je del vrednostnega sveta ljudi, predvsem še njihova religiozna kultura, kot se je oblikovala v desetletjih, ostala bolj ali manj nespremenjena. Globljih slojev religiozne kulture in samega bistva verovanja torej sam preobrat ni mogel spremeniti. Spremembe so lahko nastale le na površju, npr. v opredeljevanju do institucij in tudi do cerkve kot ene od institucij v pluralni družbi; v razumevanju družbene vloge institucij in tudi družbene vloge cerkve v razmerah pluralne družbe ipd.

Religioznost, kolikor je raziskovalcu sploh dostopna, se v analitičnem prostoru dveh sistemov znajde v vlogi eksperimentalne spremenljivke. Pri razvitih in še posebej zahodnoevropskih družbah lahko izhajamo iz predpostavke konvergence družbenorazvojnih procesov in torej tudi konvergence vrednot. Stanje v družbenem prostoru Zahodne Nemčije, kot se izraža skozi gospodarsko in urbano razvitost, visoko blaginjo, prevladujoče vrednote, sekularizacijske procese in religiozno kulturo, ponazarja razmere oziroma razvojne smeri v Zahodni Evropi. Vzhodna Nemčija, čeprav je že ob nastanku nosila v sebi kali propada, pa je do sredine 80-ih let kot karikatura izostreno ponazarjala razmere in smeri razvoja v vzhodnoevropskem prostoru. Grobi industrializem, odprava trga, oblast ene stranke s popolnim ideološkim monopolom v šolstvu in občilih, zavračanje slehernega individualizma, fizična izprtost ljudi iz nemškega in evropskega okolja itd. so značilnosti tega razvoja. Te grobe razmejitev pa so zadele en narod, pri čemer je Zahodne Nemce pacifikacija privedla v demokracijo in socialno tržni sistem, Vzhodne Nemce pa iz enega v drug totalitarizem. Vzhodno in Zahodno Nemčijo je v trenutku delitve označevala visoka vojna razrušenost, pri čemer je vzhodni del označeval predvsem kmetijski, zahodni pa industrijski razvoj; vzhodni del je bil v izhodišču pretežno protestantski, zahodni pa protestantsko-katoliško izravnani; zahodni del je kmalu po vojni bil deležen velike gospodarske pomoči kot branik v spopadu med blokoma, vzhodni pa predvsem intenzivne industrijske praznitve in dolgoletnega izčrpanja in vojaške zasedbe s strani Sovjetske zveze. Vseh teh in vrsto drugih okoliščin seveda pri našem »eksperimentu« ne moremo nadzorovati – so pa seveda pomembno sodoločale smer in potek družbenega in kulturnega razvoja Vzhodne oz. Zahodne Nemčije.

¹¹ Mohler, Peter, Ph. et. al: Die Basisumfrage 1991, (ALLBUS) Zentralarchiv für empirische Sozialforschung, Mannheim 1991. Vzorec raziskave je zajel 1477 anketirancev iz t. i. starih zveznih dežel ter 1537 anketirancev iz t. i. novih zveznih dežel.

Vrnimo se k izhodišču. Iz obsežne datoteke (Allbus, 1991) je Terwey (1992)¹² izvzel in analiziral nekaj temeljnih socioreligijskih dimenzij, in sicer: identifikacijo z verskimi skupnostmi, obiskovanje verskih obredov, vero v Boga, verovanje v krščanske verske resnice ter verovanje v t. i. paranormalne pojave (vraževernost). Pri tem je v svoji analizi poizkušal pokazati predvsem na razlike (in sorodnosti) v religiozni usmeritvi anketirancev iz obeh delov združene Nemčije. Mi pa se ne bomo omejili zgolj na prikazovanje analize v prostoru dveh Nemčij, temveč bomo z dodajanjem slovenskih podatkov poizkušali določiti »koordinate« Slove-niji med tema dvema (skrajnima) sistemoma.

Identifikacija z verskimi skupnostmi. Za Zahodno Nemčijo je značilna visoka stopnja cerkvene identifikacije (89,4%), za Vzhodno Nemčijo pa izredno nizka (35,3%). Slovenija po izkazani stopnji identifikacije z verskimi skupnostmi stoji blizu Zahodni Nemčiji (73,2%).¹³ Velika večina Zahodnih Nemcev (89,4%) se identificira s krščanskimi verskimi skupnostmi in od tega največ s protestantsko cerkvijo (45%) oziroma katoliško cerkvijo (41,9%). Med cerkveno identificiranimi Vzhodnimi Nemci pa močno prevladujejo pripadniki protestantske cerkve (28,8% od celotnega vzorca), pripadnikov katoliške cerkve (5,5%) in drugih krščanskih cerkva (2,6%) pa je bistveno manj. Razmere v Sloveniji so enoznačnejše: pripadnikov katoliške cerkve je 69%, pripadnikov drugih krščanskih cerkva pa še dodatno 2,8%. Bistvena odstopanja se torej kažejo pri Vzhodni Nemčiji. Pri tem seveda kaže upoštevati skupno izhodiščno stanje v »obeh« Nemčijah.¹⁴ Za izhodiščne razmere v Vzhodni Nemčiji je ilustrativen podatek (Weicher, 1990, 308), da je bilo leta 1950 11% katolikov, 80,6% protestantov in le 7,6% ljudi, ki niso pripadali nobeni veroizpovedi. Vzhodno Nemčijo torej označuje izjemno groba izguba cerkvenega pripadništva; obe v izhodišču prevladujoči cerkvi oziroma verski skupnosti sta močno prizadeti, vendar protestantska cerkev še izraziteje kot katoliška. Za Zahodno Nemčijo in Slovenijo pa bi lahko rekli, da je izražanje pripadnosti verskim skupnostim oz. cerkvam (katoliški in protestantski) še vedno in kljub sekularizacijskim tokovom izraz kulturno-civilizacijske, nacionalne in religiozne identifikacije – in je visoko.

Obiskovanje verskih obredov. Obiskovanje verskih obredov je seveda tesno povezano z identifikacijo z verskimi skupnostmi. Pogostost obiskovanja verskih obredov je v prostoru treh držav bistveno različna, pri čemer je črta razločevanja med Vzhodno Nemčijo na eni ter Slovenijo in Zahodno Nemčijo na drugi strani. Delež pogostih obiskovalcev verskih obredov (večkrat do enkrat na teden) doseže v Sloveniji dobro petino populacije (22,7%), v zahodnem delu Nemčije sedmino populacije (14,7%), v vzhodnem delu pa le eno tridesetino (3,5%). Enako ostre pa so tudi razlike v deležih cerkvenih abstinentov.¹⁵ V Vzhodni Nemčiji je abstinentov več kot štiri petine (81,9%), v Zahodni Nemčiji dobra polovica (53,7%) in v Sloveniji le dobri dve petini (42,6%). V treh državah je torej praksa obiskovanja cerkvenih obredov najbolj razvita v Sloveniji, Zahodna Nemčija neznatno zaostaja, medtem ko je v Vzhodni Nemčiji tako rekoč ni.¹⁶ Obiskovanja verskih obre-

¹² Analizo istega empiričnega gradiva je opravil tudi: Koch, Achim (1992).

¹³ Podatki so iz mednarodne raziskave o vernosti in cerkvi, ISSP, SJM 1991/2, N=2080; raziskava je potekala sočasno z nemško raziskavo in po enotni metodologiji.

¹⁴ Pri tem smo zanemarili vprašanje, koliko sta učinkovanje nacizma in obdobje tretjega rajha določali (ne-) religioznost, še posebej njeno moralno vrednostno razsežnost.

¹⁵ Abstinenti: nikoli oz. manj kot nekajkrat na leto obiskujejo cerkvene obrede.

¹⁶ Pri tem se kaže spomniti, da je raziskava potekala v letu 1991, torej po združitvi in družbenem preobratu, ko so neposredne sistemske ovire in zapore (zapostavljanje vernikov) izražanja vernosti odpadle.

dov kot izraza pripadnosti cerkvi in tudi kot izraza intimne osebne religioznosti v nekdanji Vzhodni Nemčiji med raziskavo praktično ni bilo. Ko ob tem kazalcu opazujemo prostor treh držav, se zdi, kot da so razvrščene v dva različna sistema: v enem sta Zahodna Nemčija in Slovenija, v drugem pa Vzhodna Nemčija.

Verovanje v Boga. Če je cerkev kot institucija oziroma točka identifikacije in aktivnosti v Vzhodni Nemčiji poniknila – in je v Zahodni Nemčiji in Sloveniji močno prisotna – se postavlja vprašanje, ali je zabrisana tudi individualna, notranja religioznost ljudi. In dalje, postavi se vprašanje, ali identifikacija s cerkvijo in prisotnost v cerkvi zadostno pojasnjujeta tudi notranjo, individualno religioznost ljudi. Ali je torej pobeg iz cerkve v Vzhodni Nemčiji predvsem »koncesija« sistema (kot je na drugi strani lahko izstop iz cerkve v Zahodni Nemčiji oblika davčnega izmikanja). Podatki za Vzhodno in Zahodno Nemčijo kažejo na bistvene razlike pri notranji religioznosti (veri v Boga), pa tudi na razlike pri spreminjanju individualne vernosti. Podatki za Zahodno Nemčijo kažejo, da je vseskozi trdnih ateistov slaba desetina (9,6%) ter da je dodatno še slaba četrtnina vseh (23,4%), ki so prenehali verovati v Boga. V Vzhodni Nemčiji je trdnih ateistov kar polovica vzorca (50,7%) in dodatno še četrtnina (24,9%) takih, ki so prenehali verovati v Boga, oziroma skupaj ateistov kar tri četrtnine populacije. Če Zahodno Nemčijo označuje prevladujoča vera v Boga, potem Vzhodno Nemčijo še bolj označuje prevladujočnost nevernosti. Iz podatkov iz primerljivih slovenskih raziskav¹⁷ izhaja, da se Slovenija razvrsti spet skupaj z Zahodno Nemčijo. V primerljivem nizu podatkov je v Sloveniji ostalo 19% neopredeljenih. Če izračunamo deleže iz opredeljenih ob vprašanju, pa izhaja, da nekako tri petine verujejo v Boga, nekaj manj kot dve petini ne verujeta v Boga, pri tem pa je v Sloveniji konsekventni ateizem (ne verujem in nisem nikoli veroval) močnejše zastopan kot v Zahodni Nemčiji (Toš, 1993). Iz raziskave vrednot lahko sklepamo, da je med Slovenci ena tretjina (32,7%) takih, ki v Boga ne verujejo, med Zahodnimi Nemci jih je prav tako ena tretjina, med Vzhodnimi pa kar tri četrtnine. Črta razločevanja je torej zopet med Zahodno Nemčijo in Slovenijo na eni in Vzhodno Nemčijo na drugi strani, čeprav raziskava hkrati razodeva, da je delež konsekventnih ateistov med Slovenci enkrat večji kot v Zahodni Nemčiji.

Vera v Boga je središčnica verskega nauka obeh v tem prostoru prevladujočih krščanskih cerkva (katoliške in protestantske), hkrati pa je to skupaj z odnosom do drugih krščanskih verskih resnic način preizkušanja notranje religioznosti posameznika. Glede na to da je verovanje v Boga med ljudmi v raziskovanih populacijah manj razširjeno kot identifikacija z verskimi skupnostmi, je seveda očitno, da znaten del pripadnikov verskih skupnosti, ki se udeležujejo tudi verskih obredov, ne verjame v Boga in tudi ne v druge verske resnice. Analiza pa tako na obeh nemških kot na slovenskem vzorcu razkriva tudi posameznike oz. skupine, ki niso identificirani z verskimi skupnostmi in ne obiskujejo cerkvenih obredov, vendar verujejo v Boga oziroma v druge verske resnice. V tem pogledu trije podvzorca v analizi ne razkrivajo kakih posebnih razlik.

Druge verske resnice. Oglejmo si, kaj pokaže primerjalna analiza ob drugih verskih resnicah. V posmrtno življenje veruje več kot štiri desetine (44,4%) Zahodnih Nemcev, slabe tri desetine (28,8%) Slovencev in dobra desetina (12,2%) Vzhodnih Nemcev. V pekel bolj verjamejo Slovenci (23,6%) kot Zahodni Nemci (20,3%), Vzhodni Nemci pa sploh ne (5,7%). V nebesa bolj verjamejo Zahodni Nemci (35,0%) kot Slovenci (27,5%), a tudi Vzhodni Nemci si vere

¹⁷ Raziskava vrednot, SJM 1992; Raziskava o veri in cerkvi, SJM 1991.

v nebesa niso pustili povsem odvzeti (17,4%). Verovanje v hudiča je v vseh podzorcih najmanj prisotno; med Slovenijo in Zahodno Nemčijo pri tem ni bistvenih razlik. Najbolj razširjeno v vseh treh podzorcih pa je verovanje v čudeže. Najbolj verjamejo v čudeže Zahodni Nemci (51,2%), sledijo jim Slovenci (42,8%), tem pa Vzhodni Nemci (34,9%).

Krščanske verske resnice oziroma verovanja v njih so v Sloveniji in Zahodni Nemčiji nekako enakomerno prisotna, v Vzhodni Nemčiji pa – z izjemo verovanja v nebesa in čudeže – le neznatno zastopana. Očitno je, da sta religioznost in krščanska prežetost le-te v Vzhodni Nemčiji skoraj popolnoma razkrojeni. Ker lahko domnevamo, da so bile temeljne verske resnice v religiozni zavesti in verovanju v ljudi v Zahodni Evropi močnejše prisotne oziroma izražene, lahko sklepamo o prisotnosti sekularizacijskih tokov – in to dokaj intenzivnih – v Zahodni Nemčiji in Sloveniji. Seveda pa izmerjenega stanja religioznosti v Vzhodni Nemčiji ne moremo pripisati normalnemu poteku sekularizacijskih tokov, ki jih sprožajo procesi modernizacije in individualizacije. Gre predvsem za prisilno ateizacijo in pospešeno sekularizacijo, ki je oprta na ideološki monopol v šolah, promocijski in sankcijski monopol ter množično indoktrinacijo po občilih.

Medtem ko so religiozne vsebine in verovanja iz zavesti Vzhodnega Nemca skoraj povsem izrinjene, pa je verovanje v paranormalne pojave, kot so verovanje v prinašalce sreče, jasnovidce in napovedovalce prihodnosti, čudežne ozdravljevalce in napovedovalce iz zvezd nekako bolj »normalno« prisotno. V vse oblike paranormalnega verovanja sicer bolj verjamejo Slovenci kot anketiranci iz obeh Nemčij. To še posebej velja za vero v čudežne ozdravljevalce ter jasnovidce, kjer se delež verovalcev v te pojave med Slovenci dvigne kar za dvakrat nad Zahodnimi in Vzhodnimi Nemci. Sicer pa so Vzhodni Nemci nekaj manj vraževerni kot Zahodni Nemci. Ali več vraževerja med Slovenci pomeni rezervoar za cerkveno religioznost – ali prav nasprotno – pa je težko sklepati.

Ob koncu tega prikaza lahko ugotovimo, da sta obseg identifikacije s cerkvijo ter stopnja cerkvene integracije točka bistvenega razlikovanja med Zahodno in Vzhodno Nemčijo. Identifikacija s cerkvijo ter religioznost sta pojav, ki je v Vzhodni Nemčiji praktično poniknil. Če je to ponikanje značilno tudi za Zahodno Nemčijo, potem gre za sekularizacijske procese, ki, podobno spodbujeni, bolj ali manj intenzivno potekajo v zahodnih (evropskih) demokratičnih družbah. Sekularizacijski procesi postopno izrinjajo substancialne religiozne resnice iz verovanj ljudi. Primerjalna analiza in predvsem še poizkus uvrstitve Slovenije v prostor med Zahodno in Vzhodno Nemčijo pa pokaže, da je črta delitve ostra in da Slovenija v primerjavah stoji skupaj z Zahodno Nemčijo in ne skupaj z Vzhodno. Na tej točki razmišljanj in analize lahko izrazimo domnevo, da religiozna substanca Slovencev ni bila bistveno poškodovana oziroma da se je v zadnjih desetletjih in še posebej v osemdesetih letih obnavljala do mere, ki dopušča uvrstitev Slovenije v zahodnoevropska povprečja. Poleg sistemskega poškodovanja religiozne kulture, ki se v izhodišču kaže predvsem skozi spremenjeni in marginalizirani položaj cerkve v družbi, odvzem cerkvenega premoženja ter izločitev cerkve iz izobraževalnega sistema, pa je za Slovenijo predvsem v zadnjih desetletjih značilen potek sekularizacijskih tokov kot v Zahodni Evropi, hkrati s sproščanjem ideoloških spon sistema pa tudi proces obnavljanja religiozne kulture.

V prejšnjem poglavju smo pokazali, kako se razvija religioznost v dveh sistemih znotraj enega naroda. Poleg tega smo še pokazali, kako se v tako opredeljeni prostor uvršča Slovenija. K razumevanju problema v prostoru Vzhod-Zahod pa lahko prispeva še prikaz Zulehnerjeve analize, ki na podlagi rezultatov raziskave vrednot vključuje šestindvajset držav in med njimi poleg zahodnih oziroma zahodnoevropskih tudi Poljsko, Češko, Slovaško, Madžarsko, Slovenijo ter Litvo in Latvijo. Na podlagi petnajstih ugotovitev iz (2,0) opisanega religiološkega dela raziskave vrednot so s pomočjo faktorskih vrednosti za vsakega anketiranca in za vzorce vključenih držav izračunane stopnje njihove socioreligioznosti (Zulehner, 1994, str. 39–43). Na podlagi tega (kompleksnega) kazalca se izoblikuje uvrstitev (rang) držav s temi značilnostmi: zgornji pol uvrstitve določa Poljska z najvišjo socioreligioznostjo, sledijo ji Irska, Severna Irska in Združene države Amerike. Spodnji pol uvrstitve določa Češka z najnižjo socioreligioznostjo, sledijo pa ji Vzhodna Nemčija, Švedska in Danska. Med države z visoko socialreligioznostjo sodijo še Italija, Portugalska, Kanada, Islandija in Španija. Med države z najnižjo uvrstitvijo pa sodijo še Francija, Latvija in Nizozemska. V sredini razvrstitve¹⁸ pa so Avstrija, Slovaška, zahodni del Zvezne republike Nemčije, Litva, Finska, Belgija, Anglija, Norveška, Madžarska in Slovenija.

Na podlagi te analize in dobljene razvrstitve je Zulehner oblikoval tele sklepe oziroma opažanja: (1) Glede na to da je večina socialističnih držav pod povprečjem in da sta le Poljska in Slovaška nad njim, se zdi, da je domneva o poškodovanju religiozne kulture v nekdanjih socialističnih državah utemeljena. (2) Polarna položaja te razvrstitve vselej zasedata nekdanji socialistični državi: v vrhu Poljska, spodaj Vzhodna Nemčija in Češka. Na podlagi celotne uvrstitve srednje- in vzhodnoevropskih držav na tej dimenziji ni mogoče sklepati o delitvi med državami Vzhoda in Zahoda.

Na podlagi dobljene uvrstitve Zulehner države razvrsti v štiri kategorije, in sicer: v prvo, ki jo označuje izjemno visoka stopnja socioreligioznosti (Poljska, obe Irski ter ZDA), v drugo, ki jo označuje nadpovprečno visoka socioreligioznost (Italija, Portugalska, Španija, Islandija, Avstrija in Slovaška); v tretjo, ki jo označuje povprečna religioznost z manjšim odstopanjem navzdol (ZR Nemčija, Finska, Litva, Belgija, Velika Britanija, Norveška, Madžarska, Slovenija, Nizozemska), in četrtič v kategorijo, ki jo označuje najnižja socioreligioznost (Latvija, Francija, Danska, Švedska, Vzhodna Nemčija in Češka).

Sam konstrukt dimenzije socioreligioznosti in postopek analize terjata kasnejšo metodološko kritično obravnavo. Vključene indikacije namreč ne pojasnjujejo ene same, temveč več razsežnosti religioznosti, pri čemer se kažejo pomembne razlike pri posameznih podvzorcih. Tako so nekatere države visoko uvrščene predvsem zaradi izražanja zaupanja v cerkev ter pozitivnega presojanja učinkovitosti in poklicanosti deželne cerkve,¹⁹ medtem ko so druge, npr. Slovenija, Slovaška, zaradi nizke ocene zaupanja, učinkovitosti in poklicanosti cerkve razvrščene sorazmerno nižje. Prav to pa vpliva tudi na uvrstitev Češke na dno razvrstitve ter Vzhodne Nemčije nad njo itd.

Zdi se tudi, da je smotnejša uvrstitev vseh opazovanih držav v štiri skupine, in sicer: prvo skupino z nadpovprečno socioreligioznostjo (Poljska, obe Irski, ZDA,

¹⁸ Z odstopanjem $\pm 0,20$ od povprečja.

¹⁹ Spremembe odnosa do cerkve kot institucije so vidne v teh deželah po demokratičnih preobratih.

Italija, Portugalska, Kanada, Islandija in Španija); v skupino s povprečno socio-religioznostjo ($\pm 0,20$ od povprečja) (Avstrija, Slovaška, Zvezna republika Nemčija, Litva, Finska, Belgija, Anglija, Norveška, Madžarska in Slovenija); in tretjič v skupino s podpovprečno religioznostjo (Nizozemska, Latvija, Francija, Danska, Švedska, Vzhodna Nemčija in Češka). Večina vzhodno- in srednjeevropskih držav je torej uvrščena v sredino, Poljska je v vrhu, Vzhodna Nemčija in Češka pa na dnu razvrstitve. Iz tega bi le stežka sklepali, da pomenijo te države samostojen, iz zahodnoevropskega povsem izločen prostor oblikovanja in izražanja religiozne kulture. Slovenija pa se v tej uvrstitvi znajde v družini zahodnoevropskih držav, kot so ZR Nemčija, Finska, Belgija, Anglija, Norveška, Nizozemska, Francija itd.

Seveda pa tudi ta analiza ne oporeka že nakazani podmeni, namreč da religiozno kulturo v nekdanjih socialističnih državah vendarle pomembno sodoloča sistemska razsežnost.

Sklepi

Sistemska določenost položaja cerkve in religioznosti ljudi hkrati oziroma poleg kulturnozgodovinskih in modernizacijskih dejavnikov države Srednje in Vzhodne Evrope izrazito diferencirata. Čeprav ni sporno, da so v vseh primerih državnoideološke regulacije in indoktrinacijski sistemi delovali proti cerkvi in religioznosti ljudi, pa je iz rezultatov analize hkrati očitno, da je to delovanje bilo od države do države različno intenzivno in ideološko omejujoče, v posameznih državah in v posameznih obdobjih bolj ali manj. V posameznih od njih so zavirajoči dejavniki popustili, zaviralna politična ureditev delovanja cerkve je popuščala, v posameznih državah pa politična represija nad religioznostjo in cerkvijo ni delovala v želeni smeri oziroma je sproščala želenim nasprotno učinke. V nekaterih državah pa so indoktrinacijski sistemi delovali togo, ostro in dokončno. Na vprašanje o ideološki determiniranosti religiozne kulture v opazovanem okolju devetih srednje- in vzhodnoevropskih držav lažje odgovorimo s primeri Poljske, Vzhodne Nemčije, Češke, Slovaške, Madžarske in Slovenije, ki jih vse izrazito označujeta prevladujoča krščanska kulturnozgodovinska označenost ter – z izjemo Vzhodne Nemčije (in delnim odstopanjem Madžarske in Češke) – tudi izrazita katoliška kulturnozgodovinska označenost. Pa vendar so prav Slovenija, Poljska in Vzhodna Nemčija najnazornejši primeri za tri »modele« učinkovanja družbenih, kulturnih in ideoloških dejavnikov na razvoj religiozne kulture. Za vse opazovane države, razen za Slovenijo, velja izrazita zaprtost v odnosih do Evrope, do Zahoda pa je bila Vzhodna Nemčija zaprta skoraj ves povojni čas (Madžarska v 50-ih letih in naprej, Českoslovaška v 60-ih in 70-ih letih itd.). Med vsemi opazovanimi državami je Slovenija v zadnjih desetletjih dosegla najvišjo stopnjo v svojem gospodarskem in družbenoprostorskem razvoju ne le kot regija (republika) znotraj Jugoslavije, temveč predvsem zaradi svoje odprtosti ter intenzivnih zahodnoevropskih oz. evropskih sosedskih vplivov. Edino iz Slovenije je bil v vsem opazovanem okolju omogočen svoboden pretok ljudi (iz sredine 50-ih let) v evropski prostor in nazaj. Vse to dopušča domnevo, da se je socioreligioznost Slovencev oblikovala ne le pod vplivom lastnega (jugoslovanskega oz. liberalnejšega slovenskega) političnega sistema in prakse, temveč – v večji meri – tudi pod vplivom splošnih evropskih modernizacijskih tokov. Med vsemi opazovanimi državami pa sta prav gotovo najizrazitejša primera Poljske in Vzhodne Nemčije, ki ponazarjata učinke sistemskega določevanja religiozne kulture. V Poljskem primeru je učinek izrazit in

naproten zelenemu. Glede na aktualna dogajanja na Poljskem po družbenem preobratu bi lahko sklepali, da bi v razmerah demokratičnega razvoja v petih desetletjih demokratičnega razvoja poljske družbe religiozna kultura Poljakov in položaj cerkve na Poljskem bila v mnogočem približana religiozni kulturi zahodnoevropskih držav. Pri Vzhodni Nemčiji oziroma današnjih t. i. »novih zveznih deželah« pa lahko govorimo o izredni »učinkovitosti« ideološke regulacije in represije ter skrajnem poškodovanju religiozne kulture. Za Slovenijo v zadnjih desetletjih veljata poizkus sporazumevanja med državo in cerkvijo ter postopno uveljavljanje idejnega in kulturnega pluralizma. Odstopanja, ki jih razkriva raziskava vrednot, in spremembe v religiozni kulturi od konca 60-ih let do danes (Toš, 1993) je mogoče predvsem pripisati modernizacijskim procesom, urbanizaciji, industrializaciji, deagrariaciji in naraščanju družbene blaginje, torej procesom, značilnim za ves zahodnoevropski prostor v tem obdobju ter z njimi povezanimi sekularizacijskimi učinki.

In končno lahko še enkrat ugotovimo:

1. Za opazovani del sveta (Zahodna, Srednja in Vzhodna Evropa ter Severna Amerika) velja, da je proces sekularizacije univerzalen, splošno prisoten proces.

2. Sekularizacijski proces poteka v različnih državah različno intenzivno; sprožal se je v različnih časovnih točkah.

3. Sekularizacijski procesi so opazni tudi v državah, ki jih označuje tradicionalna visoka religioznost (Poljska, ZDA, obe Irski, države Južne Evrope ipd.).

4. Dosežena stopnja sekularizacije je od države do države različna, to pa se izraža v razlikah v religiozni kulturi.

5. Razlike med t. i. zahodnimi in vzhodnimi državami so opazne, vendar ne zadostne za potrditev domneve, da v vzhodnih državah sekularizacija poteka zgolj prisilno, pod ideološkimi vplivi države ipd.

6. Tudi za vzhodne države torej velja, da procese sekularizacije sprožajo splošni dejavniki, razkriti in značilni za zahodne države.

7. Sistemska določenost religiozne kulture je v nekaterih vzhodnih državah (Vzhodna Nemčija, Češka) izrazita. To se izraža v razkroju religiozne kulture v teh državah.

8. V izjemnih primerih je sistemski vpliv nasproten zelenemu: krepi se religioznost, sekularizacijski proces je zadržan (Poljska).

9. Domnevamo lahko, da se prehodno obdobje vzhodnih družb izraža v zastoju sekularizacijskih procesov. V posameznih vzhodnih državah v zadnjih letih (po preobratih) naraščajo ne le identifikacija s cerkvijo, temveč tudi religioznost, cerkvenost in verska ortodoksnost.

10. Potek sekularizacije je bil v Sloveniji ustavljen že v sredini 80-ih let; religioznost se še posebej krepi v zadnjih letih. Reverzibilen tok sekularizacije oz. naraščanje religioznosti je odziv na sistemske vplive v izražanju religioznosti in oblikovanju religiozne kulture.

11. Glede na stanje religiozne kulture in izražanje religioznosti v Sloveniji v primerjavi z drugimi srednje- in vzhodnoevropskimi državami lahko ugotovimo njeno nadpovprečno uvrstitev, v primerjavi z zahodnoevropskimi državami pa njeno uvrstitev v povprečje oz. blizu Zahodne Evrope, pod države Južne Evrope in nad države Severne Evrope.

LITERATURA:

- BABIUCH, Jolanta: Freiheit und Solidarität im Nachkommunistischen Osteuropa, Consilium conferentiarum episcopatum Europae, Simposium CCEE, sept. 1993, Praga, str. 27
- DE VAUS, David und McALLISTER, Ian, 1987: Gender differences in religion: A test of the structural location theory, in: *American Sociological Review* 52: 472-481.
- GREELY, Andrew: Religion around the World, NORC, The University of Chicago, Chicago 1993, 63 str.
- HALMAN, Loek, Ruud de Moor, 1993: Religion, Churches and Moral Values 37-65 in: *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 311 str.
- HANSELMANN, Johannes, HILD Helmut, Eduard Lohse (Hg.) 1984: Was wird aus der Kirche? Ergebnisse der zweiten EKD-Umfrage über Kirchenmitgliedschaft, Gütersloh: Mohn.
- HEATH, Anthony et al.: Religion, Morality and Politics, 1993, in Jowell Roger et al., ed: *International Social Attitudes the 10th BSA report*, Printed in Great Britain at the University Press, Cambridge, 49-81.
- HRIBAR, Spomenka: Svitnja, ČZP Enotnost, Ljubljana 1994, 270 str.
- JUŽNIČ, Stane: Identiteta, FDV, Knjižna zbirka Teorija in praksa, Ljubljana 1993, 399 str.
- KLIEM, Wolfgang 1989: Kirche im Sozialismus – aus der Sicht des Staates, in: *Kommission SPD und Kirchen, Kirche im Sozialismus – Kirche im pluralen Staat, Mühlheim/Ruhr: Evangelische Akademie: 47-55.*
- KOCH, Achim, Religiosität und Kirchlichkeit in Deutschland in: Mohler, Peter, Bandila Wolfgang (Hrsg.), *Blickpunkt Gesellschaft* 2, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1992, 195 str.
- MOHLER, Peter, Ph. et al.: *Die Basisumfrage 1991*, Mannheim, 1991.
- NOWOSSADECK, Sabine 1991: Religion, in: Michael Häder (Hg.), *Denken und Handeln in der Krise. Die DDR nach der »Wende«: Ergebnisse einer empirisch soziologischen Studie*, Berlin: Akademie: 95-99.
- ROTER, Zdenko: Vera in nevera v Sloveniji 1968-1978, Založba Obzorja, Maribor 1982, 185 str.
- ROTER, Zdenko: *The Church and Contemporary Slovene History*, in: *Nationalities Papers*, New York 1993, Vol. 21/ 1, 71-81.
- SCHMIDTCHEN, Gerhard, 1978: Die gesellschaftlichen Folgen der Entchristlichung, in: Wilhelm F. Kasch (Hg.), *Entchristlichung und religiöse Desozialisation*, Paderborn: Ferdinand Schöningh: 17-28.
- SORGE, Bartolomeo: Kristjani in politika; Župnijski urad Ljubljana-Dravljje, Ljubljana 1994, 84 str.
- TERWEY, Michael: Zur aktuellen Situation von Glauben und Kirche im vereinigten Deutschland, *ZA Information*, 59-79, Köln 1992, str. 59-79.
- TOŠ, Niko: (Non)Religiousness in Slovenia, *Religion in Eastern Europe*, Volume XIII, Number 5, 23-45
- ZULEHNER, Paul, (Hg.): *Kirchen im Übergang in freiheitliche Gesellschaften*, Pastorales Forum e. V., Wien 1994, 173 str.
- WEICHERT, Brigitte 1990: *Gesellschaftliche Beteiligung*, in: Gunar Winkler (Hg.), *Sozialreport '90. Daten und Fakten zur sozialen Lage in der DDR*, Berlin: Die Wirtschaft: 279-312.

ZDRAVKO MLINAR*

Kdo danes še potrebuje državne meje?

Državna zaščita in odpiranje Slovenije v svet

Ob odpiranju Slovenije v svet se zdi, da se postopoma prebijamo od zelo apriorističnih črno-belih sodb k treznejšemu in realnejšemu presojanju. V času »socializma« je šlo za »sovražno okolitev«, za »zunanjega sovražnika«, za kate-rega se je štel, da ob vsakem čezmejnem stiku poizkuša rušilno posegati tudi v notranje razmere v državi. Zato so bile na mestu budnost, nezaupljivost in (mejni) nadzor vsega tujega, še zlasti pa zadržanost do »tujih idej«, »tuje navlake«. Ob takšnih poudarkih se je tujina tem bolj odmikala, hkrati pa med ljudmi dobivala idealizirano podobo. Glede na to pa je razumljivo, da so sledila tudi pretiravanja in enostranosti v nasprotni smeri. Prihaja do poenostavitev, ko se tuje, zunanje, mednarodno, svetovno že samo po sebi uporablja (včasih pa tudi zavestno

* Akademik dr. Zdravko Mlinar, redni profesor na FDV.

zlorablja) kot zadostno merilo superiornosti. To pa že eo ipso implicira tudi podcenjevanje domačega, pa bodisi da gre za gospodarstvo, znanost ali kulturo.

Vendar pa odpiranje mej ter intenziviranje čezmejnih stikov prinaša vse več treznosti, tako da priorno ocenjevanje na podlagi *teritorialne pripadnosti* izgublja pomen. Z individuacijo akterjev v transnacionalnih povezovanjih izginja podlaga za vnaprejšnjo določenost njihovega »pripisanega položaja«, pa bodisi da gre za to, kako zunanji partnerji vrednotijo delovanje slovenskih akterjev (npr. slovenskega podjetja) ali obratno.¹

Ob navdušenju in vsej obetavnosti odpiranja v Evropo in svet se vse bolj kopičijo tudi negativne izkušnje, pomisleki in odprta vprašanja. Ali s tem ne izgubljammo ravnokar pridobljene nacionalne avtonomije, ali se s tem povečuje ogroženost slovenskega jezika, ali to pomeni, da bo Slovenija postala onesnaženi koridor med Vzhodom in Zahodom, ali bo to pomenilo odpreti vrata mednarodno organiziranemu kriminalu ipd.?

Da ne bi preveč pavšalno in impresionistično razpravljali o teh vprašanjih, smo vsaj nekatera vključili tudi v anketne raziskave v lanskem in letošnjem letu (1993, 1994). Pri tem smo sodelovali raziskovalci Centra za prostorsko sociologijo (raziskovalni projekt Avtonomija in povezovanje v prostoru) in Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (SJM 93, 94-1, 94-2).

Odprte meje in nacionalna avtonomija

Realizacija vizije »Evropa brez mej« postavlja izziv za ohranitev nacionalne avtonomije in kulturnozgodovinskih posebnosti naroda. To je osrednje vprašanje v procesih evropskega združevanja ne le v Sloveniji, temveč v vseh evropskih državah. Na tem mestu sicer lahko pustimo ob strani splošno vprašanje: ali nacionalna država izgublja svojo suverenost. Vse bolj določno se nakazuje nekakšna bifurkacija, tj. »uhajanje« suverenosti (Falk, 1990) tako na višje kot na nižje ravni teritorialne organizacije. Vendar pa ob napredovanju teh procesov prihaja do zmanjševanja zmožnosti in potreb po nadzoru pretokov ljudi, blaga in idej čez državne meje. Tristo ukrepov za (tehnično) homogenizacijo v okviru Evropske skupnosti in naraščajoča avtonomnost (različnost) subnacionalnih akterjev slabijo nadzor nacionalne države (Ceccini, 1988; Wistrich, 1989).

Napačno bi bilo, če bi predpostavljali, da bolj odprte meje samodejno pomenijo manjšo avtonomnost. Tu je namreč prikrito vprašanje, za čigavo avtonomijo gre. Medtem ko jo nacionalna država kot teritorialna enota izgublja, jo subnacionalne enote in posamezniki s tem pridobivajo (Mlinar, 1994). V zvezi s tem lahko prikažemo empirične podatke o tem, kako ljudje presojujejo razmerje med tema dvema političnima izboroma. Podatki iz ankete Slovensko javno mnenje 1993 nam pokažejo:

¹ Po presojah nekaterih gospodarstvenikov naše podjetje že zaradi same zemljepisne lege dosega približno za eno petino nižje cene, kot bi jo, če bi na enak način delovalo na Zahodu; tudi v znanosti gre za veliko poenostavitev, kadar se ne upoštevajo druge diferenciacije (po pomenu oz. kakovosti) kot jezik objave ali kraj objave določenega teksta.

Odpрте meje in avtonomnost Slovenije

1. Na prvo mesto postavljam samostojnost Slovenije	33,1
2. Prednost dajem odpiranju v svet in odpravljanju državnih mej	30,3
3. Zavzemam se za (praktične) rešitve od primera do primera	24,7
4. Ne vem, ne morem se odločiti	11,9

N = 1050

Odgovori se razvrstijo v tri kategorije s približno enako težo (če odgovoru 3 dodamo odgovor 4). Posebno očitno je nekakšno ravnotežje (razcepljenost) med tistimi, ki se odločajo predvsem za avtonomijo, in tistimi, ki predvsem izbirajo odprtost Slovenije (»odpraviti meje«). Ta razcepitev kaže na dejansko ali pa navidezno nezdržljivost dveh pomembnih družbenih vrednot. Za večino respondentov nista sprejemljivi niti avtonomnost z zapiranjem niti odprtost brez avtonomije.² Pri tem pa ostaja še odprto vprašanje (in zavest o tem je potencialno plodnejša kot kakršno koli aprioristično stališče) ali in kako se s časom spreminja razmerje med avtonomijo in povezovanjem (odprtostjo) (več o tem v Mlinar, 1994). V dolgoročnem smislu se nakazuje možnost, da pri tem ne bo šlo več za alternativno izključujoče razmerje.

Dodatno informacijo nam dajejo odgovori na trditev: »Vse več problemov je, ki jih Slovenci sami zase ne moremo rešiti; rešimo jih lahko le skupaj z drugimi evropskimi narodi« (SJM 1993). To pomeni odklanjanje samozadostnosti (avtar-kije). 63,5% respondentov je (v celoti ali deloma) soglašalo, 14,6% jih (večinoma ali v celoti) ni soglašalo, drugi pa se niso mogli odločiti ali pa niso vedeli. To kaže visoko zavest o tem, da v današnjih okoliščinah avtonomnost, ki temelji na frontalni izolaciji, ni več realistična alternativa.³

Mobilnost ljudi čez državne meje

V nasprotju s splošnim pričakovanjem sedanje spremembe ne kažejo enotne težnje k naraščanju mobilnosti ljudi čez meje v vseh zemljepisnih smereh. Kljub soglašanju z »Evropo brez mej« lahko ugotovimo dvoje:

a) uvajanje novih ovir, posebno glede priliva ljudi iz jugovzhoda (zlasti iz drugih delov prejšnje Jugoslavije),

b) mobilnost ljudi je manj sprejemljiva (in bolj omejena) kot mobilnost blaga in idej.

Raziskave javnega mnenja v Sloveniji (SJM 1991, 1992, 1993, 1994) jasno kažejo težnjo *zmanjševanja sprejemljivosti priseljencev* iz prejšnjih jugoslovanskih republik. V nasprotju s pričakovanjem, da se bo z oddaljevanjem vojne leta 1991 odnos med negativnimi in pozitivnimi stališči spremenil v korist pozitivnih, nam podatki štirih raziskav, ki jih prikazujemo, kažejo nasprotno težnjo. (Podobna težnja se kaže tudi z begunci iz Bosne in Hercegovine). To je lahko izraz političnih

² Dajanje prednosti odprtim mejam relativno narašča s stopnjo izobrazbe. Najmočneje so podprli avtonomnost (v zgorjem smislu) tisti respondenti, ki imajo nižje stopnje izobrazbe. Kaže se tudi nekaj regionalnih razlik. Respondenti z obalno-kraškega področja in s Krasa so relativno najmočneje podprli odprtost. To so območja ob meji, na katerih je razvoj močno odvisen od odprte meje z Italijo. Vendar bi bilo treba regionalno variabilnost še podrobneje preučiti oz. jo pojasniti.

³ Vendar pa je jasno, da je sodelovanje nekaj drugega kot na primer izbiranje države, kjer bi živel. Ko so imeli možnost izbora (SJM 93), je 89% respondentov izbralo Slovenijo (zanesljivo ali verjetno); 8% jih je izbralo (zanesljivo ali verjetno) neko drugo državo, drugi pa niso vedeli.

sprememb in splošnega poslabšanja stanja na Balkanu. Povezano pa je tudi z dejstvom, da je migracijski val v sedemdesetih letih vključeval večinoma nizkokvalificirane delavce, ki so našli delo v industriji, gradbeništvu, rudarstvu in komunalnih službah; pomemben del Neslovencev je bilo vključenih v redni sestav jugoslovanske vojske.⁴

Stališča do priseljencev iz drugih predelov nekdanje Jugoslavije

	negativna ali zelo negativna	pozitivna ali zelo pozitivna	nevtralna, ne vem
1991	29,7	22,5	45,6
1992	42,5	14,2	43,2
1993	43,4	13,2	33,4
1994	52,8	9,4	37,8

Takšna težnja k vse večji izključnosti (glej tudi: Klinar, 1994; Langer, 1992) bi v sedanjih okoliščinah lahko bila odgovor na zemljepisno enosmerno odprtost proti jugovzhodu v preteklih desetletjih.

Lahko postavimo hipotezo, da bo pričakovano močnejše priseljevanje iz drugih evropskih držav okrepiło tudi negativne odgovore, čeprav na podlagi drugačnih razlogov. Medtem ko so do zdaj priseljenci sprejemali delo najnižjih plasti slovenske družbe,⁵ bodo težnje v prihodnosti verjetno precej drugačne. Priliv tujega kapitala ter menedžerjev in strokovnjakov tujih družb bi lahko bil indikativen. Prihajajo bolj kot gospodarji kot pa kot delavci in tako prevzemajo vodilne položaje v gospodarskih organizacijah.

Liberalna ali ekskluzivistična politika do slovenskega državljanstva?

Po desetletju politike »ekstenzivnega zaposlovanja«, ki jo je spremljal val priseljevanja v sedemdesetih letih, je v osemdesetih letih prišlo do obdobja kritizma. Ko je bila prihodnost Slovenije negotova – bodisi v Jugoslaviji ali pa zunaj nje – ter še posebno pred plebiscitom (december 1990) – so pazili na to, da ne bi izzvali nasprotovanja predlagani rešitvi, to je neodvisni državi Sloveniji. To se je kazalo v precej liberalni opredelitvi pogojev za pridobitev slovenskega državljanstva.⁶ Ko pa je bilo konec dvomov o prihodnjem statusu Slovenije in se je Slovenija trdno ustalila ter dosegla mednarodno priznanje, so se začele v parlamentu in tudi v javnosti pojavljati zahteve po ekskluzivnejši politiki državljanstva.

»Slovensko javno mnenje« iz aprila 1994 nam kaže stališča do zahtev v zvezi z državljanstvom. Respondenti so razvrstili šest možnih zahtev takole:

⁴ V zvezi s prihodnjim priseljevanjem v Slovenijo bi 28,6% respondentov ustavilo vsako priseljevanje v Slovenijo, 44,4% bi ga omejilo, 9,1% bi dovolilo le priseljevanje članov družine, 8,3% bi dovolilo priseljevanje strokovnjakov, 9,6% pa je bilo neodločenih.

⁵ Čeprav Slovenija kot federalna enota Jugoslavije ni nadzirala svojih mej z drugimi enotami (Hrvaško), je njena oblast določala obseg priseljevanja vsaj posredno, s politiko zaposlovanja.

⁶ Zakon o državljanstvu je bil sprejet 5. junija 1991, malo pred dnem razglasitve neodvisnosti Slovenije 25. junija. Na podlagi tega zakona je dobilo slovensko državljanstvo 170.000 prosilcev, ki so po izvoru večinoma iz drugih federalnih enot nekdanje Jugoslavije. To je izzvalo negativne reakcije, ki so jim sledili nadaljnji ukrepi vlade v zvezi z zmanjšanjem števila dvojnih državljanstev. Povsem nova zaostritev pa je sedanje (poleti 1994) podeljevanje dvojnega državljanstva prebivalcem ob italijanski meji, kar se v Sloveniji (lahko) razume kot izraz teritorialnih teženj italijanskih oblasti.

Stališča do pogojev za pridobitev slovenskega državljanstva:

1. Znanje slovenščine	91,4%
2. Da živiš daljši čas v Sloveniji	86,2%
3. Poznavanje slovenske kulture	71,6%
4. Da si slovenskega rodu (imeti slovenskega očeta/mater)	52,1%
5. Da si rojen v Sloveniji	42,4%
6. Krščanska vera	27,0%

N = 1050

V daljši prihodnosti sam pojem državljanstva bolj ustreza metafori »prostor krajev« (»space of places«) kot pa »prostoru tokov« (»space of flows«) (Mlinar, 1992). Vendar pa prve tri našete zahteve ne sodijo v kategorijo »pripisanih značilnosti«, ki so neodvisne od volje in dejavnosti posameznika.⁷ Slovensko poreklo ter rojstvo v Sloveniji kažeta nasprotno.

Nekaj podrobnosti o osnovah negativnih stališč do priseljevanja so razkrili odgovori na vprašanje o verjetnosti nešteti posledic, če bi morda prišlo do množičnega priseljevanja v Slovenijo. Negativne posledice so na splošno bolj izstopale kot pozitivne (tu prikazujem le prve).

Verjetne negativne posledice množičnega priseljevanja:

	da (zanesljivo, ali verjetno)
1. Kriminaliteta bo občutno narasla	84,8
2. Prišlo bo do napetosti in konfliktov med domačini in priseljenci	83,4
3. Nezaposlenost domačega prebivalstva se bo občutno povečala	83,3
4. Manj bo prostih stanovanj in zato bodo draga	81,9
5. Plače se bodo zmanjšale, delovne razmere pa poslabšale	75,9
6. Ceste in železniške postaje bodo bolj umazane	64,9
7. Polagoma se človek tukaj ne bo več počutil doma	45,7
8. Slovenski jezik bo sčasoma izpodrinjen	39,0

N = 1050

Kljub splošni formulaciji vprašanja (nanaša se nasploh na množično priseljevanje), gornja lista jasno kaže, da so respondenti predvsem mislili na svoje pretekle izkušnje, ko je absolutno prevladoval pritok z juga. Odrpte meje proti severu in zahodu lahko zmanjšajo pomen zgornjih trditev; pokazale se bodo druge (na primer ogrožanje slovenskega jezika) ter popolnoma nove negativne posledice (na primer: tujci bodo imeli prevladujoč položaj v nekaterih dejavnostih, tuja podjetja bodo izrinila domače iz osrednjih delov v mestih itd.)

Avtohtone manjšine in tujci/priseljenci

So močne težnje, da bi vzpostavili oz. ohranili dve različni normativni in institucionalni ureditvi za avtohtoni manjšini (Italijanov in Madžarov) ter za (novejše) priseljence. Avtohtonim manjšinam so zagotovljene – celo v ustavi – posebna

⁷ Čas bivanja v Sloveniji v tem pogledu ni čisto enopomenska kategorija; podobno velja za krščansko vero.

zaščita in posebne pravice.⁸ Vendar pa bo dolgoročno to razlikovanje težko obdržati.

Dolgoročni vidik preobrazbe od »prostora krajev« k »prostoru tokov« vključuje tudi mešanje »domačinov« in »tujcev«. Ko gre za odprte meje in visoko mobilnost, bi bilo nerealistično, če bi pričakovali, da se bodo vsi tujci asimilirali, to je, da bodo sprejeli jezik in kulturo domače populacije (npr. med kratkotrajnim bivanjem v nekem kraju oz. državi). Tuji študentje iz držav v razvoju so se sicer najprej eno leto učili slovenskega jezika, vendar (večinoma) na naše stroške, tj. s slovenskimi štipendijami. Organizirana izmenjava študentov med ljubljansko in ameriški univerzami pa je predpostavljala študij v angleškem jeziku (npr. na Ekonomski in Biotehniški fakulteti).

Glede možnosti, da bi imeli »priseljenci iz prejšnje Jugoslavije enake pravice kot člani italijanske in madžarske manjšine«, je slovenska javnost polarizirana. Le 45% respondentov (april 1994) je soglašalo, 55% pa jih ni soglašalo s to možnostjo. To lahko razumemo kot prevladovanje konservativnega v razmerju do liberalnega *pojmovanja nacionalne identitete*. To pa se ne ujema s perspektivo multikulturalizma in interkulturalizma (Tarver, 1989, Katunarić, 1993), ki je v družbenih znanostih postala splošno sprejeta usmeritev.

Tu je prišlo do podcenjevanja dinamike prostorske mobilnosti (»tokovi«), ki močno presega tradicionalno pojmovanje migracije (imigracija, emigracija). Spremembe lokacij v prostoru namreč vključujejo povečano variabilnost premikov *različnega trajanja in v različnih smereh*. To posebej velja za strokovnjake, menedžerje (še zlasti, če so zaposleni pri večnacionalnih korporacijah) in za umetnike; velja pa tudi za športnike in druge. V kontekstu odprte družbe bo avtohtono prebivalstvo vse težje *razločevati* od neavtohtonega (podobno, kot bo vse težje razločevati stalno bivališče od nestalnega).

Logična posledica je tisto, kar danes vidimo v Sloveniji; paradoks, da 3064 domačinov Italijanov ter 8503 domačinov Madžarov uživa mnoge posebne pravice, medtem ko so največjemu delu Neslovencev, to je 227.341 priseljencem z juga (podatki popisa, 1991), zagotovljene predvsem »pravice« do asimilacije.

Mobilnost čez meje in teritorialna omejenost »sveta-življenja«

Vprašanja o odprtih ali zaprtih mejah in o pritoju ljudi lahko raziskujemo tudi glede na to, s kakšno lahkoto poteka mobilnost čez meje, kar ne vključuje nujno spremembe stalnega bivališča. Ljudje sodijo, da so spremembe v političnem sistemu prinesle – poleg večje svobode izražanja pripadnosti političnim strankam in vključevanja vanje – tudi izboljšave v tem smislu, da lahko »vsakdo potuje, kamor si želi«. 58,3% respondentov je presodilo, da se je stanje v tem pogledu »izboljšalo« ali »zelo izboljšalo«; le 5,3% jih je presodilo, da se je stanje poslabšalo ali »bistveno poslabšalo« (30,3% jih je odgovorilo, da je stanje enako, 6,1% pa jih ne ve, kako je s tem).

Delen vpogled v mobilnost čez državne meje nam dajo odgovori na vprašanje (april 1994): »Ali ste zadnji dve leti bili kdaj v tujini (zunaj Slovenije)?«. 71% respondentov je odgovorilo da, 29% pa ne. Drugo vprašanje je bilo: »Ali ste bili v tujini več kot mesec dni?« Tu jih je skoraj 80% odgovorilo da in 20% ne.

⁸ Razlikovanje med avtohtonimi manjšinami (Italijani, Madžari), ki naj imajo večje pravice (jezikovno zaščito) in priseljenci pri nas npr. zagovarja Toporišič (1991).

Razvrstitev razlogov odhajanja v tujino je:

1. Nakupovalni izleti
2. Obisk sorodnikov, prijateljev
3. Dopust, počitnice
4. Poslovno potovanje, sejmi
5. Kulturni dogodki, razstave
6. Športni dogodki
7. Romanje, religiozni dogodki
8. Drugo

Bolj odprte meje ne pomenijo samodejno večje mobilnosti ljudi čez meje. Tako je v zadnjem času očitno *zmanjšanje* nakupovalnih izletov v obmejna območja Italije in Avstrije, ker sta se doma povečali izbira in kakovost blaga in so servisi dosegljivejši; razlike v cenah pa so se zmanjšale. Ker ni več uvoznih omejitev, je postalo potovanje čez mejo v mesta, kot so Trst, Gorica, Celovec, Gradec, v marsikaterem pogledu nepotrebno.

Izoliranost (zaprtost) pa se ne kaže le v omejitvah in nadzoru prehajanja čez mejo, pač pa tudi v inerciji teritorialne omejenosti »sveta življenja«. Na to se nanaša naslednje vprašanje: »Ali ste kdaj razmišljali, da bi nekaj časa živeli zunaj Slovenije?« Pozitiven odgovor nam je dalo 28%, negativen pa 72% respondentov. Pri vrednotenju teh ugotovitev moramo dodati, da je bil vzorec odgovorov skoraj enak kot pri vprašanju, ali bi nekaj časa živeli v nekem drugem mestu v Sloveniji (30% da, 70% ne). To pomeni, da je teritorialna navezanost bolj temeljna in da državna meja v širšem smislu ni le vsiljevanje »od zgoraj.«

Državne meje kot državna zaščita

Misel o preseganju državnih mej se vključuje v širši okvir emancipacije od različnih oblik teritorialne vezanosti in omejitev družbenega življenja in miselnosti ljudi. Na splošno se na mejo gleda kot na neko omejitev, ki jo država vsili ljudem. Zato nas preseneti, če ugotovimo, kdo pravzaprav potrebuje meje: to smo mi sami, bolj kot drugi! V Sloveniji zdaj nekonkurenčna podjetja, kmetje, vinogradniki idr. *želijo in terjajo zaščito* in višje carine na uvoženo blago, ki jim konkurira z nižjimi cenami (npr. vlada je to upoštevala pri uvozu vina iz Makedonije, čemur so sledili protiukrepi z makedonske strani...).

Za obdobje približevanja Evropski skupnosti so značilna asimetrična razmerja: slovensko gospodarstvo ima več zaščitnih carin za blago, uvoženo iz držav Evropske skupnosti, kot pa je to v nasprotni smeri. Taka ureditev naj bi omogočila »mehak« prehod v polno in odprto tržno gospodarstvo. Prišlo je do sporazuma o prostih trgovinskih conah s Češko, Slovaško in z Madžarsko, s Poljsko pa je v pripravi. Paradoksalno je, da takega sporazuma Slovenija še nima s Hrvaško, ki je neprimerno pomembnejši trgovinski partner.⁹

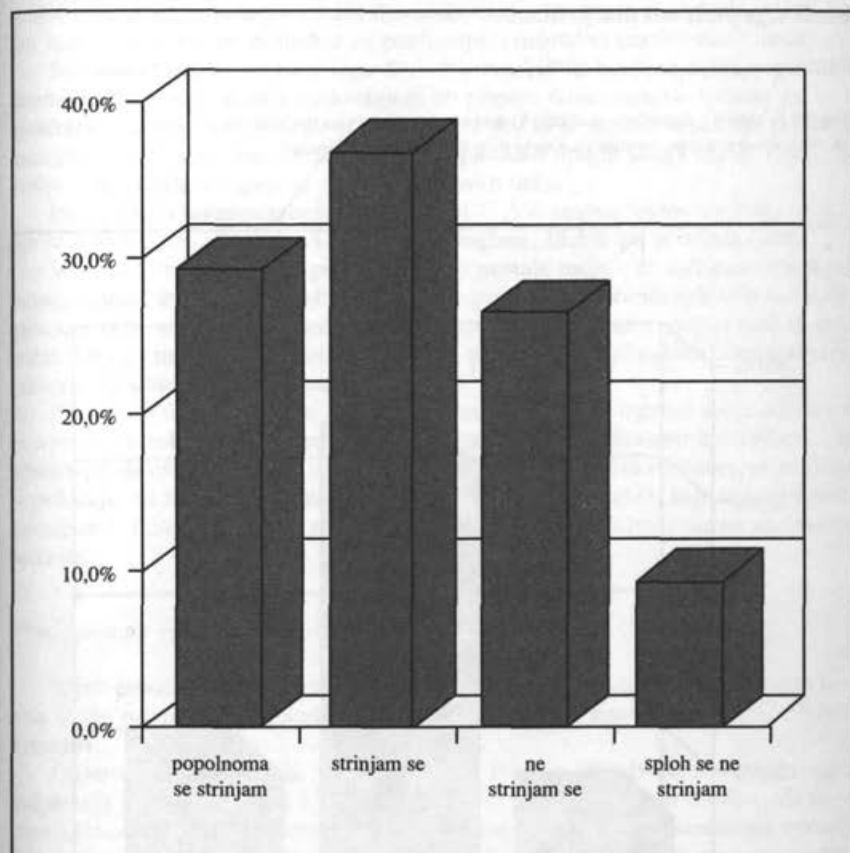
Javno mnenje v Sloveniji je povsem razcepljeno v zvezi s splošno dilemo, ali naj bi zmanjšali carine na uvoz ali pa zaščitili domača podjetja. Toda s posebnim vprašanjem (v SJM 1993) – »Imamo podjetja, ki niso učinkovita in so njihovi proizvodi dražji kot v tujini, vendar pa dajejo delo številnim domačinom. Kaj storiti?« – smo dobili presenetljivo jasno sporočilo: dve tretjini odgovorov (65,7%)

⁹ Po zlomu Jugoslavije je Hrvaška prva uvedla carinske dajatve v skladu s predhodno prevladujočim mnenjem, da so razvitejšee federalne enote izkoriščale manj razvite. Slovenija pa je do določene mere sprejela povračilne ukrepe.

dajeta prednost opciji, naj bi *preživela* (le) tista podjetja, ki so *konkurenčno sposobna in učinkovita*; le 14,2% respondentov je dajalo prednost zaščiti podjetij, če bi to imelo za posledico višje davke in dražje proizvode (20,1% jih ni vedelo).

Zaščita kmetov pred tujo konkurenco

Kmete moramo zaščititi pred tujo konkurenco, tudi če bomo morali zaradi tega plačevati dražjo hrano

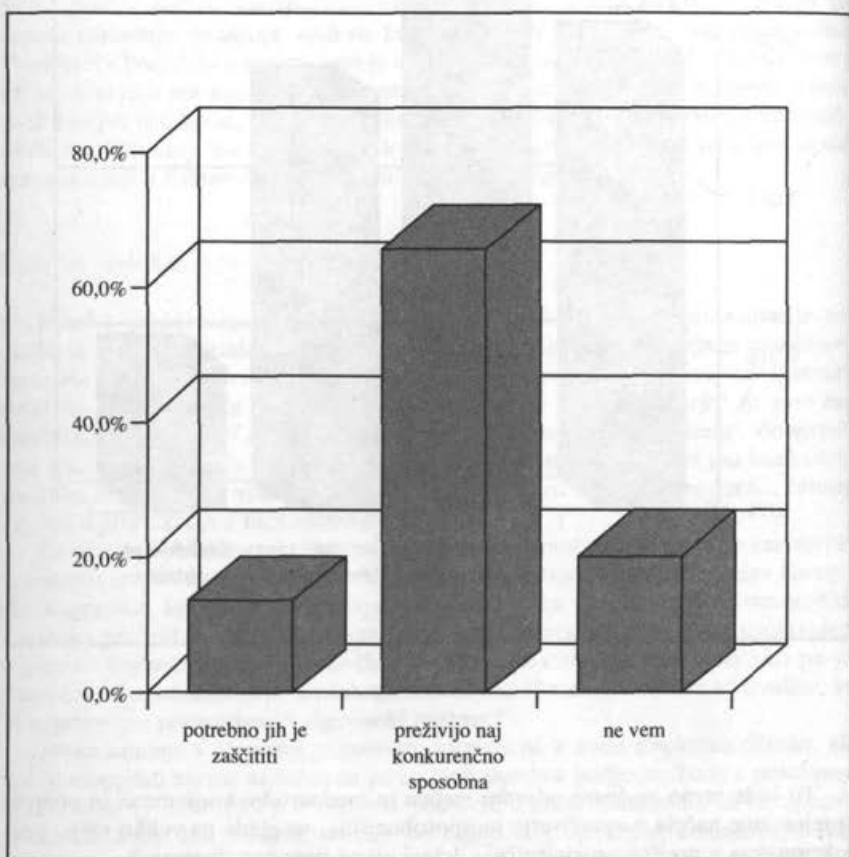
To kaže javno *podporo odprtim mejam* in mednarodni konkurenci in pomeni sprejemanje načela o »preživetju najsposobnejših«, ne glede na veliko vlogo protekcionizma v prejšnji »socialistični« državi ali pa prav zaradi njega.¹⁰

¹⁰ To splošno stališče ne izključuje močnih zahtev po zaščiti pri tistih, ki so neposredno prizadeti zaradi naraščajoče konkurence od zunaj (t. j. nezaposleni zaradi zapiranja tovarn).

Odpiranje Slovenije je posebno občutljivo za majhne zasebne kmetije. Kmetijstvo, ki sloni na močno razdrobljeni zemlji, večinoma v hribovitih območjih, ne more tekrovati z modernim, subvencioniranim kmetijstvom v državah Evropske unije. Hkrati pa postaja vedno jasnejše, da pomembnost kmetijstva ni le v njegovi ekonomski funkciji. Upoštevati je treba tudi interes za ohranitev kulturne krajine, varstvo okolja, nacionalno varnost (obrambo) in drugo. Tako postane razumljivo, da dobiva zaščita domačega kmetijstva veliko večjo javno podporo kot zaščita drugih ekonomskih dejavnosti. Dve tretjini respondentov (april 1994) sta soglašali s trditvijo »Kmete moramo zaščititi pred tujo konkurenco, tudi če bomo morali zaradi tega plačevati dražjo hrano.«¹¹

Zaščita domačih podjetij pred konkurenco

Kaj naj bi storili z domačimi podjetji, ki ne morejo učinkovito konkurirati na mednarodnem trgu, vendar pa dajejo delo številnim zaposlenim?

¹¹ Z nekaterimi ad hoc zahtevami so kmetje dosegli zaščitne ukrepe, npr. carinske dajatve na uvoženo vino iz Makedonije (kar je povzročilo povračilne ukrepe z makedonske strani); podobno tudi zmanjšan uvoz breskev v glavni sezoni idr.

Močno občutljivo je tudi vprašanje, ali naj bi imeli tujci pravico kupovati zemljo. Kot majhna država v evropskem »sončnem pasu« (analogno z ameriškim »sun belt«) je Slovenija potencialno močno privlačna za tujce. Vendar pa prodaja zemlje tujcem na splošno pomeni izgubljanje ozemlja in grožnjo nacionalni integriteti. To velja še toliko bolj za obalno območje, ki meji na Italijo (in na Hrvaško), z (zdaj) sicer maloštevilno italijansko manjšino. Če upoštevamo ozemeljske težnje nekaterih italijanskih nacionalističnih skupin in nekatere zahteve italijanske vlade po reviziji Osimskega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo ter neposredne zahteve po pravici tujcev (Italijanov) do lastništva zemlje v Sloveniji, je to danes eno najbolj občutljivejših vprašanj v zvezi s slovensko mejo. Ne gre le za sedanje stanje, pač pa tudi za dolgoročne posledice za preživetje teritorialne (nacionalne) identitete.

Slovenska ustava vsebuje člen 68: »Na zemljiščih tujci ne morejo pridobiti lastninske pravice, razen z dedovanjem ob pogoju vzajemnosti.« Vendar pa se ta pridržek – kot se je pokazalo v primeru Grčije, ki je morala umakniti podobno omejitev na 50 km obmejnem pasu za pripadnike drugih držav članic Evropske unije – ne sklada s pogoji za vstop v Evropsko unijo.

Po raziskavi javnega mnenja (SJM 1993) 71,5% respondentov soglaša, da *tujci ne bi smeli kupovati zemlje*, 11,9% jih ne soglaša, 16,5% pa je neodločenih.¹²

V kontekstu evropskega povezovanja so postale meje v manjši meri vprašanje neposrednih, dvostranskih odnosov in bolj vprašanje določenih splošnih načel. To pomeni večje omejitve za močnejšega sosedo (zmanjšati samovoljno moč in uporabo sile), pa tudi privolitev manjše države, da se vzdrži vsakega diskriminativnega ukrepa, ki sloni na nacionalnosti.

Prav majhni narodi, ki so v večji nevarnosti, da bodo izgubili svojo identiteto v »prostoru tokov«, na ta način najprej izgubljajo regulatorno sposobnost. Ko spoznajo, da ostajanje zunaj integracijskih procesov ni realna možnost, se znajdejo v položaju, da se morajo truditi za vključitev v »novo Evropo«, čeprav je evropska ureditev – tako kot npr. v primeru Slovenije – nezdružljiva z novo nacionalno ustavo.

Pričakovanja glede prihodnosti

Kljub prikazani kompleksnosti problematike, ki kaže, da ne gre preprosto le za vse večje odpiranje nacionalnih državnih mej, lahko ugotovimo nekaj splošnih trendov.

Okvirno bi lahko rekli, da je zmedo v zvezi z izkustvenimi podatki glede odpiranja in zapiranja mej s Slovenijo treba pripisati predvsem dejstvu, da se na tem območju stikajo države na različnih stopnjah družbenoprostorskega razvoja. Na eni strani gre za tiste, v katerih je že bolj poudarjen proces supranacionalne integracije, na drugi strani pa gre za vzorec inertnosti tradicionalnega ozemeljskega ekskluzivizma in konfrontacij (sedanje napetosti z Italijo pa kažejo, da je tudi delitev na Zahodno Evropo in Balkan poenostavitev).

Proces emancipacije majhnih etnonarodov spremlja vpeljava novih mej, posebno še v smeri proti jedru prejšnje Jugoslavije. Takšno ločevanje od prejšnjega hegemonističnega središča pa je hkrati vodilo v bogatejšo – prej kot zmanjšano – povezovanje s širšim evropskim prostorom.

¹² Čisto nasprotno pa je s tujimi vlaganji. Le 21,2% respondentov soglaša s prepovedjo tujega investiranja (52,0% jih ne soglaša, 25,8% je neodločenih ali pa ne vedo). To kaže, da na pritok tujega kapitala na splošno gledajo kot na manjšo grožnjo, če ne vključuje priseljevanja tujcev in »izgube« zemlje.

Širjenje povezovanj pa v dolgoročnem smislu daje podlago za relativno zmanjševanje pomena dvostranskih odnosov (omejevanje konfrontacij) s sosednjimi državami. To velja kljub sedanjim zaostritvam odnosov oz. (ob)mejne problematike z Italijo in Hrvaško. Rešitev problemov, povezanih z mejami s sosedi, je namreč vedno bolj odvisna od Evropske unije in od splošnih norm, ki jih le-ta uveljavlja. Te norme onemogočajo teritorialno širjenje držav in nasilne spremembe mej (Balkan učitno od tega odstopa) ter so osnova za ekonomsko in kulturno *prežemanje*, ne pa za teritorialno *konfrontacijo*.

Evropska združitve po eni strani ponuja *večjo varnost* manjšim narodom pred frontalnim teritorialnim ekspanzionizmom (spreminjanje mej na račun šibkejših enot); vendar pa postajajo meje hkrati bolj porozne, kar pomeni *novo grožnjo* etničnim identitetam. To pa spet s svoje strani sproža valove etnocentričnih odzivov. V daljši perspektivi lahko pričakujemo, da se bodo razlike med domačini in tujci zmanjševale, državne meje pa – vsaj v evropskem merilu – postopoma postajale vse manj pomembne, ali pa izginjale – bolj ali manj tako – kot se to že danes kaže znotraj EU.

Težnja po izločanju »tujcev« in omejevanju določenih pravic *izključno* na *avtohtono* populacijo ima lahko le kratkotrajne učinke. Nacionalna država, ki jo v »razvitem svetu« vedno bolj ocenjujejo kot anahronizem, v daljši časovni perspektivi ne bo mogla delovati kot *čuvaj in kontrolor* nacionalnih mej. Kljub močnemu prizadevanju, da bi imeli prost dostop po drugih in da bi ohranjali nadzor nad pristopom drugih na lastno ozemlje, dolgoročno ni mogoče pričakovati, da bi ohranili takšno neskladnost. Realna perspektiva je lahko le uravnotežena odprtost, pri kateri *notranja diferenciacija* (prebivalstva, kulture, ipd.) postane pogoj za supranacionalno, *evropsko integracijo*.

To, kar se danes dozdeva kot možni izbor (ali se odpreti in pridružiti Evropski uniji ali ne), se lahko sčasoma izkaže kot iluzija o diskrecijski moči, ki je nacionalna država dejansko nima. Vprašanje ni v tem, ali naj bo nacionalna država odprta ali zaprta; gre le za vprašanje *dinamike njenega odpiranja*. Najmanjše države, ki so se nasploh pojavile kot zamudnice, se bodo prve spopadle s to stvarnostjo. Zanje bo to lahko tudi prednost pred večjimi državami, ki bodo poizkušale še dalj časa vztrajati pri starem (zaprtosti, samozadostnosti), čeprav – brezperspektivno.

LITERATURA:

- CECCINI, Paolo (1988): *The European Challenge 1992*, Aldershot, Wildwood House.
- CENTER za mednarodno sodelovanje in razvoj, Lastninska pravica tujcev na nepremičninah, Ljubljana (tipkopis)
- DE MARCHI, Bruna, Boileau, Anna Maria (Eds.) (1982): *Boundaries and Minorities in Western Europe*, Milano, F. Angeli
- DUROSELLE, Jean-Baptiste (1988): *Western Europe and the Impossible War*, *Journal of International Affairs*, Vol. 41, No. 2
- FALK, Richard (1990): *Evasions of Sovereignty*, v: R. B. J. Walker, S. H. Medlovitz, *Contending Sovereignities*, Lynne Rienner Publishers, London
- KATUNARIČ, Vjeran (1993): *Interkulturalizem, Teorija in praksa 1–2*
- KLEMENČIČ, Vladimir (1992) *Geopolitični položaj Slovenije in njena odprtost v Evropo*, 12. Sedlarjevo srečanje, Zveza društev urbanistov Slovenije
- KLINAR, Peter (1994): *O nacionalni identiteti in etnonacionalizmih Teorija in praksa*, 5–6
- LANGER, Josip (1992) *Perceptions of Europe from the Middle of the Continent*, *International Journal of Sociology*, Spring-Summer, Vol. 22, No. 1–2
- MLINAR, Zdravko (Ed.) (1992): *Globalization and Territorial Identities*, Aldershot, Avebury
- MLINAR, Zdravko (1992): *European Integration and Sociospatial Restructuring*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 12, No. 8

- MLINAR, Zdravko (1994): *Individuacija in globalizacija v prostoru*, Ljubljana, SAZU
- MUŠIČ, B. Vladimir (1992): *Evropski izzivi prostorski integraciji Slovenije*, 12. Sedlarjevo srečanje, Zveza društev urbanistov Slovenije
- STRASSOLDO, Raimondo, DELLI ZOTTI, Giovanni (Eds.) (1982): *Cooperation and conflict in Border Areas*, Milano, Franco Angeli
- TARVER, Heidi (1989): *Language and Politics in the 1980's, Politics and Society*, Vol. 17, No. 2
- TEUNE, Henry, MLINAR, Zdravko (1973): *Development and the Openness of Systems*, v: ISIG, *Confini e regioni*, Edizioni LINT, Trieste
- THE FEDERALIST (a political review) (1993): *Europe and the Crisis in Yugoslavia*, Year XXXV, No. 2
- TOPORIŠIČ, Jože (1991): *Družbenost slovenskega jezika*, Ljubljana, DZS
- WISTRICH, Ernest (1989): *After 1992, The United States of Europe*, London, Routledge

ANDREJ ULE*

Razvoj znanosti v Sloveniji

Govoriti o položaju znanosti v Sloveniji pomeni govoriti o zadregi, ki že dolgo spremlja razvoj znanosti pri nas, namreč o zadregi, kakšen je in kakšen naj bo njen položaj v družbi. Že vsaj dvajset let se namreč nenehno ponavljajo podobne dileme in ponujajo podobne alternative, ne da bi resno premislili o tem, ali sploh ustrezajo duhu znanosti in razvoju slovenske družbe. Tako se npr. srečujemo z raznimi modeli centralnega usmerjanja znanstvenoraziskovalnega dela v okviru republiške raziskovalne skupnosti (kasneje pa Ministrstva za znanost), kjer se vsako leto delijo (skromna) finančna sredstva med različne znanstvenoraziskovalne ustanove, univerzi in redke samostojne raziskovalne skupine. Čeprav nekatere raziskovalne ustanove pridobivajo del potrebnih sredstev tudi z delom za neposredne naročnike raziskav, nekatere pa so sestavni del močnejših podjetij, pa vendarle glavnina denarja, potrebnega za znanstveno raziskovanje in tehnološke inovacije, prihaja od države. Tudi alternativni pogledi glede razvoja znanosti v Sloveniji se praviloma gibljejo v tem okviru tega modela »državno vodene« znanosti in v okviru dosedanjih utečenih raziskovalnih ustanov. Zanimivo je, da le malo pravega znanstvenoraziskovalnega, pa tudi tehnološkorazvojnega dela poteka mimo teh okvirov, npr. v samostojnem povezovanju posameznih raziskovalnih skupin z zainteresiranimi porabniki določenih raziskav.

Glavni problem tako načrtanega razvoja in načrtovanja razvoja znanstvenih in tehničnih raziskav je, da se je vzpostavil začarani krog medsebojnih odvisnosti državnih ustanov – znanstvenih ustanov – posameznih raziskovalnih skupin, pri čemer vsaka od teh sestavin domnevno potrebuje preostale za svoj obstoj. Znanstvenoraziskovalne skupine so se ozirale in se še vedno ozirajo po ustreznih ustanovah, ki imajo močno podporo države, te ustanove pa načrtujejo večji del sredstev in dohodkov s projekti, ki jih financira ali podpira centralna republiška ustanova, ki nadzira porabo »raziskovalnih sredstev in denarja«, zbranega s proračunom. Naj se je ta ustanova imenovala in pojmovala tako ali drugače, bistvo je ostalo enako, bila je odločilni ustvarjalec znanstvenoraziskovalne politike v Sloveniji in centralni kanalizator raziskovalnega denarja in sredstev. Toda ta ustanova je odvisna od takšne strukture znanstvenoraziskovalnih ustanov in raziskovalnih skupin, ki se upirajo subvenciji države in ne morejo, niti nočejo postati ekonomsko, razvojno in miselno samostojne.

Posledica tega sklopa medsebojnih soodvisnosti različnih ustanov je ekonomsko in družbeno šibka znanstvenoraziskovalna in razvojna dejavnost v Sloveniji in družbeno neemancipirana znanost, ki pobude za svoje delo najde v ohranjanju statusa quo in elementarnega preživetja posameznih raziskovalcev in raziskovalnih skupin, ne v notranjih raziskovalnih motivih.

* Dr. Andrej Ule, Filozofska fakulteta Ljubljana.

Druge pomembna slaba posledica takšne dolgoletne politike je, da se nikakor ne morejo razviti živi in razumni, zlasti interdisciplinarni tokovi raziskav, prav tako ko se zatikajo izmenjave idej, projektov in združevanje sredstev med dejanskimi raziskovalci, pač pa se oblikuje mreža lobističnih skupin za pritisk na ustrezne državne ustanove in za dostop do redkih raziskovalnih projektov, ki jih razpisujejo slovenske vladne ustanove.

Tak položaj znanosti se je nedvomno dobro prilegal nekdanjemu socialističnemu sistemu, saj je ta poskušal z mehanizmi države obvladovati vse ključne produkcijske sfere, torej tudi znanost. Vendar pa se ne bi smel »prilegati« tržno naravnemu, pluralnemu in deatiziranemu sistemu postsocialistične družbe, vsaj če resno jemljemo ta pojem. Tu bi se morala razvijati deatizirana znanost brez državnih centralnih nadzornih točk. Zato se moramo vprašati, ali gre pri tem zgolj za neki recidiv starega družbenega sistema v sedanjem sistemu ali pa nam, vsaj kar se tiče razvoja znanosti in tehnoloških inovacij, še vedno bolj ustreza »stari« sistem. To pa bi dalo prav tistim kritikom sedanje slovenske družbe, ki menijo, da v Sloveniji ni bilo nobenega pravega reza s starim sistemom, da so še vedno ostali stari mehanizmi, vzorci in predstave o razvoju, pa tudi ljudje, ki upravljajo razvoj, se niso zamenjali.

Moje mnenje je, da, vsaj kar se tiče razvoja znanosti v Sloveniji, ne gre za recidiv, pa tudi ne za nekakšno »zaroto« starih struktur proti silam slovenske pomladi, kot populistično razglašajo nekateri politiki, temveč za globoko nerazumevanje znanosti in njenega razvoja, predvsem pa za pomanjkanje zavesti o pomenu razvite, pluralne in nedržavne znanosti za sodobno družbo. Menim, da za to nerazumevanje ne gre kriviti le »starih struktur«, temveč gre za globljo stvar, ki se vleče v slovenski zgodovini že od 19. stoletja. Znanost je bila namreč v očeh slovenske politične in kulturniške elite, ki sta vedno prevladovali v Sloveniji, vedno stranska stvar, glavna je bila kultura v ožjem pomenu besede in politika (tudi ekonomska politika je bila podobno odrinjena, vendar manj kot znanost). Kar spomnimo se težkih usod raznih slovenskih znanstvenikov, ki praviloma doma niso našli mesta za svojo ustvarjalnost, niti odobravanja in so zato odhajali po svetu. V slovenski zgodovini je slovenska politična in kulturniška elita le v nekaterih primerih izrecno podpirala znanost in njen avtohtoni razvoj v Sloveniji. Tako je bilo npr. med boji za ustanovitev prve slovenske univerze in nato v letih po drugi svetovni vojni, ko je Kidrič in njegov krog ustanavljal znanstvene inštitute in raziskovalna središča po univerzah. Toda v obeh primerih je bila ta podpora znanosti v funkciji krepitve politične moči in legitimitete nove slovenske politične elite. Tretji primer nekoliko intenzivnejše in tudi bolj dolgoročne podpore znanosti v Sloveniji je bil projekt »2000 mladih raziskovalcev«, vendar pa je ostal delen, ker ga ni spremljalo vlaganje v sočasno prestrukturiranje znanstvenoraziskovalnih ustanov in v ustanavljanje novih raziskovalnih središč, kjer bi ti novi raziskovalci lahko delali. Zanimivo je, da danes, ko nam gre menda za utrditev položaja Slovenije v Evropi, za notranjo utrditev demokratičnega sistema, ni videti kakšne posebno intenzivne podpore znanstvenoraziskovalni dejavnosti, npr. za podporo projektom, ki so konkurenčni v evropskem ali svetovnem merilu. Tako je prišlo do videza, da je za znanost v Sloveniji še najboljša, da ostane v glavnem pod varstvom države in izbranih ustanov z močno državno zaslombo, saj se bodo tako še najmanj vpletala v družbene zadeve in tudi raziskovalci sami bodo najbolj zadovoljni.

S tem pa smo v Sloveniji zamudili vlak pomembnih sprememb v načinih znanstvenega razvoja v razvitem svetu, ki so pomenile vsestransko odpiranje raziskovalne dejavnosti v družbo. Razvite zahodne družbe poznajo mreže državnih in

zasebnih ustanov in pobud, ki subvencionirajo ali kako drugače podpirajo znanstvenotehnične raziskave, pa naj bodo v okviru univerz, inštitutov ali razvojnih oddelkov po podjetjih. Vzporedno obstaja pluralna mreža znanstvenoraziskovalnih in tehnološko razvojnih centrov, ki ponujajo različne raziskove in razvoj aplikacij najnovejših znanstvenih dognanj v praksi. Vse to vzpostavlja pravcati »raziskovalni trg in trg znanja«, kjer ni mogoče nobenemu subjektu doseči nadzora nad celotnim poljem ali celo nad njegovimi ključnimi segmenti (npr. raziskovanja po posameznih panogah in področjih), pač pa se selektivno povezujejo med seboj na projektni osnovi, pri čemer obstaja običajno več podobnih projektnih zasnov in raziskovalnih skupin, ki si konkurirajo med seboj na trgu znanja in raziskav. V primerjavi z drugimi oblikami trga, kjer je glavni posrednik denar in dobiček, se na trgu raziskav in trgu znanja kot medij uveljavlja spoznavna in informacijska vrednost dosežkov. To pa zato, ker so celo najbolj liberalistično naravnani teoretiki in ekonomski pragmatiki ugotovili, da je vsaka neposredna pragmatična prisila k takojšnji in neposredni uporabnosti raziskav nefunkcionalna in privede do vedno manj pomembnih in koristnih dosežkov. Pač pa vodi stalna izpostavljenost sodobnemu raziskovalnemu trgu in trgu znanja do povezanega toka pomembnih in obenem tudi praktično pomembnih dosežkov znanosti.

Tako odpade potreba po centralnih državnih ustanovah, ki bi ustvarjale ali kanalizirale večino znanstvene in raziskovalne dejavnosti, poraja pa se potreba po dobro domišljeni državni politiki do znanosti, kjer se državne ustanove, skladi in ponudbe za raziskave usmerjajo le na izbrane strateške cilje (žal med njimi obramba še vedno najbolj prevladuje) in skušajo nadomestiti raziskovalne manke, ki jih ne more zapolniti sam raziskovalni trg. To velja zlasti za dolgoročne in fundamentalne raziskave, pa tudi za nekatere interdisciplinarne projekte (npr. v informatiki, ekologiji, zdravstvu itd.). Vlaga države v podpori znanosti in tehnološkemu razvoju se torej izničuje, pač pa postane selektivnejša, subtilnejša in zato učinkovitejša kot v katerem koli etatističnem modelu usmerjanja raziskovalne dejavnosti.

Različni zunanji pritiski na raziskovalce, da bi dosegli raven svetovne kakovosti znanja, kot je npr. pritisk na objavljanje v tujih revijah ipd., postajajo v tem pluralnem sistemu vedno bolj moteči in nepotrebni, saj tisto, kar se je z njimi želelo doseči, dosega vztrajen pritisk trga znanja in trga raziskav. Ustvarjanje raziskovalnega trga in trga znanja ni odvisno v prvi vrsti od denarja, ki je na voljo za znanost, tehniko in razne raziskovalne projekte v neki družbi, temveč od družbenih interesov in od ravni zavesti številnih subjektov, ki so vpleteni v proces razvoja znanosti in tehnike. Seveda trg raziskav in znanja zahteva razmeroma razvito socialno in materialno bazo znanosti, vendar pa je to le nujni, ne pa zadostni pogoj za njegov nastanek. Bistveni pogoj je namreč prav splošno in večinsko soglasje mnogih subjektov o tem, kako naj »tečeta« znanost in raziskovalna dejavnost v obče.

To je seveda povezano z drugimi spremembami v t. i. poindustrijski družbi, ki sloni predvsem na proizvodnji in kapitalizaciji znanja in informacij, ne pa socialne, vojaške in politične moči, denarja ipd. Zato do omenjenega soglasja pride nekako spontano, pod pritiskom različnih sprememb, ki se sinergetsko uglasijo med seboj. Znanost v razvitem svetu ni niti pod nadzorom države niti ekonomskega kapitala, ker si nobeden ne more niti privoščiti niti doseči takšnega nadzora. Pač pa je vse bolj samourejalni sistem znanstvene proizvodnje, ki drugim narekuje tempo in smer razvoja, ne pa, da bi se nujno in enostransko prilagajala znanstveno zunanjim ciljem.

Po tem kratkem orisu spremembe iz državno ali kapitalsko nadzorovane znanosti/raziskovalne dejavnosti v »tržno naravnano« (v smislu trga raziskav in znanja) in samoorganizirano znanost/raziskovalno dejavnost se vprašajmo, kaj lahko storimo v Sloveniji za to, da bi sledili temu nedvomno obetavnemu razvoju. Vse bolj se mi namreč zdi, da je prav uresničevanje avtonomnega trga raziskav in znanja nujen pogoj za obstoj sodobne demokratične in pluralne družbe. Znanost namreč s tem postaja tudi pomemben del civilne družbe, morda celo njen najodličnejši del. Zato za Slovenijo kot razvito evropsko državo ni druge poti kot usmeritev v raziskovalni trg in trg znanja. Druge sestavine civilne družbe (npr. avtonomna socialna gibanja, javnost občanov, odprti mediji, politični pluralizem) so seveda tudi pomembne, toda ne zagotavljajo dolgoročnega obstoja demokracije v konkurenci z drugimi močnimi socialnimi sistemi.

Sloveniji pa trenutno primanjkuje daljnovidnosti v odločitvah in načrtovanju, namesto tega pa prevladuje kratkoročni pragmatizem, reševanje »svoje kože«, ohranjanje statusa quo v gospodarstvu in politiki. Kar se tiče razvoja znanosti in tehnike še ni prevladala misel o nujnem povezovanju vseh oblik proizvodnje s proizvodnjo znanstvenih in tehničnih dosežkov. Zato se množično zapirajo raziskovalni centri po podjetjih, slabi znanstvena ustvarjalnost slovenskih univerz in drugih ustanov, inovacijska dejavnost je minimalna in še tista, kar je imamo, povsod naleti na birokratske ovire in na nezainteresiranost. Pri tem pa ohranjamo dosedanja strukturo znanstvenoraziskovalnih ustanov (ki v bistvu sloni na nekaj ustanovah »nacionalnega pomena«: dveh ali treh močnih nespecializiranih raziskovalnih inštitutih, dveh univerzah, akademiji znanosti), ki nikakor ni usmerjena v raziskovalni trg in trg znanja.

Mnogim se zdi vlaganje v znanost v Sloveniji predrago in potratno dejanje, zato raje kupujejo znanje na tujem, če ga potrebujejo. Na neki način imajo (kratkoročno) prav, saj v takšni organizaciji znanosti in v tako nesposobnem okolju za znanstveni razvoj res ne moremo pričakovati dosežkov, ki bi bili primerljivi s tujimi. Če se slovenska znanost že s kakim dosežkom uveljavi v tujini, potem je to kljub razmeram, ne zaradi njih. Predvsem pa je to treba pripisati požrtvovalnosti in zagnanosti nekaterih kakovostnih raziskovalnih skupin, ki jih imamo v Sloveniji, ne pa sistemskim učinkom znanstvene politike.

Tako končujem to kratko razmišljanje z upanjem, da bo sedanje protislovno obdobje, ki je mešanica težke gospodarske krize in ponovne rasti na pogoriščih pogorelih gospodarskih mastodontov, vendarle motiviralo različne subjekte, od vlade, parlamenta, obeh univerz, raziskovalnih inštitutov, bank, podjetij in vplivnih posameznikov, da bodo podprli takšne spremembe v organizaciji znanosti in tehničnih raziskav, ki bodo deatizirale znanost v Sloveniji in jo vključile v svetovni raziskovalni trg in trg znanja. Predvsem pričakujem rojevanje novih raziskovalnih skladov, ki jih bodo ustanavljali posamezniki ali zasebne skupine, pa tudi novih raziskovalnih skupin zunaj velikih ustanov, ki pa bodo dovolj kakovostne in prožne, da bodo konkurirale osnovnim ustanovam, pa tudi tujim ustanovam. S tem bo nastala podlaga za slovenski raziskovalni trg in trg znanja. Kako se bo nadalje organiziral, niti ni več bistveno, pomembno je, da se začuti njegova prisotnost.

Kriminologija in družba

Scientia ipsa potentia est.
Znanje je samo po sebi moč.

Danes je verjetno eden najbolj citiranih kriminologov Marvin Wolfgang in prenekateri drugi trdijo, da je opredelitev kriminologije toliko, kolikor je kriminologov. Ker je *kriminologija* predvsem *znanost zadnjega stoletja*, je njena zgodovina temu primerna, toda intenzivna, ustvarjalna in zelo produktivna predvsem v ponujanju teorij o nastanku odklonov in tudi v smereh in pogledih nanje glede na pomen posameznih vprašanj v družbeni skupnosti. Čeprav kot znanost postaja avtonomna, so ji v preteklosti očitali odvisnost od drugih disciplin in jo dojemali tudi kot »kralja brez kraljestva«. Toda danes velja splošno prepričanje, da je kriminologija samostojna znanstvena disciplina o kriminalu in njegovem storilcu, protipravnem vedenju in nadzorovanju tega vedenja. Mogoče jo je pojmovati v ožjem tradicionalnem in širšem smislu. Zato se iz nje pojavljajo tudi nove discipline, ki jih je kriminologija glede na raznovrstnost relativno dolgo zadrževala v svojem okrilju, kot so zlasti penologija, viktimologija, socialna kontrola, preprečevanje odklonskosti in še kaj. Ni odveč reči, da se je iz prvotnega omejevanja in obravnavanja dejanj iz kazenske zakonodaje kasneje začela lotevati tudi drugih oblik asocialnega in antisocialnega vedenja in predvsem mladoletniške delinkventnosti ter recidivizma.

Kot znanost o vedenjskih odklonih in dojemanju ter pojasnjevanju odklonskosti je zelo odvisna od uporabnosti znanja drugih disciplin, zaradi česar ima gotovo internacionalni pomen ter večdisciplinarno vlogo. To pa ji omogoča odpirati številne individualne, skupinske in družbene dileme, pri čemer se predvsem opira na sociologijo, psihologijo, ekonomiko in pravo, čeprav ne zanemarija tudi drugega znanja, tja do genetike. Predvsem pa se že od nekdaj *trudi razlagati kriminalno vzročnost*, zaradi česar je nastalo izredno veliko teorij, ki niso mogle spreminiti »sveta na bolje«. To pa je gotovo bila motivacija, da se je lotevala še marsičesa drugega, kar je bilo kakor koli povezano z »motečim« vedenjem, ne nazadnje tudi zato, da bi bila »koristna«, pri čemer marsikdaj *ni mogla mimo ideološkosti kazenskega prava*, ureditve družbe, politizacije družbenih razmerij, krize svoje lastne identitete, svetovnih teženj in še marsičesa. Zato je zgodovina kriminologije marsikdaj tudi kazalnik družbenega razvoja in kulture, in to toliko bolj, kolikor bolj je odklonskost družbeno vprašanje in kriminaliteta »trajen problem sleherne družbe«. ¹ V tem širšem kontekstu pa je zato treba še *posebej polemizirati o naših razmerah*, ki zlasti na področju kriminalitete in odklonskosti postajajo čedalje bolj zapletene.

* Dr. Janez Pečar, redni profesor za kriminologijo, Pravna fakulteta Ljubljana

¹ Mugfor, v navedbi Kanduč, str. 12.

Odklonskost je vedno izraz razmer katere koli družbene skupnosti in izraz družbenih sprememb, na katere vplivajo in delujejo različni procesi in tokovi. Čeprav išče kriminologija veliko vzvodov za odklonskost v posamezniku in njegovi skupini in sploh socialnem okolju, že od nekdaj ni mogla mimo družbenih razmer kakor tudi ne prek bioloških dejavnikov vsakega človeka. In prav v tem je vsa zapletenost etiologije odklonov, ker je preveč raznovrstna in pogosto težko dosegljiva, če ne nedoumljiva, da bi bilo »temne plati« človeške družbe preprosto razlagati. Že Aristotel, Teokrat, Platon² pred našim štetjem in po njih mnogi drugi do današnjih dni so iskali vzročnost v različnih dejavnikih človekovega bivanja in mislim, da smo prišli do spoznanja, da je to postalo Sizifovo delo, čeprav prenekateri še vedno mislijo, da smo prišli do spoznanja, da je to postalo Sizifovo delo; čeprav prenekateri še vedno mislijo, da je dojemanje vzročnosti pomembno za preprečevanje odklonskosti. Toda, človek je preveč zapleten in neponovljiv dejavnik, da bi ga lahko v tem smislu obvladovali s posameznimi teorijami, tako monokot multikavzalnimi ali posebnimi in splošnimi. Zato je produktivnost kriminologije pri razlaganju vzročnosti v zadnjih letih močno popustila, ne nazadnje tudi zaradi novih pojavov kriminalitete kot ožjega pojma odklonskosti, ki jo pretežno določa in sankcionira predvsem kazensko pravo. Poleg tistega, kar je v pravu kjer koli po svetu urejeno kot kriminalno, pa se *kriminologija zanima tudi za vse drugo*, kar je odklonsko, amoralno, neustrezno ali celo nekoristno in kot družbeni proces tako ali drugače pelje k odklonskosti. Zlasti v empiričnem smislu se kriminologija loteva razlagati »vpliv splošnih družbenih pogojev in osebnosti na kriminalno vedenje ljudi in vplivov dednosti ter okolja«,³ pri čemer prihaja torej do izraza multifaktorska metoda. Toda, nemogoče je s preučevanjem kriminala kot množičnega pojava ustvarjati sklepe o dejanju in storilcu kot nasprotno, s poznavanjem konkretnih dogodkov in ljudi sklepati na kriminal kot množičnem pojavu.⁴

Razvoj človeškega življenja pa že od nekdaj vpliva na pojavnost kriminalitete, čeprav nekatere oblike, kot npr. zoper spolnost, življenje in premoženje, ohranjajo svojo podobo še iz preteklosti, pa nenehno nastajajo novi pojavi, ki si jih prej niti misliti niso mogli, pogosto tudi pogojeni ali omogočeni z novim znanjem, novo tehnologijo, novimi razmerami in ne nazadnje tudi z drugačno občutljivostjo za človekove pravice in državljanske svoboščine ter zaradi spremenljivosti razmerij ljudi okoli sebe. Od tod odklonskost države, mednarodna kriminaliteta, kriminal sovraštva, politična kazniva dejanja, ekološka odklonskost itd.

Tudi zato je »zgodovina kriminologije kot nekakšno zaporedje naglih prehodov iz ene delno preverjene hipoteze v drugo oziroma kot nizanje razmeroma nepovezanih in teoretsko slabo razvitih analitičnih epizod«.⁵ Povrhu pa se človeštvo ukvarja samo z znano kriminaliteto in ga vsaj formalno nikoli ne skrbi tisto, kar je ostalo prikrito. Tega pa je na prenekaterih področjih večina. Etiologija, fenomenologija in tipologija pa se v kriminologiji razvijajo predvsem iz znanega, kar je *glavna pomanjkljivost kriminologije*.

² Glej Horvatić, str. 41, Šakić, str. 4 itd.

³ Šakić, str. 4.

⁴ Singer, str. 112.

⁵ Rock, v navedbi Kanduč, str. 3.

Zaradi nemoči ne le dojemanja, razumevanja in sploh obvladovanja odklonskosti se je kriminologija od svojega začetnega zanimanja, predvsem za glavnega akterja – torej storilca »zla«, prek njegove žrtve – torej z viktimologijo, zlasti po drugi svetovni vojni, obrnila k družbi in njenim nadzorstvenim mehanizmom. Z interakcionističnim pojmovanjem odzivanja na odklonskost se je »spotaknila« na vir omejevanja človeškega vedenja – torej zakonodajo in prišla do preprostega spoznanja, da *človeštvo rojeva odklonskost že zaradi tega, ker jo hoče imeti* in jo določa preprosto s pravom. Po tem izkodišču je kriminal posledica regulacije in delovanja mehanizmov odkrivanja. Kriminal ji pomeni biti odkrit in prijat zaradi storitve dejanja, sankcioniranega s pravom. Čeprav tovrstni pogledi v ničemer niso prispevali k razumevanju vzročnosti, pa so naravnali pozornost kriminologije k mehanizmom države, ki so njen represivni aparat. In ne le to. S tem se pojavijo tudi »kriminologija človekovih pravic« in gibanja, ki so jih spodbudili država, politika in različna človekoljubna prizadevanja za varovanje ljudi pred državno agresivnostjo, čeprav v boju s kriminalom in odklonskostjo.

Družba se torej s svojo organiziranostjo začenja varovati ne le pred kriminalom, ampak tudi pred samo seboj zaradi ureditve odklonov in nadzorstva, ki ga mora imeti, če sploh hoče obstajati. Ne le družboslovne znanosti s kriminologijo, ampak tudi potrebe po upravljanju in obvladovanju odklonskosti, so dvignile na površje pozornosti – nadzorstvo v katerih koli oblikah – državno, poldržavno, nedržavno, zasebno, institucionalizirano in neinstitucionalizirano in sploh kakršno koli, le da lahko omejevalno vpliva na človekovo odklonskost. Ključno za nadzorovanje odklonskosti, zlasti v njegovem pluralizmu, je ustvarjanje vsaj minimalne družbene reakcije zoper vzroke in pojave ter predvsem omejevanje posledic. Kajti *kriminal ustvarja čedalje večjo škodo in ponekod načenja temelje celo državne ureditve*, ta da mora celo država včasih uporabljati filozofijo »enakosti orožja« v boju s kriminalom podzemlja, kajti sicer ostaja nesposobna pri odzivanju zlasti na organizirani kriminal, ki jo začenja ogrožati ne le moralno in ekonomsko, ampak tudi politično. Ljudje namreč izgubljajo zaupanje v državo, zlasti če morajo poleg davkov državi plačevati še »varščino« kriminalnemu podzemlju.

Poudarek na »kontrolizaciji« je očiten še v tem, da se sleherni sodobna država krepi na tem svojem področju in zlasti da ustanavlja vedno več mehanizmov za nadzorovanje klasičnih nadzornih organov (primerjaj pri nas: varuh človekovih pravic, računsko sodišče, agencija za plačilni promet, nadzorovanje in obveščanje, VOX – predsednika vlade, služba za pritožbe predsednika republike, parlamentarne preiskovalne komisije itd.).

Politika in odklonskost

S politiko mislim predvsem na »politiko« v kriminalni politiki. Kriminalna politika je po eni plati teoretična, po drugi pa praktična disciplina, ki ima skupno predvsem to, da ustvarja in zagotavlja izdelan načrt in ustrezen sistem delovanja zoper družbeno nevarna ravnanja. Na temelju družbene dejanskosti in znanstvenih spoznanj oblikuje primerno znanje ter ustanavlja različna sredstva, tako represivna kot preventivna, z namenom omejevanja pojavov in zatiranja kriminalnih teženj ter obvladovanja družbenih tokov in procesov, ki onemogočajo razvoj tako

nesprejemljivih dejanj kot motivacij. In kot taka politika je predvsem stroka⁶ in je »politika«, ker je predvsem praktična dejavnost pri vodenju in upravljanju družbe v boju s kriminalom.

Sodobna družba s svojo »politiko« vedno izraža določen interes za kriminal in odklonskost sploh. Ker si ni mogoče misliti, da bo kriminal odmrll, ga je treba vzeti kot »družbeno zlo« in se z njim nenehno spopadati. Kdor ali kjer tega ne počno, zanemarjajo enega ključnih družbenih problemov, iz katerega izhajajo mnogi drugi. In to predvsem zaradi tega, ker različnim skupinam in posameznikom ne omogočajo normalnega življenja, ljudem pa ne ustreznega varstva in varnosti. Varnost pa je danes ob koncu drugega tisočletja zlasti v Evropi – vrednota in potreba – bolj kot katera koli druga. In ker je ogroženost povsod zelo velika – *varnost postaja tako privilegij določenih elit in slojev*, ki jim ga država omogoča tudi z zasebnim varstvom, kolikor ga seveda lahko vzdržujejo in plačujejo.

Ker pa je »varnost tudi čustveno vprašanje in ne zgolj dejstvo, ki je za vse enako pravnoformalno urejeno, se že zaradi tega politizira in različno dojema in navsezadnje uporablja tudi za nabiranje političnih točk – seveda kot sredstvo v boju z drugimi političnimi strankami. To je postalo očitno tudi pri nas, ko posamezni dejavniki z zlorabljanjem čustvovanja o varnosti ogrožajo avtoriteto države, češ da slabo skrbi ali sploh ne skrbi za »kriminalno politiko«. Zato imamo več »politike« pri uporabljanju odklonskosti za pridobivanje oblasti kot politike pri omejevanju kriminala in odklonskosti oziroma kriminalne politike kot stroke. Ker pa se strokovnjaki s tega področja nočejo politično angažirati, ostajamo pretežno le na ravni politizacije prav določene odklonskosti (npr. korupcije itd.). Zato »kriminalne politike« v kontekstu dojemanja, kaj to sploh je, praktično še nimamo. Vendar, če se hočemo v bližnji prihodnosti ustrezno odzivati na najrazličnejša vprašanja odklonov v naši slovenski državi, bi jo morali imeti že včeraj.

Država in njena notranja varnost

Kriminologiji načeloma ne bi smeli očitati, da služi državi, če je ta njen največji in hkrati najdoslednejši uporabnik. Kajti, država je najpomembnejša družbena organizacija za namene, ki naj jih sodobna družba sploh ima. Za kriminologijo res trdijo, da je z nekaterimi smermi in svojimi pogledi v preteklosti bila preveč, kot ugotavljajo, državna, administrativna, uradna, korekcionistična in še kakšna. Toda to verjetno nikoli in nikjer ni bila v celoti. Toda, *kdo drug naj jo najbolj organizirano uporablja kot država* (če sploh), ki je odgovorna pred svojimi državljani oziroma javnostjo in političnimi strankami predvsem za varnost vsega tistega, za kar je kot organizacija družbe pristojna po svoji zakonodaji in v smislu pričakovanj, ki jih danes ljudje gojimo o državi, o kateri nikjer nimajo dobrega mnenja.

Toda, če naj kriminologija kot disciplina in zbir ustreznega znanja koristi državi kot inštituciji, ne mislim, da mora delati zanjo, da naj bi bila samo od nje odvisna, da bi morala koristiti njeni učinkovitosti, da bi se morala pustiti od države zlorabljati zaradi znanja, ki ga ustvarja, itd. Kriminologija je v svojem začetnem razvoju res razvijala znanje o zlu, ki naj bi koristilo družbi in s tem tudi državi. V tem kontekstu tudi danes ni dosti drugačna. Toda, nekoč in kjer je bilo to področje skoraj izključno takšno, kakršno je bilo, ni mogla dlje od tistega, kakršna je bila in kar je bilo v njej opravljeno, ker tudi zaradi razvoja družbe in znanja ni

⁶ Milutinović: Kriminalna politika, str. 133–136.

mogla preseči faze, ki je bila nujna, da se je kasneje razvijala dlje od tistega, kar je zmogla s svojimi protagonisti, ki so se čedalje bolj odvrčali od države kot aparata nasilja.

Zato je danes drugače, kot je bilo nekoč. *Kriminologija se je že pred desetletji odvrnila od storilca* in se prek žrtve oziroma oškodovanca naravnala predvsem k družbi in državi ter njeni zakonodaji in mehanizmu nadzora. To ne le empirično, ampak tudi teoretično. Kriminal namreč ogroža predvsem notranjo varnost. Zato mora država dosti vlagati v boj s kriminalom za relativno nizko uspešnost. Drugačne porazdelitve premoženja ustvarjajo drugačno kriminalnost (zlasti pri nas bomo pred to »metamorfozo«). Zato se bodo z lastninjenjem in razdružbljanjem premoženja pojavljali drugačna morala in drugačna odklonskost, povsem nov gospodarski kriminal z različnimi transakcijami, z nezakonitim odtokom kapitala v tujino, pranjem denarja itd., ki ogrožajo notranjo varnost in zadevajo naše interese ter koristi in ustvarjajo nenehne potrebe, ne nazadnje tudi po varnosti, s tem pa je zahteva po napredujočem kriminološkem znanju opravičljiva. Treba jo je zagotavljati z vsemi možnostmi, ne le s kazenskopravno ureditvijo, ampak predvsem z ustvarjanjem znanja za uspešno upiranje novim oblikam odklonskosti ter razraščanjem kriminala nasploh. Naš položaj z novo državno ureditvijo v tem pogledu ni rožnat, toda nihče se ne ukvarja z nevarnostjo, ki nam preti zaradi drugačne družbenopolitične ureditve, ki v temelju spreminja možnosti za odklonskost. Zato je za nas najnevarnejši kriminal šele na obzorju, kar morata upoštevati tako kriminologija kot disciplina in država kot najpomembnejša družbena organizacija.

Pomen kriminologije pri zatiranju odklonov

Poznavalci razvoja kriminalitete napovedujejo, da bo Evropa postala »paradiž za kriminal«. Na tej celini se bodo države srečevale z organiziranim kriminalom Evrazije. »Evropa brez meja« v prihodnosti bo omogočala ne le svobodnejši pretok ljudi, blaga, kapitala, znanja ter informacij, ampak tudi najrazličnejših deviantov in deviacij kot: v povezavi z mamili, s prodajo orožja in ukradenih vozil in različnimi drugimi oblikami mednarodne nezakonite trgovine. Migracije bodo pogojevale odklonskost, ki je niti ne slutimo in zaradi česar bodo potrebni ne le nadzorovanje tujcev, ampak tudi omejevanje naseljevanja, ureditev azila in pozornost rasizmu, nacionalizmu in ksenofobiji. *Organizirani kriminal kot otrok kapitalizma*, tudi čedalje bolj dobičkonosen, bo zahteval mafijske oblike delovanja, korumpiranje politike in gospodarstva ter pranje denarja. Kompjuterizacija življenja pa bo prinesla nove kriminalne dejavnosti, nove oblike goljufij in prilaščanja. Nasilje, ki ga že danes ni malo, bo zaradi radikalizmov, ekstremizmov in terorizma v središču pozornosti pri vzdrževanju varnosti. Hkrati bo Evropa pod udarom »kriminala tujcev« in mladih. Napovedujejo tudi naraščanje povratništva in množične drobne premoženjske kriminalitete kot protiutež bogatenju ozkih skupin. Značilni bosta siromašenje čedalje večjih slojev in staranje prebivalstva. Vse skupaj bo prispevalo k drugačni viktimizaciji, drugačnim in novim potrebam po spremembah »kontrolizacije«, ne nazadnje tudi zaradi zaostrovanja kazenske zakonodaje ali vsaj omogočanja večje prodornosti in učinkovitosti policije, kar se že polagoma dogaja (Italija).

Čas, ki prihaja in preti z razraščanjem kriminalitete tudi z Vzhoda in iz držav nekoč realnega socializma, je nov in dokaj neznan izziv za kriminologijo, ki mora

ustvarjati drugačno in primerno znanje za spoznavanje novega v odklonskosti. Če je bilo povratništvo že do zdaj »rakava rana« v kriminologiji, se z novo fenomenologijo v kriminaliteti odkrivajo nove vrzeli, še toliko bolj, ker se kriminologija opira predvsem na »znano« in družbeno nadzorstvo vedno z zakasnitvijo sledi pojavnim oblikam kriminalitete in njeno vzročnostjo. To pa pomeni, da je *kriminalni svet vedno korak naprej pred znanjem o njem* v kateri koli družbeni skupnosti, pa če si še tako prizadevamo, da bi ga pravočasno spoznavali.

Položaj torej terja, da je kriminologija povsem *suverena disciplina, zunajstran-karske politizacije in državne birokratizacije*. Usposabljanje se mora za spoznavanje dejanskosti in za ustrezno predlaganje alternativ ne glede na smeri in poglede, ki v njej nastajajo – toda ne pri nas. In čeprav na Slovenskem ponujamo kriminologijo tako pravnikom, sociologom, socialnim delavcem, psihologom, defektologom, pa tudi pedagogom ter psihiatrom, bi jo morali, kot je videti, tudi politikom, komunikologom in novinarjem, da bi ustvarjali razmere, v katerih bi se bilo v bližnji prihodnosti mogoče ustrezneje odzivati na nevarnost odklonskosti, ki se nam obeta.

Zmogljivost znanja o odklonih

Slovenija je glede na gmotne, finančne, kadrovske in druge zmogljivosti prešibka, da bi v kriminologiji gojili, razvijali in ustvarjali vse tisto, kar je v sodobni družbi ob prelomu tisočletja potrebno za dojetanje in odzivanje na odklonskost različnih vrst. Čeprav je kriminologija multidisciplinarna znanost in poskuša v biopsihosocioekonomskem⁷ kontekstu pojmovati odklonskost ter z različnimi endo- in eksogenimi lotevanji razlagati, kaj se dogaja, in je pri tem do zdaj v svetu razvila nešteto teorij, prek pozitivizma in klasicizma, biokonstitucionalnih pogledov, psihodinamičnih in psihosocialnih izhodišč, socioloških tako klasičnih kot novih modelov, različnih teorij družbenega nadzora ter integrativnih modelov razumevanja kriminalnega vedenja itd. – *odklonov na splošno nikjer ni manj*. Nasprotno, že uradno registrirane kriminalitete ni manj, poleg tega pa je zaradi različne ureditve neprimerljiva med posameznimi državami, pa so stroški za »upravljanje« odklonskosti vedno večji in narašča ne le število ljudi, ki so zaposleni s kriminalom, ampak se *povečujejo tudi kontrolizmi* (še posebej pri nas). Po drugi svetovni vojni pa je značilnost tudi v tem, da se razširja zlasti »zasebno varstvo«, ki ponekod že za nekajkrat odtehta državno nadzorstvo. Zato bi lahko rekli, da je *poleg odklonskosti na pohodu tudi »nadzorstvo« s kontrolizmi različnih vrst*. Skrb za varnost kot vrednoto pa čedalje več stane (tudi zaradi strahu pred kriminalom – kot emocijo). Odklonskost terja čedalje več omejevanja, kar pomeni, da zaradi kriminala izgubljam tudi določeno količino svobode kljub njenemu formalnemu poudarjanju.

Zato se je kriminologija gotovo znašla v *precepu med nevarnostjo kriminala in dojetanjem svobode* in pred vprašanji: komu naj služi, komu naj bolj koristi, kakšne alternative naj predlaga, s kom ali zoper kaj naj se bori, katere prednosti je treba upoštevati, na koga se v boju s kriminalom naslanjati itd.? Zaradi teh in podobnih dilem so poleg »mainstream« kriminologije nastale številne smeri in pogledi, zlasti v zadnjih letih in poleg nove kritične ali radikalne kriminologije še feministična, levorealistična, mirotvorna, postmodernistična in celo »newsma-king« kriminologija, pa ekološka, tja do črnske in še kakšne.

⁷ Šakić, str. 28.

V vsem tem se gotovo kažejo ne le bogastvo in proizvodnost znanja, ampak hkrati nemoč in razcepljenost. Že »pozabljeno in celo zatrto znanje«⁸ se znova obuja in uporablja za pojasnjevanje novega in sedanjega. Vse to pa gotovo načenja vprašanje, *kakšno kriminologijo sploh imamo na Slovenskem?* Po čem se ravna in kam se uvršča (če sploh) ter kako koristi namenom, zaradi česar sploh je in ker na splošno v ničemer ni posebno izrazita, ali bi jo lahko postavili ob bok »criminology of every day life«.

Krize: družbe, kriminologije in kriminalne politike

Prehodno obdobje nam prinaša mnogo kriz. Če že prenekaterih nočemo videti ali pa si jih razlagamo strankarskopolično, je gotovo *očitna predvsem moralna*, iz katere izhaja še marsikatera druga. Kot krizo je treba razumeti prekinitev normalnega in pričakovanega nadaljevanja navad ali običajev, ki zahtevajo zavestno pozornost tako posameznikov kot celotne družbene skupnosti. Vsaka kriznost pa zahteva vzpostavitev ravnotežja – bodisi z novimi bodisi z ustrežnejšimi navadami in običaji (Dictionary of Sociology, ed. Fairchild, 1965, s. 78). Ker pa gre pri nas sploh za *uvajanje drugačnega družbenopolitičnega sistema*, ki zahteva globalne spremembe na vseh področjih, so krize gotovo normalen pojav v nenormalnih razmerah. Posamezni tokovi in procesi, pa tudi pojavi in dogodki z ljudmi vred, vključno z različnimi » aferami«, povzročajo nemir in negotovost, ustvarjajo anomičnost in družbeno dezorganizacijo, kar ni brez pomena za nastajanje odklonskosti. Dogaja se, da je »dovoljeno vse, kar ni prepovedano«, povečuje se socialna diferenciacija, preglednost javnih zadev je vse manjša, najpomembnejši družbeni mehanizmi nimajo več avtoritete, korumpiranost narašča, zlasti v višjih slojih in družbenih elitah, nekoč skupaj pridobljeno družbeno premoženje se razgrablja tako, da lahko govorimo o »kleptokraciji« (Giulio Sapelli), razširjajo se privilegiji itd.

Družbeno nadzorstvo pa ni kos problematiki, ki bi jo moralo reševati, zaradi česar »merila moderne pravičnosti« sploh ne prihajajo do izraza, morda tudi zaradi tega, ker so v najpomembnejše »zadeve« vedno vpleteni »nedosegljivi« ali »težko dosegljivi«, zaradi česar veliko pojavov ostaja prikritih in kot pravijo marsikdaj tudi zaradi strankarskih interesov. Ker je slovenska družba v krizi, se lahko vprašamo, v kakšni vlogi sta potem kriminologija in kriminalna politika. Ali po svojih prizadevanjih skušata reševati družbeno problematiko in predvsem katero? Pri odgovorih na ta vprašanja bi *morali ločevati* teorijo od prakse, znanje od ukrepanja in voljo od zmogljivosti. Na splošno vse skupaj ne sledi teži problematike. Ker konceptualno ni ustreznih izhodišč, tudi ni akcije, in čeprav so poskusi v teh smereh, so pogosto preveč spolitizirani, da bi bili lahko motivacija za ustrezno odzivanje, poleg tega pa se zlasti zaradi družbene ranljivosti ustvarja preveč konfliktov, zaradi česar so ustrezne sile premalo integrirane, hkrati pa bi tudi disciplina, ki »producira« znanje, morala postajati bolj ustvarjalna, inventivna in produktivna predvsem na tistih področjih, ki so za slovensko družbo najpomembnejša v danem trenutku.

Toda zato je treba imeti neko »politiko«, ki je ne oblikuje znanost, ampak nekdo drug, ki je odgovoren za akcijo.

Kriminologija naj predvsem odpira dileme in kot je rekel Christie, družbi naj

⁸ Sellin, v navedbi Kanduč, str. 4

ponuja zrcalo, da se gleda vanj in popravlja svoj obraz. Kriminologija naj morda pripravlja le ukrepe, ki naj jih uporablja kdo drug pri zatiranju odklonov. Toda, kaže se, da imamo hkrati z družbeno krizo tudi krizo kriminalne politike, ki se preveč kaže kot dnevna politika brez prihodnosti. Najustreznejše bi bilo, če kriminaliteti ne bi dopuščali, da bi se dogajala, toda ker je takšna, kakršna je, jo moramo procesirati⁹ in še to dokaj zdesetkano.

Kriminologija kot razkošje ali potreba

V sodobni kriminologiji je nastalo veliko smeri in pogledov, ki na pomembna vprašanja družbenih procesov, ureditve odklonskosti, vplivanja norm in kriminalnega sveta ter odzivanja nanj gledajo različno in marsikdaj ne brez ideološkosti. Naša kriminologija pa še ni prišla do tega, da bi bila razcepljena zaradi tokov v njej sami niti ne zaradi svoje vključenosti v družbeno skupnost. Kljub svoji umeščenosti v problematiziranje odklonskosti je še dokaj na svetovni obrobni in relativno uniforma, toda hkrati se je dokaj pravočasno prilagajala dogajanjem, kriminologiji dela sveta, ki v njej prednjači. Tudi drugod namreč spoznavajo, da je njihova »kriminološka misel« amerikanizirana in preveč pod vplivi znanja iz tujine, na kar opozarja že razširjenost kriminološke teoretizacije.

Za »našo« kriminologijo lahko rečemo, da je vendar veliko prispevala k humanizmu pri obravnavanju odklonskosti in njenih povzročiteljev, pri odpiranju dileme kriminalnemu svetu na Slovenskem, pri kritičnih pogledih na družbene procese in tokove, ki se hipotetično navezujejo na odklonskost, pri načenjanju dialoga med teorijo in prakso in predvsem na vzgojno-pedagoškem področju ne le v ustreznih izobraževalnih ustanovah, marveč tudi v splošni javnosti in v publicistiki in ne nazadnje tudi s svetovanjem in lastno ustvarjalnostjo. Vanjo pa ne gre uvrščati samo tistega, kar je nastalo s formalnim financiranjem raziskovanja, marveč vse, kar je bilo ustvarjeno in pomeni »kriminološko znanje« na Slovenskem.

Če je torej »znanje moč samo po sebi«, pa je ta moč stroke gotovo omejevana z uporabnostjo v praksi in koristnostjo v družbi. Tu pa nastaja nezaželen entropija, čeprav kriminologija kot disciplina ne more biti odgovorna za stanje v družbi in čeprav naš položaj še tako dramtiziramo. Ne glede na to da znanje o kriminalu vedno nastaja za tistim, kar se dejansko v družbi dogaja, pa bi vendarle lahko rekli, da je kriminologija – znanost na dolgi rok, ki ga je vendarle treba tematizirati v okviru njene uporabnosti v »politiki« upravljanja odklonskosti, pri čemer v Sloveniji še nismo prišli »na zeleno vejo«. In če glede na to kriminologija ni dovolj uporabljena, postaja predvsem sama sebi namen. To pa je »razkošje«, na katero opozarjajo povsod, kjer so tudi s »kriminalno politiko« v krizi, in ne le v družbeni skupnosti in njeni moralnosti. Prav tako ne gre prezreti, da se kriminologija bolj ukvarja z odklonskostjo spodnjih družbenih plasti kot z drugimi, kakor tudi ne očitkov o njenem maskulinističnem šovinizmu, zaradi česar se je tudi v njej razvila feministična smer, ki zahteva primerno rekonceptualizacijo zlasti etioloških teorij. Ali zaradi tega kriminologijo prava prihodnost še čaka, zlasti če sprejmemo hipotezo, da je glede na pravkar povedano do zdaj neustrezno in pomanjkljivo pojasnjevala odklonskost velikih ali pomembnih delov človeštva?

Rokopis končan 24. julija 1994.

⁹ Jager, str. 301.

LITERATURA:

- HORVATIĆ, Željko (1981): *Elementarna kriminologija*, Rijeka, 162 strani
- HOUF, M., Hinzmann: Geschichte der Kriminologie, *Kriminalistik*, 1988, 12, str. 663-666; 1989, 1, str. 25-28; 1989, 1, str. 25-28; 1989, 2, str. 101-104; 1989, 3, str. 157-161
- IGNJATOVIĆ, Djordje (1992): *Kriminologija*, Beograd, 244 strani
- JAGER, Joachim (1994): Krise der Kriminalpolitik, *Kriminalistik*, 5, str. 298-302
- KANDUČ, Zoran (1994): Radikalna kriminologija: nova, kritična ali marksistična, *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 45, 1994, 1, str. 3-18
- KONSTANTINOVIĆ-VILIĆ, NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ (1992): *Osnovi kriminologije*, Niš, 157 strani
- MILUTINOVIĆ, Milan (1984): *Kriminalna politika*, Beograd, 484 strani
- SINGER, Mladen (1994): *Kriminologija*, Zagreb, 739 strani
- ŠAKIĆ, Vlado (1991): Pregled važnijih teorija kriminalnog ponašanja, *Penološke teme*, 6, 1991, 1-4, str. 1-46

ZDRAVKO MLINAR

Mi po vsem svetu, ves svet pri nas?

Prostorska sociologija in globalizacija družbe

Predstavitve: Dejavnost akademika prof. dr. Zdravka Mlinarja je že več kot tri desetletja v ospredju sociološkega delovanja pri nas. Zasnoval je sociološko preučevanje družbenoprostorskih sprememb, najprej na lokalni ravni z vidika urbane in ruralne sociologije oz. sociologije lokalnih skupnosti. Postopoma pa je izgrajeval vse bolj celovito razlago teh sprememb, ki jo je z vidika mikro-makro sociološke konvergence predstavil v svojih izvirnih koncepcijah prostorske sociologije in teorije družbenega razvoja. Hkrati pa je Mlinar eden od začetnikov institucionalizacije in profesionalizacije sociologije na Slovenskem. Svojo vlogo je uveljavljal kot prvi predsednik Slovenskega sociološkega društva (npr. spobudil združitev študija sociologije, političnih znanosti in novinarstva), kot predsednik Jugoslovanskega in tudi v okviru Mednarodnega sociološkega združenja.

Sodeloval je v več mednarodnih komparativnih raziskavah in kot ekspert ali konzultant mednarodnih organizacij (v Evropi, v ZDA, v Indiji, Cejlonu in drugod). Svoje prispevke je npr. objavljajl v *International Journal of Sociology*, *International Journal of Urban and Regional Research*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, *Architecture et Comportement*, *Espaces et Societes*, *Studia sociologiczno-politiczne*, *Comparative Political Studies*, *Revue de l'Est*, *La Ricerca sociale*, *Sociologia urbana e rurale* in številnih drugih. (Bil) je član uredniških svetov in odborov več mednarodnih socioloških revij. Njegova bibliografija vključuje skoraj 400 naslovov objavljenih tekstov in je avtor ali soavtor več kot 20 samostojnih publikacij. Profesor Mlinar je predstojnik Centra za prostorsko sociologijo na FDV in predava več predmetov, ki zadevajo vsebino njegovega raziskovanja. V okviru Centra vodi raziskovalni projekt Avtonomija in povezovanje v prostoru.

Povod za ta aktualni intervju pa je slovenska izdaja (izšla bo tudi v angleščini) njegove zadnje knjige *Individuacija in globalizacija v prostoru*, ki jo je letos spomladi izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani in je novost tudi v mednarodnem merilu.

Uredništvo: Kaj vas je navedlo k temu, da ste se lotili sociološkega preučevanja tematike, ki jo obravnavate v vaši novi knjigi?

Z. Mlinar: Gre za vrsto razlogov in okoliščin, ki bi jih lahko razvrstil v tri skupine, tj. na tiste, ki zadevajo družbene spremembe nasploh, potem na tiste, ki zadevajo spoznavna vprašanja v samem družboslovnem raziskovanju, in še na osebne razloge. Vse troje pa se prepleta med seboj.

Z vidika družbenih razmer sem že pred časom, še v prejšnjem jugoslovanskem političnem sistemu, ugotovil, da je povsem brezplodno – še zlasti za sociologa – ukvarjanje z nenehnimi institucionalno političnimi spremembami. Zato sem raje usmeril svojo pozornost na tisto, kar sem presodil kot dosti bolj odločujoče za nadaljnje družbenoprostorsko prestrukturiranje. To pa sem videl predvsem v širjenju uporabe nove informacijskokomunikacijske tehnologije. Medtem ko sta bila politični voluntarizem in njegova »revolucionarnost« v krizi, pa so hkrati stopale v ospredje dejansko revolucionarne spremembe, s katerimi vstopamo v nov tip družbe.

Kar zadeva družboslovje oz. samo sociološko preučevanje, poizkušam preseči sedanjost segmentalno, nesistematično in pretežno opisno obravnavanje družbenoprostorskih sprememb. V tej smeri naj bi prispeval s tem, da nakazujem teoretsko koncepcijo, na podlagi katere naj bi poenotili razlago sprememb na vseh ravneh teritorialne organizacije družbe. Tu naj bi bila nakazana vsaj okvirna zasnova prostorske sociologije.

In če že omenjam, vzemimo še bolj osebne razloge: ne gre za ad hoc »podjetje«, temveč za kontinuiteto več kot dve desetletji mojega ukvarjanja in preučevanja protislovnosti procesov družbenega razvoja. Tudi to knjigo štejem za nekakšno »fazno poročilo« o svojem preučevanju, v katerem vseskozi poudarjam medsebojno pogojenost teženj h krepitvi avtonomije posameznika in (globalne) družbe.

Uredništvo: Sociologi so se do zdaj večinoma omejevali na preučevanje družbe, ki so jo enačili s tisto znotraj meja nacionalne države. Ali ste se vi »izneverili« tako uveljavljeni sociološki praksi?

Z. Mlinar: V svojem delu poudarjam prav nasprotno, tj. *bifurkacijo* nacionalnih družb z vidika sprememb v dveh smereh: navznoter in navzven. Namesto dosedanje homogenosti in hierarhičnosti teh družb postavljam v ospredje spremembe, ki vodijo k njihovi notranji diverzifikaciji in k osamosvajanju subsystemov ter posameznikov. Le-to pa spet spremljam v odvisnosti od – bolj ali manj hkratnega – povezovanja v transnacionalnih omrežjih in od procesa univerzalizacije. Pri vsem tem pa je sociologija v nekakšnem »faznem zaostanku«, saj se je njena pojmovna aparatúra izoblikovala prav med »nacionalnim formiranjem«. Na to sem opozarjal že v knjigi *Globalization and Territorial Identities*.

Medtem ko je ekonomija že do zdaj razvijala področje »mednarodne ekonomije« in ko je predvsem politična znanost vključevala »mednarodne odnose« in »svetovno politiko«, je sociologija (z redkimi izjemami, kot je npr. Wallersteinova analiza »svetovnega sistema«) desetletja ostajala pri starem. Šele v zadnjih letih, med drugim na zadnjih dveh kongresih (1990. leta v Madridu in letos v Bielefeldu) so tudi sociologi pokazali določnejši interes za obravnavo procesa globalizacije. Nove razmere, ki nastajajo z evropskim združevanjem, pa so tudi nove spodbude, da vodilni sociologi preusmerjajo svojo pozornost na to dogajanje. Tako Anthony Giddens kot Alain Tourain sta mi v osebni razgovoru letos julija v Bielefeldu poudarjala, da bosta pri svojem nadaljnjem delovanju prav to tematiko (iz evropskih izhodišč) postavljala v ospredje.

Uredništvo: Ali globalizacijo in individuacijo lahko štejemo kot sinonima napredka in izboljševanja stanja v družbi?

Z. Mlinar: Odpiranje v širši svet dostikrat razumejo predvsem kot način uveljavljanja emancipacijske logike v razvoju človeške družbe. Teritorialna omejenost pa hkrati nastopa kot sinonim »zaplankanosti«. Širina, odprtost in svobodnjaštvo se spopadajo z ozkostjo, izključnostjo in nestrpnostjo do različnosti. Toda čim bolj se zblížujemo s svetom kot celoto, tem bolj postaja jasno, da nam to prinaša tudi povsem nove, nepričakovane in neželene posledice.

Globalizacija ne pogojuje le sproščanja ustvarjalnosti in osamosvajanja – vsaj v ožjih teritorialnih okvirih – temveč tudi razširjanje mednarodno organiziranega kriminala, zapiranje tovarn in propadanje celih industrijskih panog ter tradicionalnih industrijskih regij v razvitejših državah, hkrati pa prevlado »svetovnega jedra« v gospodarstvu, popularni kulturi ipd. Ne gre torej preprosto za linearno napredovanje. Številne vrednote materialne in duhovne kulture so v tem procesu ogrožene, npr. specifična kulturna dediščina posameznih narodov. In tako se nadaljuje razprava o tem, kaj je napredek in kaj razvoj, itd.

Uredništvo: Ali proces globalizacije pomeni, da nam grozita vsesplošna uniformnost, homogenizacija v svetovnem merilu?

Z. Mlinar: To je eno od najpogostejših vprašanj, ki se zastavljajo v zadnjem času. Večinoma se le zastavlja, pravega odgovora v literaturi ne najdemo; pač pa je veliko enostranosti in medsebojno nasprotujočih si stališč, od katerih se vsako opira na določeno izkustvo. V svoji razlagi pa poizkušam upoštevati obe strani medalje: tako težnjo k svetovni homogenizaciji določenih standardov kot tudi težnjo k diverzifikaciji posameznikov in podskupin.

Uredništvo: Ali je mogoče eno in drugo hkrati?

Z. Mlinar: Da, vendar s tem, da se pojavlja na različnih ravneh. Teritorialne skupnosti, npr. posamezni narodi, si postajajo vse bolj podobni, ker vse bolj vključujejo tudi posebnosti drugih narodov. Npr. kitajska kuhinja ni več le posebnost Kitajske, temveč jo najdemo tudi v Sloveniji in po vsem svetu. Hkrati pa se znotraj teh skupnosti še le ob najbolj sproščeni mobilnosti v svetovnem merilu lahko uveljavljajo raznovrstnejše nove kombinacije v povezovanju ljudi, dobrin in idej.

In tega številni razpravljalci, ki opozarjajo, kako tuje izriva domače, pa bodisi da gre za tujce, za tuje jezike (»tujščino«), tuje navade ipd., ne upoštevajo. Razi-skave so pokazale značilen trend: kar starejše generacije štejejo za tuje, mlajše generacije dostikrat doživljajo kot svoje lastno, pa bodisi da gre za glasbo, jezik, način oblačenja idr. V tem procesu prihaja do obojega, do dopolnjevanja, obogatitve kot tudi do izključevanja, siromašenja.

Uredništvo: Ali ni globalizacija proces, ki zadeva le manjše dele prebivalstva v najrazvitejših državah?

Z. Mlinar: Mislim, da je objektivna – pa bodisi enosmerna ali medsebojna – odvisnost dosegla dosti višjo raven, kot pa se tega ljudje zavedajo. Res je, da so velike razlike med posameznimi sloji prebivalstva in po posameznih državah (regijah,

celinah). In pogosto preveč *pavšalno* obravnavamo »*vključevanje Slovenije*« v svet. Pri tem se ne upošteva, da ima vrhunski znanstvenik že danes večino svojih delovnih, lahko pa tudi prijateljskih stikov po vsem svetu, da večino svojih besedil objavlja npr. v angleščini v »tujini«, da tja pogosto odhaja in se tam zadržuje krajši čas ali pa tudi daljša obdobja.

Toda res je tudi to, da je danes življenje že v vsakem kraju in celo v vsakem gospodinjstvu prežeto z globalno materialno in duhovno kulturo, pogosto *ne da bi se tega zavedali*. V gospodinjstvu, stanovanju, sobi, kuhinji slovenske družine tudi v najbolj odmaknjenih podeželskih krajih danes lahko vidimo predmete in razne vplive z vsega sveta. To opazimo šele, ko smo posebej pozorni na njihovo geografsko poreklo. Študentje so mi pri predmetu »prostorska sociologija« pripravili vrsto zanimivih opisov posameznih gospodinjstev, stanovanj oz. prostorov, ki so v tem smislu pravo presenečenje.

Ali pa vzemimo – vaško gasilsko veselico, ki ji daje ton – bolj ali manj »ostarela« – ameriška plesna glasba in jo igra lokalni »band«; ali pa modernejše prireditve, ko vas npr. na plakatih vabijo na »pizza žur v Polhovem Gradcu«!

Uredništvo: Zelo zanimiva je teza vašega članka Žiri po vsem svetu in ves svet v Žireh. Ubikviteta ni več zgolj ideja, temveč v nekaterih pogledih že kar konkretna empirična realnost, ki pa se je očitno premalo zavedamo. Po drugi strani pa lahko opazamo tudi ponovno krepitev vloge lokacije, prostora (t. i. »novi lokalizem«, dvig ekološke senzabilnosti). Kaj to pomeni z vidika vaše teoretske razlage?

Mlinar: Informacijsko-komunikacijska tehnologija omogoča radikalno zmanjšanje časa in oddaljenosti v prostoru. Vse večji delež raznovrstnosti vsega sveta nam je dostopen kar na domu (t. i. »domocentričnost«) in v vsakem kraju. Ko gre za informacije, postaja skoraj vse hipno dostopno, neodvisno od oddaljenosti. Povsod imamo *tokove*, kar pomeni, da se približujemo – kot sva že 1978 l. s H. Teunemjem poimenovala – »transakcijskim sistemom«, ki se uveljavljajo namesto do zdaj prevladujočih »interakcijskih sistemov«.

S tem ko se individualizira gibljivost v vse širših teritorialnih okvirih in povečuje samostojnost v izbiri optimalne lokacije, lahko pričakujemo, da se bo povečeval tako delež Slovencev v tujini kot tudi tujcev pri nas. Vendar se pri tem praviloma pozablja, da nam je *tujina zmeraj manj tuja* in da so vse večje zadrege, ko gre za razločevanje med domačim in tujim tako pri ljudeh kot pri idejah in stvareh. Če je bil avto narejen oz. sestavljen v 150 tovarnah in 17 državah (Ford Escort), ali je potem še ameriški ali nemški? V tem sklopu je poučno povedati, da največji delež v izvozu avtomobilov iz Amerike na Japonsko sestavljajo tisti, ki so bili izdelani v podjetjih firme Toyota!?

Tako kot se vse bolj določno zarisuje dolgoročna perspektiva, pa je hkrati vendarle treba upoštevati, da bo prihajalo še do večje diferenciacije v prostoru; do shajanja za povsem posebne namene (že zdaj imamo npr. sociologe z vsega sveta npr. na kongresu v Bielefeldu, politologe v Berlinu ipd.).

To pomeni, da pomen lokacije v prostoru ni presežen. Pač pa bo lokacija izgubljala pomen kot nekakšna vnaprejšnja danost in bo vse bolj le eden od temeljnih pogojev za zavestno oblikovanje novih identitet v prostoru.

Empirični podatki za Slovenijo še ne izražajo nakazanih trendov; kaže se velika stopnja (na-)vezanosti na kraj in na Slovenijo kot celoto. Gradivo o spremembah in programih sprememb v Zahodni Evropi in Severni Ameriki pa že opozarja na prehod k bolj individualizirani mobilnosti, ki jo lahko pričakujemo

v prihodnosti tudi pri nas. Torej ne več predvsem enkratna, trajna, doživljenjska preselitev v slovensko enklavo v Clevelandu, v Porurje, v Argentino. Nakazuje se vse večja razpršenost v svetovnem merilu npr. znanstvenikov na raznih univerzah, strokovnjakov zaposlenih pri multinacionalnih korporacijah, smučarjev na treningu nekje na južni polobli, zakoncev iz mešanih zakonov, ki so nastali na podlagi raznih naključnih srečanj ipd.

Uredništvo: Ali se bo ozemlje Slovenije na ta način izpraznilo?

Z. Mlinar: Tega se seveda ni treba bati, saj smo »na sončni strani Alp«. Pa tudi ne glede na geografijo si je težko predstavljati – to, kar nekateri pri nas pričakujejo – da bodo le Slovenci hodili v tujino (npr. na izpopolnjevanje), hkrati pa bomo mi onemogočili tujcem dostop k nam. Nekateri, se zdi, računajo na to, da jih bomo držali v nekakšni »karanteni« toliko časa, da ne bodo več nevarni, da bi nas okužili s tujimi kulturami, tujimi jeziki ipd. Toda Evropska unija že danes svojim članicam onemogoča vsakršno takšno enostrano izključnost. Slovenija pa se poteguje za vstop v to »družbo«! Ali pa bi se mogoče rajši premislili in ostali sami zase.

Uredništvo: Pred leti, ko ste izdali knjigo Protislovja družbenega razvoja, so nekateri razpravljavci poudarili izredno široko teoretsko zasnovo vašega dela. Duško Sekulić ga je primerjal z delom Amitajja Etzionija. Vendar se zdi, da sedanja knjiga vključuje še večjo kompleksnost in posega na številna disciplinarna področja. Kako da ste se odločili za takšno širino? Kakšne so prednosti in težave takšnega pristopa?

Z. Mlinar: Verjetno že sama tema sili k takšni inkluzivnosti, leta pa nadalje terjata tudi abstraktnejše formulacije, posplošitve in iskanje temeljnih procesov v okviru te kompleksnosti. Drugo pa so tudi čisto osebna nagnjenost k določenemu načinu obravnave in predhodna teoretska spoznanja, v mojem primeru npr. tudi v sodelovanju s H. Teunejem – o »razvojni logiki družbenih sistemov«. Torej meni ni do tega, da bi le mehanično, aditivno povečeval ekstenzivnost in dodajal eno temo drugi, kar bi sicer bilo dosti lažje. Konec koncev gre za temeljno nalogo v spoznavnem procesu – kako čim večjo kompleksnost prevesti na skupni imenovalc in hkrati zmanjševati odvečnost segmentalnega zbiranja informacij.

Ko sem kasneje začel pregledovati vire, ki sem jih preučeval, sem bil sam presenečen, da le-ti zadevajo več kot petdeset (sub)disciplinarnih področij. Nekatera od njih so že v tej knjigi izrazito prisotna, druga se (še) niso uveljavila. Nekatera sem moral upoštevati le kot pomožna, tj. v toliko da sem lahko razjasnil tisto, kar me je pravzaprav zanimalo. Vzemimo t. i. *daljinsko zaznavanje* (teledetekcija, remote sensing). O tem nisem našel nobene sociološke študije, čeprav je očitno, da gre za značilen zgled nove informacijsko-telekomunikacijske tehnologije, ki ne le omogoča transnacionalno komuniciranje, temveč hkrati kaže na nemoč nacionalne države v prizadevanjih, da bi zadržala nadzor in torej suverenost nad svojim ozemljem. Seznaniti pa se je treba tudi s temeljnimi tehničnimi vprašanji, z mednarodnopravnimi dilemami, z izkušnjami z značilnih področij njene uporabe, npr. v geografiji, kmetijstvu, geodeziji.

Vprašanja o svetovni homogenizaciji in/ali diverzifikaciji sem pojasnjeval s popularno glasbo. V razpravi o prostorski organizaciji življenja sem vključeval tudi spoznanja ekološke psihologije, pa celo etologije, s katero se sicer pri nas ukvarja kolega Vreg.

Uredništvo: To širino pa verjetno pogojuje tudi **prostorski** vidik vaše obravnave, saj vas prostor vsebinsko skorajda ne omejuje?

Z. Mlinar: Glede na mojo temeljno preokupacijo, ki je v tem, da procese individuacije in globalizacije pojasnujem z vidika prostorske sociologije – to predpostavljaj, da ne gre za sektorsko, vsebinsko omejitev – te procese poizkušam razkrivati na vseh pomembnih (sub)disciplinarnih področjih. Za ta področja pa je tudi značilno, da sicer ne morejo povsem mimo vprašanj o prostorski organizaciji (družine, podjetja, zdravstva, šole, države, kulture ipd.), vendar praviloma prostoru ne posvečajo osrednje pozornosti. S področja sociologije družine najdemo npr. v literaturi v angleščini zelo pomembna spoznanja o temah kot »nonresidential parenting«, »dual career families«, »computers marriage« ipd. Zato je zame dosti pomembnega akumuliranega znanja razpršeno po teh področjih, celo mnogo več kot pa znotraj urbane, ruralne in regionalne sociologije. Včasih pa že najdemo prav s prostorskega vidika izoblikovane specifične identitete, kot jo predstavlja npr. geolingvistika. Potem pa se, če hočeš ostati dosleden, spet znotraj njih začne iskanje pomembnih spoznanj z vidika individuacije in globalizacije.

Uredništvo: Ali vas takšno razširjanje predmeta vašega preučevanja ne spravlja v zadrego glede vaše temeljne profesionalne identitete? Kaj je potem vaša specialnost?

Z. Mlinar: Pri dosedanjem sociološkem delovanju sem se zlasti v zgodnejšem obdobju, ko smo bili sociologi v Sloveniji še zelo maloštevilni in smo bili prepričani, da se moramo sproti vključevati v reševanje aktualnih vprašanj svojega okolja, loteval raznovrstnih tem. Ob takšnem delovanju so tu prekinitve, zaradi katerih je treba nenehoma začenjati znova, hkrati pa takšne prekinitve vsakokratno puščajo za sabo neizkoriščena spoznanja, ki gredo v pozabo. Z razvitejšo teoretsko podlago in z večjo samostojnostjo pri izbiri teme se takšna *izključnost* med posameznimi temami *zmanjšuje*, *kumulativnost* spoznanj *povečuje*. To velja za posameznega raziskovalca, tako kot velja tudi za (sub)disciplinarna področja.

Nekateri so razumeli problem »prevelikega števila posebnih sociologij« in »razdrobljenega študija« sociologije preveč mehanično, tj. v tem smislu, da je pač treba črtati, opustiti nekatere od njih. Ob tem pa pogrešam več zavzetosti za *afirmativni program* preseganja sektorske izključnosti, tj. – podobno, kot sem že prej nakazal – razkrivanje skupnega tam, kjer se danes na splošno (še) predpostavljaj, da gre za različnost (med predmetnimi področji) in razkrivanje različnega znotraj predpostavljene homogenosti.

V takšnem smislu si potem tudi prizadevam – na bolj sintetični ravni – uveljavljati prostorsko sociologijo. V razširjenem teoretskem okviru pa ne gre več za preskoke in prekinitve, ki sem jih prej omenil, saj imaš na voljo podlago, določena vodila za pojasnjevanje različnih ožjih predmetnih področij, na katerih se počutiš vse bolj domačega.

Uredništvo: Ali se tako razrešuje tudi problem diskontinuitete, ki se pojavlja pri aplikativnih raziskavah?

Z. Mlinar: Verjetno se v tej smeri zmanjšuje ostrina problema, zlasti če računamo na to, da je potrebno nenehno nihanje med splošnim in konkretnim. Vendar je tu, operativno gledano, še dosti odprtih vprašanj, ko gre za politiko razvoja znanosti,

ki bi morala upoštevati, da pri tekočem raziskovalnem delovanju nimamo čistih kategorij oz. ločitev med temeljnimi in uporabnimi raziskavami. Zato gre pri ocenjevanju rezultatov še za grobe poenostavitve. Npr. »odmevnost« aplikativne raziskave za raziskovalca, ki se sicer poteguje za znanstveno promocijo, večinoma ne bo zadovoljiva. Zahteve naročnika pa dostikrat ne omogočajo, da bi raziskavo opravili tudi znanstveno najbolje.

Uredništvo: V zvezi z individuacijo in globalizacijo opozarjate, da smo dostikrat slepi za realnost, ki jo prekrivajo utrjeni »kalupi identitet«. Ali gre tu le za spoznavna ali tudi za moralnoetična vprašanja?

Z. Mlinar: Gre za oboje. Glede prvih gre za ozaveščanje, senzibilnost samih raziskovalcev, družboslovcev, da premagajo slepoto, ki jo sicer neopazno vsilujeta današnji čas in tukajšnji prostor. To npr. pomeni povečevanje njihove občutljivosti, za različnost tam, kjer se sicer na splošno vidijo in upoštevajo le podobnosti. V metodološkem smislu to pomeni, da postaja vse bolj nesprejemljivo uporabljati agregatna, statistična povprečja za teritorialne enote in da je treba upoštevati (dejanske) distribucije pojavov znotraj teh enot. Ali drugače rečeno: če uporabljamo takšna povprečja (za predstavitev celote) zagrešimo vse večjo napako, izgublamo vse več informacij o dejanskem stanju. Podobno velja, da v raziskovanju – kot tudi v odločanju – ostajamo v preozkih teritorialnih okvirih, čeprav smo življenjsko odvisni od odločitev v Bruslju, New Yorku, Tokiu ipd.

Chadwick Alger je opozarjal na slepoto in neupoštevanje medsebojne povezanosti sprememb znotraj nacionalne države in zunanjih, mednarodnih oz. svetovnih sprememb.

Uredništvo: Gre pa tudi za etično, moralno razsežnost?

Z. Mlinar: Da, tudi ta je prisotna, in sicer lahko poudarim dva vidika. Po eni strani gre za senzibilizacijo sistema za do zdaj neopažene in neupoštevane posebne potrebe določenih kategorij, skupin ali posameznikov, ki so bili utopljeni v splošnejših »identitetnih kalupih«. V tem smislu gre za (ne)odzivnost družbe na posebne in konec koncev na edinstvene potrebe. Tu se spopadamo z do zdaj prevladujočo *večinsko logiko*, ki jo nezavedno sprejemamo kot merilo. Npr. javnomnenjska argumentacija dostikrat temelji na takšnem presojanju; podobno pa ekonomsko-komercialna merila, ki izražajo »ekonomijo obsega«. Utemeljevanje določene potrebe izhaja od števila ali deleža prebivalstva, ki jo izraža. Proces individuacije pa utemeljuje prav nasprotno logiko: tj. legitimnost določene potrebe – konec koncev – če se ne pojavlja nikjer drugje kot pri eni sami (pod)skupini ali pri enem samem posamezniku. Pred nami pa je »čas manjšin«, ki pa s svojim uveljavljanjem hkrati presegajo položaj manjšine.

Podobno pa se zastavlja vprašanje, ali so meje domačijskega sveta in meje nacionalne države tudi meje naše odgovornosti. S procesom globalizacije postaja takšno omejevanje vse bolj nevzdržno. Prejšnja izključnost teritorialnega partikularizma slabi in se umika vse večjemu moralnoetičnemu individualizmu kot tudi univerzalizmu.

Uredništvo: Omenili ste, da vaša knjiga in razlaga družbenoprostorskih sprememb nakazuje ogrodje za konstituiranje prostorske sociologije. Ali gre pri tem za novost v sociologiji?

Z. Mlinar: Kolikor mi je znano, gre za prvi poizkus teoretskega utemeljevanja – naloge seveda še ne štejem za opravljeno – tako zasnovanega in poimenovanega sociološkega področja. Seveda pa lahko najdemo vrsto bolj fragmentarnih obravnav ali pa tudi ad hoc uporabo oznak, kot je »sociologija teritorija« (nekateri italijanski avtorji) ipd. Zame je bil izziv tudi to, da imamo na ekonomskem področju »space economy«.

Moje prizadevanje gre za tem, da bi preseгли fragmentarno in ločeno obravnavanje mesta, podeželja, regij ipd. in vzpostavili teoretsko izhodišče za integralno zajemanje družbenoprostorskih struktur in procesov na vseh ravneh teritorialne organizacije, torej tudi na nadnacionalni in globalni ravni. Šele takšna razširitev predmeta hkrati omogoča zastavljanje novih vprašanj, ki nam jih dejanske družbene razmere same vsiljujejo. Tu imam zlasti v mislih lokalno-globalno konvergenco. V tem smislu gre hkrati za ožvitev in aktualizacijo razprav, zlasti pa za zblizanje in prežemanje mikro- in makrosociologije.

Glede na to pa prihaja tudi do (pre-)usmeritev v raziskovalnem in pedagoškem delovanju. V tem smislu se torej tudi v Centru za prostorsko sociologijo ne omejujemo na raziskave le na lokalni ali regionalni ravni, temveč smo se »odprli« v širši prostor. Življenje se pač ne odvija ločeno po posameznih ravneh; danes stopajo v ospredje fleksibilnost, »interpenetracija«, prežemanje. Zanima nas odpiranje teritorialnih sistemov in spremembe, do katerih pri tem prihaja z vidika avtonomije in identitete posameznih akterjev, še zlasti v kontekstu evropskih povezovalnih procesov. V tem smislu izvajamo raziskovalni projekt Avtonomija in povezovanje in prostoru.

Uredništvo: Kaj pa menite, da je v pripravi takšne študije, kot je vaša knjiga, pravzaprav najtežje, najzahtevnejše in mogoče zato tudi najdragocenejše?

Z. Mlinar: Če pustim ob strani izvirnost, ki zadeva mogoče že bolj posameznikove predispozicije kot pa njegov trud, se zdi, da je najtežje dosledno, rigorozno, z železno disciplino vztrajati pri selektivnosti, ki jo terja izhodiščna koncepcija, in ugotavljati domet njene veljavnosti v konkretnih družbenih razmerah. Takšen prispevek terja – skoraj bi lahko rekel – neizmerno več truda kot pa esejistično nizanje različnih vprašanj in problemov na sicer istem tematskem področju. Še zlasti pa je zahtevna naloga, ki mi jo nalaga moja izhodiščna koncepcija, tj. da se ne omejujem le na enega ali na drugega od dveh temeljnih procesov, temveč da ju obravnavam hkrati, v njuni medsebojni odvisnosti in protislovnosti.

Uredništvo: Koliko ste se pri tem lahko opirali na že razpoložljivo literaturo?

Z. Mlinar: Ko sem nekako pred desetimi leti začel zbirati gradivo in iskati posameznike, ki se ukvarjajo s podobnim, je bilo zares težko najti, kar sem želel. Čim bolj novo področje načenjaš ali čim bolj ga poizkušaš obravnavati izvirno, po svoje, tem težje je najti zadovoljive vire, na katere bi se lahko oprl. V tem smislu sem doživljal tudi razočaranja, saj se je izkazalo skorajda kot pravilo, da se nove knjige z najbolj obetajočimi naslovi v zvezi z aktualnim dogajanjem pojavljajo kot največje improvizacije. Ob velikih pričakovanjih in tudi stroških nazadnje ugotoviš, da so obetajoč naslov recimo o informacijski družbi ali o evropski integraciji le fragmentarna opažanja, ki sploh ne zadevajo bistva problema.

Tudi večina besedil, ki mi jih je v svetovnem merilu uspelo dobiti o globalizaciji ali o informacijski družbi, informacijski tehnologiji idr., ne izhaja od določene

teoretske koncepcije, temveč le fragmentarno opisuje posamezne spremembe. Celo besedila znanih sociologov, kot je npr. Manuel Castells, ki sodi med izredno plodne raziskovalce, vključujejo ogromno empiričnega gradiva na deskriptivni ravni, brez jasne navezave na teorijo ali pa gre za strukturalizem, ki ga ne zanima proces individuacije. Če pa se hočemo opreti tudi na geografske, zgodovinske ali tehnične vire, lahko iz obsežnih tekstov le tu in tam najdemo teoretsko pomembno zrno. V tem smislu ne gre za neposredno uporabne vire, temveč za vire, ki terjajo ogromno »prevajalskega« dela, preden dobijo svoje mesto v teoriji družbenoprostorskega razvoja.

Medtem ko sem se na začetku svojega delovanja bolj opiral na »področno« opredeljeno vsebino, so se mi postopoma na podlagi teoretsko izostrene selektivnosti moja delovna področja (vzemimo – urbana sociologija) začela kazati kot vse bolj prazna in torej nezadostna.

Uredništvo: Avgusta ste predstavili svojo razlago današnjega dogajanja v Evropi in v svetu na mednarodni konferenci Evropa regij v Köbenhavnu. Vaš referat je bil močno odmeven. Kaj pa je tisto, kar je sprožilo zanimanje drugih udeležencev za vaš prispevek?

Z. Mlinar: Mislim, da predvsem moje razkrivanje reda v neredu. Gre za razkrivanje določenih regularnosti pri odpiranju nacionalnih držav in vključevanju – vse večjega števila osamostaljenih akterjev – v evropske povezovalne procese. Pri tem sicer poizkušam izhajati iz konkretnih slovenskih razmer, npr. kako se ob odpiranju Slovenije spreminja vloga Maribora in njegove povezave z Ljubljano ter z Gradcem ipd. Vendar poizkušam, vsaj hipotetično, formulirati določene posplošitve, npr. štiri modele o *teritorialni dehierarhizaciji* in ne le ideosinkratično opisovati stanje pri nas. V okviru tako formuliranih spoznanj pa tudi drugi hitreje prepoznavajo svoje domače razmere.

Glede Evrope regij pa mislim, da se – podobno kot glede evropskega združevanja – Evropa ne more več omejevati na ozko institucionalne vidike, temveč ji manjka predvsem širša, sociološka razlaga sprememb v kontekstu dolgoročnih razvojnih procesov.

Evropo regij nekateri razumejo preveč statično kot – sicer boljšo – alternativo »Evropi nacionalnih držav«. Toda kje pa so potem državljani, posamezniki (Europe of Citizens)? Regije torej ne moremo obravnavati kot neko »končno odkrito«, temeljno enoto družbe (recimo podobno, kot je v marksizmu veljalo za pariško komuno). Gre le za eno od ravni teritorialne organizacije, med katerimi se krepijo vezi sodelovanja in tekmovanja, hkrati pa slabi hierarhična narava teh odnosov skladno s splošno razlago o individuaciji in globalizaciji.

Uredništvo: Ali majhnost oz. velikost sistema, v katerem delujemo, pogojuje tudi stopnjo odzivnosti na znanstvena (družboslovna) spoznanja?

Z. Mlinar: To seveda nenehoma doživljamo »na lastni koži«. Pri majhnih narodih dobivajo prednost splošne teme, ki zanimajo »širšo javnost«, ki se uveljavlja z javnimi mediji. Hkrati pa se strokovna javnost znotraj Slovenije dostikrat sploh ne more konstituirati. To vpliva tudi na raziskovalce, zlasti družboslovce, ki postanejo pozornejši na novinarsko poročanje v dnevnikih listih ter na RTV kot pa na strokovna, znanstvena merila, ki se v ozkih teritorialnih okvirih ne uveljavijo dovolj. V takšnem kontekstu torej lahko sprožamo odziv, če gre za »zanimivo«,

»aktualno« in izzivalno pisanje (pri čemer znanstvena besedila gotovo niso v ospredju), ali pa lahko računamo na to, da bodo besedila sama sebi namen, ker pač ne bodo mednarodno dostopna, tako da bi jih dobili v roke tisti, ki jim dejansko lahko koristijo.

Dokler se pojavljajo prekinitev v znanstvenih komunikacijah na mejah nacionalne države, toliko časa tudi ni realno pričakovati, da bo odzivnost na posamezno delo verno izražalo njegov dejanski znanstveni prispevek (pojasnjevalno moč posameznih spoznanj ter njihovo izvirnost, prispevek h kumulativnosti znanja ipd.). V takšnih okoliščinah se najpomembnejša *nova* spoznanja obravnavajo enako kot neskončno premlevanje in »pogrevanje« že splošno znanega ali kot neoznačeno povzemanje idej drugih avtorjev. Vse to zastruje potrebo, da z večjo *odprtostjo nadomestimo majhnost* Slovenije. In zdi se, da je to prepričanje prevladalo tudi v naši politiki razvoja znanosti.

Uredništvo: Vendar se pojavljajo v javnosti tudi ostri prigovori in očitki, da gre takšno odpiranje v škodo oz. na račun slovenskega jezika!?

Z. Mlinar: V Sloveniji nastajajo napetosti in zastoji pri delovanju, ker nismo dosegli poenotenja razvojne politike med različnimi področji, ki se neenakomerno vključujejo v procese internacionalizacije in globalizacije. Značilna je neskladnost med politiko razvoja znanosti in kulturno oziroma jezikovno politiko (če jo sploh imamo). Tako je znanstveni delavec znotraj iste države izpostavljen *medsebojno nezdržljivim zahtevam*. V danih razmerah se ne more izogniti frustraciji, saj v vsakem primeru neizogibno odstopa od pričakovanih bodisi z enega bodisi z drugega vidika.

Politika znanosti izpopolnjuje svoj operativni sistem meril in ukrepov za presojanje rezultatov znanstvenoraziskovalnega delovanja in spodbujanje objavljanja v tujih jezikih oz. v tujini. Govorimo o nujnosti internacionalizacije znanstvenega delovanja. Hkrati pa so tu ostre zahteve in predlogi za zakonsko določitev izključne ali predvsem uporabe slovenščine. To se navezuje na kritiko »šarjenja in opletanja s tujščino« ter kritiko »bebavega uradniškega nasilja nad jezikom« ipd., kakor je bila v »Sodobnosti« označena zahteva ministrstva za znanost in tehnologijo, da je treba predloge raziskovalnih nalog predložiti tudi v angleščini.

Znotraj iste države imamo torej – ne le neusklanjene – temveč medsebojno *nasprotujoče si politike*, ki bodisi izrecno bodisi posredno zadevajo odpiranje Slovenije v svet. Vendar z zmerjanjem ne bomo rešili problema. Ker jezik simbolizira narodovo identiteto in sploh gre pri tem za nasprotja med pomembnimi vrednotami, prihaja do reakcij z močnim »čustvenim nabojem«. To še toliko bolj, ker gre za preveč statično razumevanje problemov jezika, izločeno iz širšega konteksta razvojnih tokov. Kot da je to samo naš slovenski problem! Kot da gre samo za nemarnost in napake posameznikov! Kot da je v kontekstu globalne civilizacije in multikulturalizma še mogoče uveljavljati teritorialno izključnost!

Uredništvo: Ali je na podlagi vaše sociološke razlage možno tudi predvidevati, kaj nas čaka v prihodnosti?

Z. Mlinar: S to razlago so nakazane možnosti predvidevanja na številnih področjih družbenega življenja ob upoštevanju omejitve v samih izhodiščih (ali kot pravimo – pri nespremenjenih preostalih razmerah). Vsekakor se zdi, da takšna sociološka razlaga daje trdnejšo usmeritev kot pa ekstrapolacija trendov, ki v praksi

– zavestno ali nezavedno – še zmeraj prevladuje, čeprav živimo v »prelomnih časih«, ko smo na pragu novega tipa družbe (transakcijskih sistemov). Poleg nakažovanja značilnih trendov pa gre tudi za to, da lahko razbremenimo politični proces odvečnega odločanja (konfliktov) v primerih, ko gre le za iluzorna pričakovanja, da lahko po svoje usmerjamo nekaj, kar je dejansko zunaj našega nadzora.

Nadaljnja eksplikacija obravnavane razlage pa bo, upam, še določneje pokazala tudi naloge samega družboslovnega raziskovanja kot podlaga za tisto, kar se v literaturi označuje kot raziskovalni program (»research agenda«) za prihodnost.

Z Zdravkom Mlinarjem se je pogovarjal Drago Kos.

SONJA LOKAR

Ženske v Sloveniji med Nairobijem in Pekingom

Sredi devetnajstega stoletja se je največjim levim glavam zdelo, da prihodnost pripada delavcu in ženski. Kar zadeva proletarce, ta gotovost na pragu tretjega tisočletja ni več tako preprosta, ženske, zlasti razvitega sveta, pa so nedvomne zmagovalke dvajsetega stoletja. Zadošča, če primerjamo nekaj osnovnih kazalcev na začetku in na koncu tega stoletja: pričakovano trajanje življenja žensk, odstotek ekonomsko neodvisnih žensk in volilna pravica žensk.

OZN za leto 1995 v Pekingu pripravlja svetovno žensko konferenco, kjer bo opravljena inventura dosežkov izvajanja strategije, ki je bila sprejeta v OZN pred desetimi leti v Nairobiju. Za razvito Zahodno Evropo postaja žensko vprašanje številka ena vprašanje okrepitve politične moči žensk. Po vseh objektivnih kazalcih, ki zadevajo ekonomski in socialni položaj žensk, je Slovenija visoko razvita zahodnoevropska država. Kako pa je s politično močjo žensk v Sloveniji?

Samoupravna političnost žensk do sredine osemdesetih let

Kljub značilnemu razumevanju in uveljavljanju političnega pluralizma (kombinacija političnega monopola ZK, omejenega političnega pluralizma v SZDL in integralnega samoupravljanja) in značilnemu razumevanju enakopravnosti spolov, (enačenje spolne z razredno emancipacijo) ter kljub prisiljevanju ljudi obeh spolov, da so sistem socialističnega samoupravljanja lahko živeli kot edino možnega, so ženske v Sloveniji s svojo organiziranostjo in vplivom na pretežno moško politiko vendarle dosegle enake možnosti šolanja, vključno s fakultetno ravniyo, dokaj enakopravne možnosti zaposlovanja, izjemno varnost polne zaposlitve, odlično urejeno zdravstveno varstvo, solidno pravno in socialno zaščito materinstva, izjemno liberalno zakonodajo do splava in načrtovanja rojstev, praktično vsem dostopno in dokaj kakovostno mrežo javnega otroškega varstva. Silno počasi, a vendarle, se je začela krhati tudi patriarhalna delitev družinskih vlog.

Ob praktični polni zaposlenosti vsega za delo sposobnega prebivalstva so ženske v Sloveniji že v sredini sedemdesetih let prevzele skoraj polovico vseh plačanih delovnih mest. Povsem so prevladale v klasični predelovalni industriji z rutinskim delom, v administraciji in v proizvodnji storitev, ki so začele nadomeščati tradicionalno ženske funkcije družine (otroško varstvo, zdravstvo, šolstvo, socialno skrbstvo), kot neplačane kmečke gospodinje na mešanih kmetijah pa so ženske prevzele tudi večino dela v zasebnem kmetijstvu. Toda za enako kvalificirano delo so v feminiziranih dejavnostih plače ostajale 20% nižje, ob feminizaciji sodstva in novinarstva pa se je potrdila stara resnica, da se ženskam odpirajo predvsem

področja, kjer gre za omejen in nadziran domet politične moči in da tako feminizirana področja dodatno izgubijo tudi pri plačah zaposlenih. Ekonomska moč žensk je znatno presejala njihovo politično moč in vplivnost.

Ženske so se v takih razmerah razcepile na dva pola – na manjšino, ki je ideološke razglasitve sistema o oblasti samoupravljalcev in neposredni demokraciji jemala zares in jih skušala udejaniti, in na tiste, ki so se po službi umaknile v družinsko zasebnost in se s politiko niso utegnile ali niso hotele ukvarjati.

Vse hujša ekonomska in politična kriza socialističnega samoupravnega sistema, podrejenost in protislovnost položaja žensk v njem so se že sredi osemdesetih let izrazili tudi z zastojem v odpravljanju družinskega patriarhalizma, s ponovnim spreminjanjem družine v izhodišče neplačanega dodatnega dela za ženske in sive ekonomije za moške. Nakazovati se je začelo tudi upadanje politične moči žensk, ki so bile pripravljene politično delovati – najprej z rahlim upadom števila izvoljenih delegatk in ministric.

Na volitvah v politični zbor delegatske republiške skupščine je bilo leta 1982 izvoljenih 26% žensk (13 od 50), v takratni republiški izvršni svet pa 16% (4 od 25), leta 1986 pa v republiški politični zbor samo še 24% (12 od 50), v IS pa 12% (3 od 25).

Prve sistemske reforme, ki jih je proti koncu 80. let sprožila sama komunistična politična elita, so najprej posekale ključne oporne točke ženske politične participacije in socialne blaginje družin – s krčenjem moči delavskih svetov, s centralizacijo sredstev državnega proračuna, z ukinjanjem samoupravnih interesnih skupnosti, z rahljanjem varnosti zaposlitve ob vse hitreje naraščajoči brezposelnosti, z inflacijskim zniževanjem realne vrednosti razmeroma nizkih plač in socialnih prejemkov, ki so bistveni za kakovost življenja družine in obremenitev žensk z gospodinjstvom in družinskim delom – otroških dodatkov, štipendij, porodnin, boleznin, pokojnin.

Kmalu se je izkazalo, da je bil odpor politično formalno aktivnih žensk, tj. žensk v delegatskih skupščinah in v političnih organizacijah, zoper tako enostransko zastavljeno reformo političnega sistema nezadosten, da je postala nujna, ker se je izkazala za edino učinkovito, povezava reformistov in reformistk v političnih organizacijah socialističnega sistema in sistemske *inovativnosti* avtonomnih ženskih skupin za pritisk, ki so se kot odgovor na splošno krizo sistema začele oblikovati in javno kritično delovali že vse od začetka osemdesetih let.

Nastajanje tega zaveznitstva je bilo skrajno težavno in ves čas pod pritiskom dogmatizma v političnih strukturah sistema, ki je tonil v krizo. Deležno je bilo tudi velike nezaupljivosti novonastajajočih subjektov avtonomne javnosti, civilne družbe in porajajočih se političnih strank.

Žensko gibanje v slovenski politični pomladi 1986–1990

Za slovenski prehod iz samoupravnega socializma v postindustrijsko tržno družbo parlamentarne demokracije je bilo značilno:

– projekt oblikovanja moderne demokracije in odprtega socialno-tržnega gospodarstva je vse do prvih večstrankarskih volitev 1990 imel prednost pred projektom nacionalne osamosvojitve Slovenije;

– najpomembnejše pobude v slovenski pomladi so oblikovale demokratične civilnodružbene skupine: nova kulturna gibanja (rock, punk, Neue slovenische Kunst, Irvin), skupina pisateljev (Nova revija) skupine družboslovne inteligence in novinarjev (Mladina), novo ekološko, mirovniško in žensko gibanje (Ženske za

politiko), skupine za zavarovanje človekovih pravic (Amnesty international, SOS telefon, Lilith, Magnus, Odbor za zaščito J. Janše, Svet za varstvo človekovih pravic);

– vse politične organizacije preteklega sistema so zavestno in vsaka na svoj način ustvarjalno sodelovale pri nastajanju novega političnega sistema. Kljub vsem težavam, konfliktom in občasnim radikalnim razhodom je bil prav ta reformizem porok in skrivnost mirnega in demokratičnega prehoda Slovenije iz sistema socialističnega samoupravljanja v sistem parlamentarne večstrankarske demokracije;

– očitna je bila odločenost velike večine ljudi, da se spremembe političnega sistema opravijo postopoma, po mirni poti in z upoštevanjem pozitivnih dosežkov preteklega obdobja.

Slovensko pomlad so zelo pomembno sooblikovale tudi ženske. Nastala je nenavadna simbioza reformistično usmerjenih žensk, ki so politično delovale v samoupravnem in delegatskem sistemu, in novonastalih civilnodružbenih ženskih skupin.

Na kongresu ZKS so že 1986 ženske odprle diskusijo o nujnosti oblikovanja samostojne ženske politične pobude v lastni organizaciji in avtonomnega ženskega gibanja v družbi ter opozorile na potrebo preoblikovanja leve ženske politike v politiko pravice do enakosti spolov v različnosti.

Svet za družbeno aktivnost žensk v SZDL je organiziral močno nasprotovanje krčenju možnosti za enake možnosti žensk in sporočil javno razpravo o tem, ali ne bi bila potrebna posebna ženska politična organiziranost.

V ZSMS so tamkajšnje aktivistke ustvarile razmere za plodno povezovanje politike v delegatskem parlamentu s pritiskom novonastajajočih ženskih skupin. Le-te pa so svojo dejavnost usmerile natanko tja, kjer je bila najpotrebnejša, najprej v nov teoretični razmislek o položaju žensk v moderni, demokratični, postindustrijski družbi.

Skupina Ženske za politiko je v javnih teoretičnih nastopih prepričljivo ovrgla stereotip o podrejenosti spolne razlike razredni razliki.

Za razmejitev zasebnega, javnega in političnega, kar je pogoj avtonomije posameznika, civilne družbe in politične države ter njihovih povezav v korist večje svobode in blaginje za vse, so se dejavno postavile ženske civilnodružbene skupine in posameznice, ki so javno problematizirale propagando patriarhalne podobe ženske in delitve dela v družini v medijih in šolskih učbenikih, pravico do svobodne izbire spolne naravnosti, problem nasilja v družini in nasilja nad ženskami (Lilith, SOS telefon za pretepane ženske in otroke).

Značilnost te nove ženske političnosti sta bili tudi sposobnost predvidevanja možnih negativnih učinkov prihajajoče strankarske demokracije na položaj žensk in sposobnost ženskih skupin organizirati učinkovit odpor zoper tak razvoj dogodkov – mladinska organizacija, ki se je takrat šele začela oblikovati v današnjo LDS, je še v delegatski skupščini SRS izbojevala podaljšanje plačanega porodniškega dopusta na eno leto, SIS za otroško varstvo, ki so ga vodile ženske, pa je dosegel, da dobi ženska ali moški med porodniškim dopustom polno plačo. Ženske, ki so vodile SIS za otroško varstvo, so opredelile tudi temeljna izhodišča moderne družinske politike, ki bi morala nadgraditi nekdanjo otroškovarstveno politiko. Žal ta projekt ni prišel tudi v parlamentarno obravnavo v času, ko je bilo največ možnosti, da bi tudi dejavno zaživel kot del nujne preнове socialne države.

Samostojne civilnodružbene ženske skupine so z uspešno medijsko akcijo v predvolilni kampanji za prve večstrankarske volitve v Sloveniji dosegle, da pravica do splava ni postala predmet politikantskih predvolilnih spopadanj med levico

in liberalno demokracijo na eni in katoliško opredeljenimi strankami na drugi strani političnega spektra.

Povezana akcija Sveta za družbeno aktivnost žensk v SZDL in vseh ženskih civilnodružbenih skupin pa je omogočila samostojno civilnodružbeno žensko listo na prvih večstrankarskih volitvah. Lista se sicer ni prebila v parlament, opozorila pa je na ključni problem prihajajočega obdobja – na problem grozeče radikalne politične marginalizacije žensk.

Novo žensko gibanje je ves čas odlikovala tudi povezanost s sočasnimi novimi ekološkimi in mirovniškimi gibanjem in skupinami za uveljavljanje človekovih pravic.

Reformirana ženska politika tradicionalnih političnih subjektov in novo žensko gibanje, sestavljeno iz raznovrstnih civilnodružbenih ženskih skupin in poskusa prave ženske stranke, je med slovensko pomladjo branila in ubranila civilizacijske dosežke socialističnega modela socialne države za enake možnosti spolov in mladih generacij, na novo opredelila družinsko politiko, opredelila poglobitvene vidike človekovih pravic na področju enakopravnosti spolov, spravila v javno zavest nujnost upoštevanja pravice do enakosti spolov v različnosti in pravice do svobodne izbire življenjskega sloga, spolne naravnosti, tipa družinske in partnerske skupnosti ter realistično predvidela in se zaman skušala upreti upadu formalne ženske politične moči v prihajajoči strankarski in parlamentarni demokraciji.

Političnost žensk v parlamentarni demokraciji

Paradoksalni rezultat pomembne vloge žensk v slovenski pomladi je bil celovit poraz novega ženskega gibanja osemdesetih let na volitvah 1990:

- samostojna ženska lista se ni prebila v prvi večstrankarski slovenski parlament;

- na prvih večstrankarskih svobodnih volitvah je tesno, a vendarle zmagala koalicija strank desnega centra, ki bodisi niso imele opredeljene ženske politike ali pa so ponujale katoliški družinski model – ženski pa vlogo požrtvovalne žene in matere naroda – matere številnih otrok. Kot edino možnost izbire pa so jim ponudile izbiro: ali družina ali kariera;

- reformisti, ki so nekdanje družbenopolitične organizacije socialističnega sistema preoblikovali v stranke levega centra in liberalne demokracije, so prišli v položaj opozicije, za nameček pa z zelo majhnim deležem poslank. V 240 glavnem trizbornem parlamentu je imelo pet strank vladne koalicije Demos le 10 poslank, tri stranke opozicije SDP, socialisti in LDS 12, štiri pa so bile strankarsko neodvisne – skupen odstotek žensk v novoizvoljenem parlamentu je padel pod 11%;

- v vlado desnega centra sta se prebili le dve ženski, in to na dve izrazito »ženski« ministrstvi – za delo in socialno politiko in za zdravstvo in družino. Kmalu pa je ostala samo ena, na resorju za delo in socialno politiko, kar je delež žensk v prvi strankarski vladi v Sloveniji znižalo pod 4%;

- civilnodružbeno žensko gibanje, ki se je prej povezovalo zlasti z ZSMS-LDS, je tako izgubilo neposreden vpliv na oblast, hkrati pa se je začela tudi erozija zavezniških civilnodružbenih gibanj – ekološko gibanje je vsrkala parlamentarna stranka v novi vladni koaliciji, mirovniško pa je po kratkem obdobju poleta v letu 1991, ko je stalo na čelu politike demilitarizacije Slovenije, razdvojila in utišala

najprej invazija JLA na Slovenijo, nato zmagovita desetdnevna vojna in stahotna balkanska morija, ki ji je sledila na Hrvaškem in Bosni;

– pozornost osvobojenih medijev se je preusmerila skoraj izključno na stranke in parlamentarne politične spopade, obenem pa so se spremenile ključne teme političnega življenja.

Razpravo o reformi sistema je zamenjala razprava o spravi zmagovalcev in poražencev v drugi svetovni vojni, žrtev in rabljev povojnega političnega monopozizma;

razpravo o moderni demokraciji in socialno tržnem gospodarstvu razprava o poddržavljenju šolstva, zdravstva, otroškega varstva, sociale, o privatizaciji družbene lastnine in vračanju nacionaliziranega premoženja;

razpravo o posodabljanju v bistvu socialnodemokratske države blaginje razprava o njenem krčenju in preoblikovanju v kombinacijo liberalne in korporativistične države blaginje;

razpravo o enakih možnostih obeh spolov in pravice do izbire, razprava o dolžnostih ženske do nacije in družine in omejevanju pravice do svobode rojevanja.

Osnovno politično barvo je prvemu obdobju parlamentarne demokracije do konca 1990 dajala razprava o konfederaciji ali sporazumni ločitvi Slovenije od Jugoslavije. Po plebiscitu se je ta razprava sprevrgla v razpravo, politično pripravo in izpeljavo enostranske osamosvojitve republike Slovenije od jugoslovanske federacije.

Zgodovinska burnost tega časa je tudi ženski politiki tega obdobja vsilila nove teme in narekovala drugačne metode družbenega uveljavljanja. Sposobnost žensk, da v tem procesu delujejo organizirano in inovativno, pa je ostala in se celo okrepila.

Različne analize resnega upada politične moči žensk po prvih strankarskih volitvah so takoj pokazale na njegove ključne vzroke:

– v družbi ni bilo in tudi danes še ni doseženo visoko soglasje parlamentarnih strank o tem, da je za kakovost življenja in human družbeni razvoj bistveno pomembna enakopravna zastopnost obeh spolov na vseh točkah oblikovanja, izvajanja in nadzora politične moči, za demokracijo pa usodna možnost žensk, da lahko izberejo svoj življenjski slog v skladu z lastnimi vrednotami in sposobnostmi. Še več, strankarski pluralizem je prinesel na površje tudi močne težnje po ponovnem vsiljevanju tradicionalne vloge ženske podrejenosti zasebnosti in družini ali njene instrumentalizacije za namene državne populacijske politike, novonastale stranke in tip političnega delovanja, ki ga gojijo, pa se je izkazal za omejujočega do »ženskega« razumevanja politike;

– v socialističnem političnem sistemu ni bil organiziran nacionalni aparat, ki bi sistematično podpiral uveljavljanje dejanskih enakih možnosti žensk in pomagal graditi njihovo politično enakopravnost. Zavest večine ljudi o tem, kaj so civilizacijske pridobitve na področju enakopravnosti spolov, je tudi zato ostala meglena in se je začela jasneje izražati šele, ko so nekatere izmed njih (enake možnosti za izobraževanje, zaposlitev, napredovanje, svoboda rojevanja, pravna izenačenost vseh oblik družinskih skupnosti) prišle pod udar varčevalne politike vlade na področju javnih služb, konservativnih idejnih pritiskov in sistemskih političnih reform;

– celo stranke, ki so se na prve volitve podale z izdelano žensko politiko in s predpisanimi kvotami na listah kandidatov (ZKS-SDP, LDS, SSS), tega volilnega cilja niso vzele zares. Na vseh listah je kandidiralo le nekaj več kot 15% žensk in dobile so slabša volilna okrožja. Zato jih je bilo tudi manj izvoljenih. Šele s tem

je postalo očitno, da so ženske v političnih strankah prešibko organizirane, da bi zavarovale svojo pravico do enakopravne politične participacije.

Koliko so se ženske zavedale vzrokov svojega volilnega poraza in kaj so bile sposobne storiti, da bi ga omilile, kažejo njihove politične akcije po prvih večstrankarskih volitvah.

Politični boji za enake možnosti spolov, ki so v Sloveniji potekali po prvih večstrankarskih volitvah, kažejo, da je v Sloveniji prav s politično akcijo žensk uspelo ohraniti nekatere temeljne družbene razmere za enake možnosti spolov. Slovenija je tudi edina evropska država v prehodu, ki je na tem področju celo uveljavila nekatere izboljšave.

Najhujše udarce ekonomski in politični moči žensk v Sloveniji je sprememba sistema prizadejala s tem

- da se je s tečaji in krčenjem proizvodnje, ki je izgubila tradicionalne trge, drastično povečala brezposelnost (njena stopnja je 14%, trenutno pa je odstotek brezposelnih žensk malenkost nižji kot odstotek brezposelnih moških);

- z delegitimacijo delovnopravne zaščite preteklega obdobja in prepočasnim vzpostavljanjem novih pravnih norm in močnih sindikatov, ki bi ščitili zaposlene pri nastajajočem odprtem tržnem gospodarstvu, se je zamajala socialna in pravna varnost vseh zaposlenih, tudi nosečnic, porodnic in invalidk. Zaposlitvene možnosti prvih iskalk zaposlitve so se poslabšale;

- naraščati sta začeli socialno nezavarovano delo po pogodbi, delo na črno, s krčenjem socialnih pravic vseh vrst pa se je povečala revščina zaradi brezposelnosti ali nerednega prejemanja plače. Ta udarec je ženske prizadel posredno, ker so najprej propadle veje industrije, kjer so delali pretežno moški, in neposredno, ker jih je mnogo izgubilo delo, zelo pa se je povečalo tudi izkoriščanje zaposlenih v podjetjih (tekstilna industrija), ki jim je uspelo pridobiti posle za izvozne partnerje ali pa se je spremenil delovni čas (trgovine, uradi, banke), ne da bi se temu dovolj prilagodile tudi ustanove, ki mladim staršem omogočajo normalno delo zunaj doma (vrtci, zdravstvene ustanove, šole);

- ženske so hudo prizadeli tudi poddržavljanje in centralizacija vseh družbenih dejavnosti in politika nižanja proračunskih stroškov za tovrstno javno blaginjo. Plače zaposlenih v teh dejavnostih so začele resno zaostajati, programi so se začeli nenačrtno krčiti, strokovna avtonomija in možnost vplivanja zaposlenih in uporabnikov na upravne odločitve sta izginili. Proti tovrstni eroziji temeljev ekonomske in politične moči žensk se ni bila sposobna organizirati dovolj močna sindikalna akcija, čeprav so civilnodružbene ženske skupine in nekatere politične stranke (SDP, SSS, LDS) odločilno pripomogle pri obrambi bistvenih pravic ljudi v okviru socialne države;

- kakšne bodo posledice lastninjenja družbene lastnine, denacionalizacije in popravljanja preteklih krivic za ženske v Sloveniji, je ta trenutek še zelo težko napovedati, povsem jasno pa je, da jih bo večina pristala v vlogi delojemalk.

Z reformo lokalne samouprave, ki obeta drobitev sedanjih občin in novih, ne opredeljuje izvornih funkcij in virov financiranja, se obeta dodatna centralizacija države in odtujevanje reševanja življenjskih vprašanj ljudi njihovem vplivu. Ta sprememba bo močno prizadela politično moč žensk in kakovost življenja družin, zlasti na podeželju.

Dejstvo pa je, da so se ženske v Sloveniji kljub povečani odprtosti trga za cenejšo uvoženo hrano izkazale kot izjemno sposobne nosilke dela in upravljanja (čeprav so kot lastnice zemlje v veliki manjšini) na mešanih kmetijah, se uveljavile kot sposobne male podjetnice in nosilke pobud za razvoj modernega zasebnega

nepridobitnega sektorja v družbenih dejavnostih, se potrdile kot sposobne menedžerke. Tudi na teh področjih so se že začele organizirati v nevladne civilnodružbene skupine za pritisk (Združenje podjetnic, Sekcija društva Manager: Ženske z idejami), ki naj bi olajšale njihovo prodiranje tudi v svet pridobitnega in nepridobitnega podjetništva in kapitala.

Na čelu dejavnega gibanja za zaščito potrošnikov je ženska.

Poslankam je po prvih volitvah 1990 uspelo ustanoviti parlamentarno komisijo za žensko politiko, katere najpomembnejši dosežek je bil nov vladni Urad za žensko politiko, ki je začel delovati pred drugimi parlamentarnimi volitvami v letu 1992. Poslankam je kljub nasprotnim pritiskom uspelo oboje ubraniti tudi po drugih večstrankarskih parlamentarnih volitvah.

S kombinacijo zbiranja podpisov v javnosti (Društvo za enake možnosti moških in žensk, ženska v frakciji SDP) in lobiranja strank v parlamentu so ženske v Sloveniji zavarovale ustavno opredelitev Slovenije tudi kot *socialne zadeve*.

Uspelo jim je – z akcijo avtonomnih civilnodružbenih ženskih skupin, sindikatov, novinark, strokovnjakinj različnih vrst in lobiranjem parlamentarnih strank ter javnimi demonstracijami pred parlamentom doseči, da je nova slovenska ustava ohranila člen o svobodnem odločanju o rojstvu otrok in dolžnosti države, da to svobodo zagotovi.

Uspelo jim je, s pomočjo Iniciative – Društva za enake možnosti moških in žensk in z gibanjem staršev za reševanje slovenskih vojakov iz JLA, ki se je začela vse bolj zapletati v oborožene konflikte na Kosovu in kasneje na Hrvaškem, preprečiti umiranje slovenskih rekrutov v teh nesmiselnih vojnah.

Uspelo jim je razviti lastno mirovniško gibanje v času, ko je Slovenija že bila v vojni, in v kritičnem trenutku z 12.000 podpisi, ki so jih na pobudo ene same ženske v dveh dneh zbrale samoorganizirane ženske, podpreti podpis brionskega premirja, ki je pripeljalo do mirnega umika JLA iz Slovenije. Kasneje je to gibanje preraslo v močno civilnodružbeno podporo pomoči beguncem, ki jih je na desetisoče pribežalo v Slovenijo iz vojne na Hrvaškem in kasneje iz agresije na BiH (Ženski klubi SDP po vsej Sloveniji, Društvo za preventivno in prostovoljno delo, Ženska iniciativa Koper – Iniziativa delle done Capodistria, ZPM).

Uspelo jim je, s povezanim delovanjem nevladne organizacije – ZPM in njene Zveze družin in lobiranjem strank preko ločnice vlada-opozicija (zlasti ZLSD, SKD in SLS), pripraviti parlament do tega, da je sprejel Resolucijo o družinski politiki, ki je na ravni razumevanja vloge ženske in družine, kot je zapisana v naj-sodobnejših dokumentih OZN, in doseči zakonsko odločitev o uvedbi univerzalnega otroškega dodatka, in to na račun zmanjšanja sredstev za nakup orožja in vojaške opreme.

Uspela jim je akcija za uveljavitev ženske podobe na novem slovenskem denarju (Slovenska ženska zveza v SKD) in s tem opozorilo na tiho podcenjevanje družbene in politične vloge žensk v mladi demokraciji.

Civilnodružbene ženske skupine (SOS telefon, Lilith, Ženski center na Metelkovi) so tudi vztrajno lobirale parlamentarne stranke pri poskusih poostri kazenski zakonik in spremeniti pooblastila policije pri preprečevanju nasilja v družini in nasilja nad ženskami ter pri ustvarjanju zavetišč za žrtve takega nasilja (skupina za Materinski dom).

Uspelo jim je v skoraj vseh parlamentarnih strankah organizirati avtonomne ženske skupine, ki so začele izvajati pritisk na lastne stranke, da bi omogočile ženskam enakopravnejši dostop do politične moči. Delež članic v slovenskih strankah se giblje med 68% (SKD), 47% (ZLSD) do 18% (Slovenska nacionalna

stranka), štiri slovenske parlamentarne stranke – od 8, imajo predsednico, toda nobena ženska ni na čelu svoje stranke. Odstotek žensk, ki so v vodstvih strank, nikjer ne dosega odstotka njihove strukturne zastopanosti – še najbolj se temu približuje LDS, kjer je v stranki 28% članic, v vodstvu stranke pa 27% žensk.

Uspešnosti te politične in civilnodružbene dejavnosti žensk gre zasluga, da se nobena parlamentarna stranka na druge parlamentarne volitve ni več upala brez poudarjanja svoje naklonjenosti prodiranju žensk v politiko. V času slovenskih pomladi in v prvem obdobju parlamentarne demokracije se je izoblikovalo tudi nekaj vsej javnosti znanih in uglednih političark. Te so bile nato tudi uvrščene na strankarske kandidatne liste za druge volitve in bile v glavnem tudi neposredno izvoljene. Vse stranke, ki takih političark niso imele, pa so bile prisiljene, ker je to postalo prestižno politično vprašanje, na svoje liste postavljati znana nestrankarska ženska imena iz občil, znanosti in kulture ali pa svoje politično še premalo znane ženske uvrščati na svoje nacionalne liste. Tako je v drugem slovenskem parlamentu malo več kot 14% žensk (13 poslank in 76 poslancev) v Državnem zboru in 2,5% v Državnem svetu (ena svetnica ter 39 svetnikov). Toda nobene ženske, tudi po drugih volitvah 1992 ni na 14 ključnih funkcijah v Državnem zboru, zato pa se je odstotek poslank, ki vodijo skupščinska delovna telesa po drugih volitvah, z 12% premaknil na 22%.

Predsednik države je ostal moški, predsednik in podpredsednik vlade sta moška, v vladi se je sicer povečal odstotek žensk na 7%, toda zgolj na račun dejstva, da je ostala ena ministrica, zmanjšalo pa se je število ministrov v vladi (ena ministrica – za delo, družino in socialne zadeve – in 15 ministrov). Samo 11% žensk ima voljene funkcije v vladnih službah in ministrstvih, zato pa se njihov odstotek na funkciji svetovalk v vladi in upravi že približuje 45.

Na poraz ob prvih večstrankarskih parlamentarnih volitvah so politično angažirane ženske torej odreagirale tako, da so svoje politične izkušnje iz preteklosti in časa slovenske pomladi nadgradile s pomembnimi političnimi inovacijami:

- v *civilni družbi*: lastno mirovno gibanje, gibanje menedžerk in novih podjetnic, zasebni nepridobitni volonterski sektor v družinski politiki in socialnem varstvu, izobraževanju, kulturi, človekoljubnih dejavnostih, zlasti pri delu z begunci, sprožile so tudi gibanje za zaščito potrošnikov;

- v *strankah*: ustanovile razmeroma samostojno znotrajstrankarsko žensko organiziranost in s tem okrepile svojo politično pobudo v njih;

- v *parlamentu*: dosegle, da se je začela razvijati nacionalna parlamentarna in vladna mašinerija za podporo politiki enakih možnosti.

Najpomembnejša pa je postala njihova sposobnost, da v vprašanih, ko gre za bistvene družbene oporne točke politike enakih možnosti, ženske v javnosti in parlamentu nastopijo povezano in vzpostavijo dovolj močno koalicijo vseh družbenih sil (stroke, ženske politike, avtonomnih ženskih skupin sindikatov, mnenjskih voditeljic v občilih), ki se za tako politiko ogrevajo, včasih celo v nasprotju s siceršnjo programsko usmeritvijo ali razumevanjem prednosti svojih strank. Na tak način se je ohranila ustavna pravica svobode rojevanja, tako se je izoblikovala moderna družinska politika, tako je bilo doseženo, da je parlament v izbiri med univerzalnim otroškim dodatkom in večjimi nakupi orožja – podprl otroške dodatke.

Iz vsega povedanega sta nedvoumno razvidni velika trdoživost žensk v Sloveniji in njihova sposobnost spretnega lobiranja za politiko enakih možnosti obeh spolov. Povsem očitno je tudi, da je tudi naše prednostno politično vprašanje vprašanje okrepitev politične moči žensk. Strategije za doseganje tega cilja so tudi že znane, saj so jih uporabljale ženske v politiki enakih možnosti spolov najnaprednejših držav – Švedske, Norveške, Nizozemske.

1. Uveljaviti je treba ženske kvote v statutih strank in sindikatov, uzakoniti kvote in materialno spodbujati strankarsko uveljavitev žensk v Zakonu o strankah. Uveljaviti kvote tudi v Zakonu o državni upravi in v Zakonu o vladi.

2. Vztrajno je treba zahtevati dopolnjevanje nacionalne mašinerije za spodbujanje politike enakih možnosti: z institucijo medresorske ministric za politiko enakih možnosti in nacionalnim raziskovalnim centrom ter programom Ženskih študij in raziskav, ki jih mora financirati proračun.

3. Zahtevati je treba kvotno udeležbo žensk v upravnih in programskih organih javnih medijev, zlasti nacionalne TV in radia.

4. Uveljaviti je treba zakonsko preganjanje propagande podrejenih ženskih vlog v občilih in organizirati propagando ženskih vlog, ki temeljijo na enakih možnostih in svobodi izbire življenjskega sloga. Posebno pomembno je tako oza-veščanje v okvirih vzgojnih programov in gradiv v vrtcih, šolah in medijih.

5. Uveljaviti je treba ombuds-person (še bolje – woman) za varovanje enakih možnosti spolov in preganjanje zapostavljanja žensk.

6. Razviti in uveljaviti je treba preobrazbo poenotene socialne države v sistem mešane blaginje, s posebnim poudarkom na decentralizaciji države, spodbujanju participacije stroke in uporabnikov in razvojem zasebnega nepridobitno volunter-skega sektorja.

7. Zastaviti je treba *nov* projekt lokalne samouprave posebno glede na pod-orne sisteme za oblikovanje politične moči žensk na lokalni ravni.

Za uveljavitev tako zahtevnega projekta pa slovenske ženske potrebujejo naj-manj koordinacijo ženskih civilnodružbenih, sindikalnih, strankarskih skupin, skupin strokovnjakinj in strokovnjakov in organizirano podporo mnenjskih medij-skih voditeljev in voditeljic.

Kaj hočemo! Pri napredovanju človeštva k boljšemu pač ni lahkih nalog.
V Ljubljani, 14. 6. 1994

VIRI:

- ULE, Mirjana, Ferligoj, Anuška, Renner, Tanja (1990): *Ženska, zasebno, politično* (zbornik), ZPM, Ljubljana
ŽENSKA v Sloveniji – ko odgrneš sedem tančic (zbornik) (1992), Društvo Inicijativa, Ljubljana
ZAČASNO poročilo Republike Slovenije o sprejetih ukrepih za odpravo vseh oblik diskriminacije žensk, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1993
ŽENSKA v političnih strankah, Urad za žensko politiko, 1994
ŽENSKA izmena v politiki, Urad za žensko politiko, 1994
ČRNAK MEGLIČ, Andreja (ured.) (1992): *Socialna država*, ZPM, Ljubljana

»Preiskovalnemu novinarstvu« na rob

Že na tiskovni konferenci, na kateri je bila predstavljena knjiga pokojnega študenta FDV Matjaža Šuena z naslovom *Preiskovalno novinarstvo*, sem izrazil predvsem dvoje: prvič, da je v splošni suši na tem področju pri nas vendarle izšel nekakšen priročnik za novinarje, ki se ukvarjajo predvsem s pisanjem o »temnih plateh« slovenske družbe, in drugič, da jim je na tej fakulteti po daljšem obdobju uspelo objaviti knjigo, ki ni le pomembna za slovensko novinarstvo nasploh, ampak je hkrati tudi v spomin nekomu, ki je bil še premlad, da bi lahko izrazil vse, kar je zmož v času, ko se je lotil orati ledino v *novinarstvu, ki ima veliko podobnosti s preiskovanjem*.

Že zato bi veljalo tematizirati razmejitev med preiskovanjem in raziskovanjem. Na Slovenskem se je tako v novinarstvu kot v ustreznih organih državnega nadzorstva dokaj utrdil pojem »raziskovanje« za dejavnosti in opravila, ki z »raziskovanjem« nimajo nič skupnega. Za odpravljanje izraza »raziskovanje« in delovanje, ki to ni, sem si prizadeval že več desetletij predvsem zaradi pravilnega opredeljevanja dela, ki ga opravljajo tako v novinarstvu kot pri kakršnem koli preiskovanju odklonskosti v družbi sploh, in za razločevanje tistega, kar je tipično za odkrivanje »resnice« v drugačnem kontekstu in z drugimi nameni, ki jih ne nazadnje celo pri nas določa ustrezna zakonodaja o znanstvenoraziskovalni dejavnosti. To razločevanje ni toliko pomembno za pravnoformalno dojemanje posameznih dejavnosti, kot je vsebinsko in s tem v zvezi tudi z drugimi okoliščinami, ki delujejo tako na preiskovanje po eni kot na raziskovanje po drugi plati.

Ker sta »razkrivanje« in posredovanje informacij za obveščanje javnosti – v novinarstvu, dokaj enaki tisti dejavnosti, ki pomeni zbiranje, dokumentiranje, vrednotenje in sporočanje podatkov ustreznim organom pregona zaradi izvedbe kazenskega postopka, gre zato za delovanje, ki ga na obeh straneh lahko nazivamo s »preiskovanjem«. Preiskovanje torej ni raziskovanje, cilji obeh so različni, izvajalci prav tako in uporabniki tudi. Najbolj pa se razločujejo »izsledki«. Že zato mi ni bilo težko prepričati pisca (glej *Preiskovalno novinarstvo*, str. 26), da je tisto, o čemer je želel pisati, res preiskovanje in ne raziskovanje, torej »Preiskovalno novinarstvo« in ne raziskovalno. Pri tem pa moram reči, da tudi v represivnih mehanizmih družbe še vedno ponekod raziskujejo in ne preiskujejo kazniva dejanja, imajo toliko in toliko »neraziskanih« kaznivih dejanj in ne nepreiskanih itd.

Če z upravičenostjo sprejemamo »preiskovalno novinarstvo« ne le kot pojem, ampak tudi dejavnost, mu moramo priznati izredno POMEMBNO VLOGO, ne nazadnje tudi pri DRUŽBENEM NADZOROVANJU, ki jo javna občila opravljajo nasploh, preiskovalno novinarstvo pa še posebej. Javna občila imajo pri odklonskosti in v kriminalni politiki katere koli družbe vedno večji pomen. Najprej so občila predvsem senzibilizator za najrazličnejša vprašanja odklonskosti, kar lahko vidimo zlasti pri nas v zadnjih letih in v zvezi z različnimi »afalami«. Prav zaradi njih bi morda lahko rekli, da »afale« postajajo to, kar so, tudi s pomočjo medijev. Kajti mediji omogočajo pri recipientu ne le obveščeno (saj so večinoma edini vir podatkov), ampak ustvarjajo javno mnenje, oblikujejo ali pomagajo oblikovati prav določena stališča, ustvarjajo zaskrbljenost, strah, če ne celo sovražnost itd. Pri tem pa največkrat vzbujajo več čustvenega zanimanja za kriminal kot razumskega, zaradi česar so tudi odzivi predvsem čustveni (glej npr. Delo: Pisma bralcev) in manj racionalni.

Javna občila vplivajo tudi na vedenje in mišljenje ljudi, posredujejo vedenjske vzorce, sodelujejo pri ustvarjanju ali razpadanju vrednot, pomagajo pri presojanju in vrednotenju ljudi, dogodkov, pojavov in procesov ter ne nazadnje *ustvarjajo* t. i. *protikriminalno javno mnenje* (primerjaj pri nas protikorupcijsko gibanje, ki se hkrati tudi močno politizira).

Preiskovalno novinarstvo pa ni le to, saj ima dosti bolj poudarjeno »nadzorstveno vlogo«. Ta je očitna zlasti pri odkrivanju in obravnavanju (preiskovanju) odklonskih neustreznih, nepravilnih, nezakonitih in nasploh nezaželenih pojavov in ljudi, pri razvrščanju in klasificiranju ljudi in pojavov oziroma pri njihovem tipologiziranju in stigmatiziranju. Stigma pa je vedno izraz javnega spektakla in kot sestavina določenega načina kaznovanja ter ne nazadnje izraz zaničevanja in opozorilo za negativni zgled drugim, ki ga ni treba ponavljati.

Novinarstvo je gotovo predvsem zaradi obveščanja. Zato se »preiskovalno« pri tem ne razločuje. Javna občila tudi poučujejo, opozarjajo, izobražujejo in še kaj. Toda, *nadzorstvena vloga*, ki je večja zlasti pri preiskovalnem novinarstvu, *ima zanj še poseben pomen*, kajti pri svojem delu opozarja na vire zla, na postopke njegovega nastajanja, na vzročnost, na načine delovanja, vpliva na varnostno kulturo, omogoča samovarovanje, nas seznanja s posledicami, napotuje k odvracanju in preprečevanju in nas hkrati napeljuje na individualno in skupinsko varovanje tudi z raznimi opozorili, napotki, nasveti in še čim. Vse to in še kaj sodi k oblikovanju določenega javnega mnenja, ki je lahko neizogiben dejavnik kriminalne politike ali posameznih dejavnosti predvsem kriminalne prevencije, če ne kar določene stopnje družbenega nadzora.

Zato predvsem preiskovalno novinarstvo lahko deluje na spreminjanje tako družbenega kot skupinskega in individualnega življenja, zaradi česar se *zanj povsod potegujejo različne politične sile*. Politične stranke se namreč zavedajo, da ima zlasti preiskovalno novinarstvo tudi zanje lahko velik integrativen, izobraževalen in ne le informativen ter analitični pomen, ki se marsikdaj izrablja za manipuliranje.

Preiskovalno novinarstvo je zato *izreden »neformalni kontrolizem«*, ki se ne ukvarja samo z odklonskostjo in njenimi nosilci, ampak nadzoruje tudi mehanizme državnega nadzora in prav tako oblast in politiko. Zato je njegov pomen tudi socialnopsihološki in ne le vzgojno-izobraževalni ter socialnopedagoški. Je po eni plati dokaj samostojna inštitucija, kot je lahko po drugi korumpirani dejavnik, dekla politike trenutka ali služabnik elit in mogočnikov. Kolikor gre pri njem po eni plati videti predvsem pozitivno vlogo, ne gre nikoli zanemariti pojavov senzacionalizma, voajerizma, šokantnosti, kršitev človekovih pravic in državljskih svoboščin, zlasti če gre za *vdiranje v zasebnost in nenadzorovano razpolaganje z različnimi podatki*.

Zato preiskovalno novinarstvo nikoli ni daleč od »rumenega tiska«, od pisanja koserij in zatekanja h glosam. Kajti, informacije, ki jih ni mogoče kot preverjene posredovati v katerem koli javnem občilu, je mogoče uporabiti za kaj drugega na drug način. Pri tem se lahko marsikdaj izrazi celo več od tistega, kar bi se lahko pri preverjenem pisanju o odklonih, kajti tudi podtikanja, navdihovanja, napeljevanja, sugeriranja itd. so namenjena tako določenim interesom, namenom in ciljem, ki marsikdaj niso le novinarjevi. O tem pa bi res potrebovali ne le preiskovalno, ampak pravo »raziskovalno novinarstvo«, s katerim bi lahko razkrivali vse tisto, kar je v novinarstvu narobe.

Pisanje in razgrinjanje kakršnih koli informacij o kriminalu in odklonskosti nas poleg do zdaj omenjenih namenov vedno tudi zabava, če hočemo priznati ali ne, zato je namenjeno tudi komercialnim ciljem. S kriminalom se da

služiti tako ali drugače, kar je že zdavnaj ugotovil celo Marx in o njem mnogi drugi tudi sodobni kriminologi. Kriminal omogoča delo velikemu številu ljudi, zaradi česar mu dajejo tudi pozitivni pomen in ne le negativnega. Zaradi kriminala so nastali številni poklici, med katerimi je tudi preiskovalno novinarstvo, ki posreduje dobre in slabe vesti, razgrinja dvome in tegobe, razkriva posamezne usode in nas seznanja predvsem z »zlom«. Zato so »črne kronike« najpogostejše komunikacijsko ukvarjanje s kriminalom, ki široke množice poučuje o človeškem vedenju in tudi odzivanju nanj. Preiskovalno novinarstvo se nam zato pogosto kaže kot pooblaščen poznavalec človeške družbe, kot avtonomen razkrivalec odklonskosti, kot vest človeštva in kot dokumentarist odklonskosti, ki se včasih (tudi pri nas) preveč približuje policijskim vlogam, čeprav je njegova »proizvodnja sporočil« drugačna in brez legitimne moči, za katero pri preiskovalnih organih stoji država.

Zato »preiskovanje« tudi v novinarstvu ustvarja občutek moči, pogosto se dojema kot določen privilegij ali vsaj kot status, ki omogoča manipuliranje in vplivanje. Kajti, poročanje o ljudeh, odkrivanje zla, razpolaganje z »viri« in njihovo varovanje, diskretnost informacij, tekmovanje z drugimi kontrolizmi, uporabljanje istih virov in informacij za različne namene, vpletanje v organizacijo družbenih ali skupinskih razmer itd. vzbujajo vtise izjemnosti in posebnosti, nesamokritičnosti ali celo »zvezdnitva« (glej R. Klančnik, Delo, 7/7-1994, s. 16). Od tod *potreba po* deontologiji preiskovalnega novinarstva, po ustreznem obravnavanju kršitev novinarskega etičnega kodeksa in po *pravilnem razmerju med dvema pravicama*: pravici do informiranja in pravici do obveščeniosti. In ker pri nas nimamo koncepta kriminalne politike, tudi ne moremo priti do ustrezne vloge preiskovalnega novinarstva in javnih občil pri zatiranju in omejevanju odklonskosti, hkrati ko je še posebej treba problematizirati javno sporočanje informacij, ki kakor koli zadevajo državne, uradne, vojaške, poklicne, poslovne in druge, ne nazadnje tudi zasebne tajnosti in prav tako dejanje, ki pomenijo razžalitev, obrekovanje, žaljivo obdolžitev in opravljanje, pa tudi očitanje kaznivega dejanja z namenom zaničevanja.

Zlasti za preiskovalno novinarstvo je značilno, da opravlja množično vlogo neformalne kontrolizacije, torej možnost nadzorovanja katerega koli posameznika, skupin ali celih delov, strank in politike, poleg vsega drugega. Zato je »kontrolizem,« ki je lahko zelo nevaren in pogosto vprašljiv. Čeprav ga v marsičem omejuje ustrezni etični kodeks, to seveda ne pomeni veliko, če ga novinarji ne poznajo, če se ne ravna po njem in ne opravljajo svojih nalog v skladu z njim.

Vsem javnim občilom se sicer na splošno pripisuje pomen družbenega nadzorovanja in ker služijo temu namenu, si jih pogosto laste politične sile, kar je docela normalno, saj je politika (kakršna koli) ustanova za upravljanje, če ne celo obvladovanja družbe ali dejavnik usmerjanja njenih posameznih delov in velikih skupin ljudi s cilji, ki si jih zastavljajo tako za sedanost kot za prihodnost. S tem morata računati tako politika kot novinarstvo, še posebej preiskovalno, ki najbolj odkriva in obravnava vse tisto, kar je v človeški družbi narobe in nas pri tem seznanja z različnimi ekscesi, dogodki, pojavi, procesi in njihovimi nosilci, ne glede na to iz katerih družbenih skupin izhajajo in ne glede na to iz kakšnih vzrokov to počenjajo. Te pa poleg organov državne represije – predvsem policije, odkriva tudi preiskovalno novinarstvo in nas seznanja z »umazaniam družbenim perilom«, za katero sicer pravijo, da ga predvsem »pere« policija, toda tudi preiskovalno novinarstvo se temu ne more izogniti. Zato sta si *vlogi obeh dejavnosti povsem podobni*, le njihovi cilji so različni in prav tako tudi metode in razpoložljiva sredstva.

Vendar mora preiskovalno novinarstvo, ki nas predvsem obvešča, čeprav se tega loteva s »preiskovanjem« in s posebnimi načini oskrbovanja informacij, ki so

za takojšnjo uporabo, pri opisovanju dejavnosti storilcev računati na posledice »javnega informiranja«. (Kajti kdor je prvi, je boljši, sposobnejši, udarnejši, bolj obveščen, predvsem na tekočem, seznanjen »iz prve roke«, razpolaga z viri itd.). Pri tem zlasti zasluži osrednjo pozornost »modus operandi« storilcev. Z njim se hkrati odpira vprašanje, komu več pozornosti: dejanju ali storilcu, storilčevemu ravnanju ali opisovanju njegove osebnosti, načinu storitve dejanja ali razmeram in okolju, iz katerih storilec izhaja. Ker je storilčevo življenje nevarneje obravnavati, kar dokazuje razmeroma visoko število pred sodišči obravnavanih novinarjev v zadnjih letih, in ker se navadno prej zve za dogodek kot za njegovega povzročitelja, je predvsem dejanje ali dogodek tisto, o čemer najpogosteje slišimo in beremo v javnih občilih.

Sporočanje informacij o ljudeh je gotovo treba v preiskovalnem novinarstvu še posebej obravnavati, ne toliko zaradi varnosti novinarjev pred tožbami, kolikor bolj zaradi varstva človekovih pravic in državljskih svoboščin, kar seveda sodi v novinarski etični kodeks in novinarje že same napeljuje na previdnost in obzirnost. Bolj je treba poudariti dvojnost vplivov sporočanja o *delovanju storilcev* in razlaganja njihovega načina delovanja pri ustvarjanju posledice – kot nesprejemljivega ravnanja, ki ima za izid lahko tudi kaznivo dejanje, gospodarski prestop, prekršek itd. Kajti, razlaganje in pojasnjevanje, kako in s čim je kdo kaj napravil, da bi prišel do prepovedane koristi, je vedno *poučno v pozitivnem in negativnem smislu*. V pozitivnem smislu nas lahko opozarja na nevarnost in na potrebo po obrambi (vsa kriminalna prevencija temelji na tem izhodišču), v negativnem pa nas poučuje, kako delati in ravnati pri storitvi podobnih ravnanj, da bi prišli do nezakonitih prednosti in povrhu še – da ne bi bili prijati.

Nevarnost sporočanja o odklonskosti je torej v nepredvidljivih »bumerang dejstvih«, ko se nikoli ne ve, kako bo recipient uporabil informacije, ki mu jih sporoča preiskovalno novinarstvo. Zato je na tem področju recipient ključna oseba v razmerjih; oddajnik – prejemnik informacij. Preiskovalno novinarstvo *ustvarja predvsem enosmernost* v tem procesu, pri čemer nikoli ne ve, kako bo dejansko učinkovalo sporočilo o odklonu, ali bo to zgolj informacija, ali bo informacija uporabljena za neko napotilo v ravnanju, vključno z opozorilom, in od tod predvsem vprašanje, kaj in za koga poročati o načinih delovanja kriminalnega sveta, ko nikoli ne vemo, *kaj bo kdo uporabil za obrambo in kaj za napad*. Pri tem se gotovo srečujemo s simboličnim interakcionizmom, teorijo penetracije, razmišljanjem o »hidden persuaders« (skritimi prepričevalci) in še čim, dosti bolj znanim iz kriminologije kot iz komunikologije. Sploh pa mislim, da bi se s temi in podobnimi vprašanji, ki zadevajo »preiskovalno novinarstvo«, moralo dosti bolj ukvarjati ustrezno raziskovalno in teoretično delo, ki bi ga morda imenovali »*kriminološka komunikologija*« oziroma »*komunikološka kriminologija*«.

Z njima pa se nasploh odpira vprašanje usposabljanja za preiskovalno novinarstvo ne le pri nas, ampak kjer koli po svetu. Ugotavljajo namreč, da večina novinarjev začne s pisanjem v »črne kronike« ali podobne zvrsti pisanja o kriminalu. Sodijo tudi, da ima obveščanje o odklonskosti razmeroma nizek položaj v časnikarstvu, podobno kot naj bi imel kriminalni roman slab ugled v literaturi (Ericson, Beranek, Chan: *Visualising Deviance: A Study of New Organization*, Canada, 1989, 390 strani). Če naj bi bilo tako, potem se ljudje v tej stroki pretežno lotevajo preiskovalnega novinarstva brez pravega znanja, nenačrtno in predvsem »ad hoc«, ker naj bi bilo to novinarstvo samo faza, ki pelje nato drugam – na druga področja.

Ker tovrstnih razmer pri nas ne poznam dovolj dobro in jih presojam le kot

bralec in poslušalec vesti s področja kriminalitete in odklonskosti, menim, da večini novinarjev, ki se ukvarja s posredovanjem informacij o »temnih plateg« slovenske družbe, res manjka dosti znanja in usposobljenosti, da bi lahko ustrezno delovali tako ali drugače, čeprav le občasno v »preiskovalnem novinarstvu«. Zato je njihova dejavnost res bolj namenjena zabavi in komercialnim namenom, česar gotovo ne gre zanemariti, vendar ne more ostati edini cilj.

V posredovanju sporočil preiskovalnega novinarstva, v črnih kronikah ali pri seznanjanju z aferami, posredovanju vesti od državnih nadzorstvenih organov itd. tja do glos in kozerij, je res očitno precejšnje neznanje marsičesa, kar bi bilo potrebno že za ustrezno informiranje, kaj šele za poskuse kakšnih ocen, pregledov ali analiz. In čeprav pri tem ne gre za »raziskovalno novinarstvo«, bi morali tovrstni novinarji večinoma vendarle nekaj vedeti iz kazenskega prava, iz kriminologije ali sociologije odklonskosti, iz psihologije osebnosti in socialne psihologije, morda še viktimologije in penologije, da sploh ne govorim o kriminalistiki in kazenskem postopku, če naj bi sploh šlo za preiskovalno novinarstvo. Menim, da preiskovalno novinarstvo ne bi smelo ostati samo na ravni »proizvodnje rasti« kar tako in zaradi njih samih, marveč bi se moralo v marsičem dvigniti na raven izobraževanja o varnostni kulturi, si ustvariti ustrezno vlogo v kriminalni politiki, se pojavljati kot pojasnjevalec odklonskosti in prevzemati ne le informativne, ampak tudi integrativne vloge pri ustvarjanju protikriminalnega javnega mnenja, in to predvsem s svojo dejavnostjo, ne le kot prenašalec vesti organov državne represije in političnih strank, ki se lotevajo ustvarjanja protikriminalnega mnenja po svojih izhodiščih in zaradi svojih potreb in zaradi tekmovanja z drugimi političnimi strankami pri nas.

Z ustreznješo poklicno izobraženostjo in usposobljenostjo v preiskovalnem novinarstvu bi hkrati odpravljali prenekatero napake in pomanjkljivosti tega poklica. Bilo bi manj kršitev poklicne etike, manj kazenskih pregonov slovenskih novinarjev in bolj zagotovljeno varstvo človekovih pravic in državljskih svoboščin.

Preiskovalno novinarstvo Matjaža Šuena je zato začetek ustvarjanja preiskovalnih novinarjev na Slovenskem, ki naj bi vedeli, kaj je kaj in začeli razločevati tudi med kriminalistiko in kriminologijo, med poklicnostjo kriminologa in kriminalista in še česa, kar tudi pisec sam še ni zmožel in prav tako tudi večina novinarjev tega še ni sposobna. Zato jim svetujem *dopolnilno izobraževanje za to področje*, če jim redno usposabljanje za ustrezni poklic na njihovi fakulteti tega ne omogoča. Kajti njihove vloge ne vidim le v komunikologiji, ampak tudi v družbenem prizadevanju za drugačno kriminalno politiko od sedanje. To bomo v evropeizaciji našega kriminala bolj potrebovali kot kdaj koli do zdaj. Preiskovalni novinarji pa se bolj kot drugi njihovi kolegi vključujejo v »boj s kriminalom«, ki bo dosti bolj nevaren od tistega, ki smo ga imeli v skupni državi z drugimi. Zdaj, ko smo sami, postajamo dosti bolj neodporni in ogroženi zaradi različno organiziranega kriminala kapitalizma, ne nazadnje tudi čedalje bolj uvoženega in mafijskega tipa. Zato je treba ponoviti spoznanje jugoslovanskega kriminologa prof. dr. Mulutinovića, ki je o tem že zdavnaj zapisal takole: »Javna občila ne smejo imeti vloge pasivnega opazovalca, prenašalca informacij po navodilu, kritika brez odgovornosti in posredovalca podatkov brez kritičnosti.«

Vloga malih zasebnih podjetij

(Bistvo prestrukturiranja Slovenije)

Večina ekonomistov zdaj priznava odločilno vlogo podjetnih posameznikov v zgodnjih razvojnih etapah gospodarskega sistema, ki doživlja po pol stoletja svojo nepovratno in mučno, za zaposlene tragično zgodovinsko spremembo. Značilni za ta prehod družbene lastnine v zasebno so drobljenje velikih podjetij, njihovo negativno poslovanje, njihova nezmožnost uresničiti inovacije in rast, ki je v kapitalizmu glavna naloga velikih birokratskih tehnostuktur: da se povezujejo koncerni in državni organi v razne svobodne in plodne kombinacije, ki ne puščajo prostora za individualne izumitelje in investitorje.

To je bila pot oblikovanja velikih korporacij na Zahodu, zlasti v zibelki multinacionalk, Ameriki. Korporacije, ki so se financirale vse bolj z lastnimi tokovi gotovine in vrednostnih papirjev, s profesionalnim menedžmentom in tehničnimi strokovnjaki na čelu, v veliki meri zunaj nadzora lastnikov delnic ali odbora direktorjev, so razširjale svoje operacije širom po svetu ter so imele videz multinacionalnih velikanov, za katere je bila potrebna vse večja moč države, da bi bili pod nadzorom. To je bilo v neki fazi razvoja kapitalizma do sedemdesetih let. V osemdesetih letih je prišlo tudi tam do krize. Na legendarne podjetnike, drobne izumitelje iz dobe zgodnjega kapitalizma se je gledalo kot na patino, ki izumira, nepomembno za svetovno gospodarstvo, za novo industrijsko državo. To so bile besede in ideje Johna Kennetha Galbraitha. Danes je Galbraith deležen splošne kritike, ovrigel ga je tudi razvoj zadnjega desetletja. Socializem je zgodovinsko propadel, a prav to naj bi bila končna faza razvoja Galbraithove »nove industrijske države«.

George Gilder, Galbraithov kritik že od 70-ih let naprej, zagovornik mlade, »nove« ameriške industrije majhnih inovatorjev, je trdil, da je v bistvenem stališču Galbraitha in njegovih naslednikov »samo toliko resnice, da se maskira njegova bistvena netočnost«. Tudi v Sloveniji smo po razpadu socialističnega političnega sistema in osamosvojitvi družbenih podjetij priče obstoja prav takšne velike komercialne tehnostrukture, ki je v veliki meri (danes že povsem) ločena od neposrednega nadzora njenih lastnikov. Ko sem izzval J. K. Galbraitha ob njegovem predavanju v Ljubljani spomladi 1991 z vprašanjem o njegovem sporu z G. Gilderjem, na izziv ni odgovoril. Ni priznal, da je svet Galbraitha in njegovih ekonomistov v zatonu.

Socialistični velikani so bili ustanovljeni po zgledu velikih ameriških korporacij, ki imajo določen nadzor nad lastnimi zahtevami: vsaj delno lahko določajo cene in v določeni meri spodbujajo kompenzirajoče sile in dopolnilne storitve države. Galbraith ima prav tako prav, ko pravi, da je ta poslovni sektor, ki se pojavlja na svetovnih trgih in se vse bolj srečuje s konkurenco tujih podjetij, ki jih subvencionirajo njihove države, zelo uspešen ter da ga zato država ne sme uničiti z uporabo antitrustovskih zakonov, ki so uperjeni proti velikosti kot takšni. Galbraithova napaka je, da je prevzel predvidevanje ekonomista Josepha Schumpetra, da bo podjetnik izumrl in na tej podlagi veroval, da bodo tehnostrukture neizbežno širile svoj vpliv na gospodarstvo in da jih bo v neki socialistični prihodnosti država asimilirala, da bo torej industrija postala država. Galbraithova zgodovinska napaka je, da je predvideval socializem, ki je v trušču razpadel.

Priča smo razpada državne industrije celotne Vzhodne Evrope, ki je šele zdaj razkrila svojo šibkost, priča smo razpadu italijanske državne industrije, ki je bila leglo korupcije in izgub, ker ni bilo nadjno nadzora lastnika, priča smo enaki usodi avstrijske državne industrije. Vse evropske vlade se pripravljajo na lastninjenje velikih državnih podjetij.

Ni še mnogo let od tega, ko so analitiki menili, da kažejo velike korporacije »planskega sektorja«, kot so ga imenovali, težnjo, da bodo učinkovitejše in produktivnejše od malih podjetij »tržnega sektorja«, se pravi tistih, ki so bile brez milosti deležna konkurenca, in nobene zaščite države. Danes se to sliši nepriemerno (vendar kaj so vse trdili samo teoretiki državne italijanske industrije še pred tremi leti), ko so pisali, da bo planski sektor na koncu prevladal nad celotnim gospodarstvom (kar je bilo v Italiji in Franciji res doseženo) ter da se bo spojil z vlado v socialistični državi (celo za ZDA!). Mnogi ekonomisti so pozdravljali takšen razvoj kot neizbežen, ker bi tako prišla ogromna produktivnost tehnostrukture pod družbeni nadzor in omogočila prihod manj razsipnega in manj anarhičnega sistema.

To je bilo statično obravnavanje dinamičnih pojavov. Vselej so največja podjetja najučinkovitejša. Tako postanejo velika. Izkoriščajo gospodarnost velikosti in specializacije. Vendar se lahko velikost uvede kot odločilen dejavnik usešnosti podjetja samo tedaj, če gledamo na gospodarstvo kot na sistem statičnih velikosti. Odločilni vidiki velikih podjetij niso količinski, marveč kakovostni: vrsta izdelka in način njegove proizvodnje in prodaje. Tipično za uspešna podjetja je, da se pomikajo z začetnimi naložbami v nov izdelek počasi, nato pa vstopijo v razdobje zelo hitre rasti, ko pridobivajo trg in izpopolnjujejo proizvodne metode, dokler ne vstopijo v obdobje rutinske množične proizvodnje. Ta podjetja so našla tako učinkovit način proizvodnje, da je malo drugih, ki jim lahko konkurirajo. Ne spreminjajo se, vladajo na svojih področjih, ki imajo težnjo, da postanejo stari trgi za relativno rutinske izdelke. Njihova učinkovitost izhaja iz tega, da so leta delali isti izdelek, ga izboljševali in izpopolnjevali sredstva za njegovo proizvodnjo in prodajo.

Takšna podjetja postanejo izjemno toga in specializirana in v statičnem smislu izredno produktivna. Vendar so z vidika splošne gospodarske rasti in tenoloških inovacij ti giganti za gospodarstvo manj pomembni. Danes so učinkoviti samo zato, ker so bili v svojih zgodnjih fazah dinamično učinkoviti in konkurenčno agresivni.

Gilder je dokazal, da dvesto največjih ameriških podjetij ni povečalo niti premoženja niti obseg dobav med 1937 in 1980. Ni našel dokazov, da velika podjetja izrivajo majhne podjetnike. Teorija uspešnosti velikih podjetij velja za tisto razdobje rasti podjetja, ko inovacija prične padati in ko skušajo močno birokratizirana podjetja, da z novimi manjšimi prilagoditvami, spremembami pri načinu pakiranja in proizvodni učinkovitosti izcedijo še zadnji dobiček iz produktivnosti neke, v bistvu statične industrije, ki je že davno prešla svojo fazo »hitre zgodovine«.

Slovenska podjetja so nastala po birokratski odločitvi, ne pa organsko iz zgodnje faze inovacije, ki bi hitro pridobila širok delež na trgu ter »potegnila« za seboj nove in nove proizvodne zmogljivosti. Ti velikani so se zbirokratizirali ne zaradi uspešnega delovanja in visokega dobička, marveč izključno zaradi komplementarnih storitev države. Niso dosegli visoke, optimalne produktivnosti, ker so bili omejeni z znanjem in nizko stimulacijo svojih zaposlenih. Niso znali izkoristiti najboljših, kar je zakonitost zahodnih podjetij. Bila so egalitarna in zato pov-

prečno uspešna. Ko so pričela propadati, jim ni uspelo napeti zadnjih sil, da bi se prilagodila in izboljšala proizvodnjo in konkurenčnost. To niso podjetja, kot so značilna za Zahod.

Slovenski giganti ne morejo biti opora razvojni strategiji vlade. To je zabloda, stokrat hujša kot je bil ameriški sen o socializmu. Ta podjetja so nesposobna inovacije, polna birokracije, ki je sposobna samo zapravljanja brezmejnih državnih sredstev, nikakor pa ne izboljšanja in izpopolnjevanja. To je statični pojav, ki ga ni mogoče dinamizirati. To je »planski sektor« po svoji notranji logiki in psihologiji. Nikoli ne bo prešel v tržni sektor. Da bi to dosegel, ga mora vlada pustiti zakonu odmiranja, da bo razpadel in da ga bodo oživili inovativni podjetniki na novo kot mrtev material. Čim prej se vlada loči od njih, tem bolje.

Vendar so v njih tisoči zaposlenih. Te bodo prevzeli novi podjetniki, ki so med nami in mirujejo in čakajo. Vlada jim mora zaupati, kot so zaupale zahodne vlade. Omogočiti jim mora čim cenejša posojila ali celo z rizično določbo, da ni vračanja, če njihov poslovni projekt zaradi neuspeha propade. Zaupanje se bo splačalo, o tem ne sme biti dvoma. Čim prej bo vlada storila ta smeli psihološki preobrat, tem prej bomo prišli v razdobje rasti. Nova mala podjetja bodo ustvarila nova delovna mesta za delavce, ki bodo ostali po zatonu velikih podjetij. To je velik in nereverzibilen zgodovinski preobrat. To bo začetek rasti gospodarstva »tržnega sektorja«. »Planski sektor« naj čim prej propade, kajti le tako bodo ohranjena velika sredstva iz proračuna za pričetek nove rasti.

Šele nato se bo začela kapitalistična doba slovenskega tržnega podjetništva. Uspešni inovativni podjetniki bodo z novo inovacijo dosegli takšen uspeh na trgu, da bodo lahko zadostili potrebam samo z gradnjo novih in novih proizvodnih zmogljivosti. Rasli bodo dinamično zelo hitro. To bodo nova velika podjetja, ki pa bodo v prihodnosti postala prav tako statična, a izpodrivali jih bodo vedno novi majhni podjetniki.

Burton Klein v svoji knjigi Dinamična ekonomija dokazuje, da nova odkritja skoraj nikoli ne nastanejo v vodilnih podjetjih neke industrije. Celó če se v neki veliki korporaciji doseže nekaj epohalnega, običajno komercialno lansirajo novi izdelek manjša podjetja, ki jih pogosto ustanovijo skupine inženirjev in direktorjev, ki so se izločale iz matičnega podjetja. To je običajni postopek, ki se dogaja tudi pri nas in po nepotrebnem vzbuja zgražanje. V svetu imajo to za nekaj normalnega. Na ta način so nastala nova podjetja, ki so prevladovala v vseh novih fazah vrste izdelkov: v razvoju letal in letalskih motorjev, birotehnike, mikroprocesorjev itd. To je običajna praksa. Zakaj? Velika podjetja, kot so Ford, GM, Texas Instruments, IBM ne bodo nikoli ogrozila svojih že uvedenih obratov in opreme s tem, da bi sprejemale radikalne spremembe v tehnologiji prej, preden se to ne preizkusi, in v drugih malih podjetjih. S tem so seveda dale možnost majhnim, da zrastejo v velika podjetja in jih ogrozijo. Vendar s tem so tveganje prenele na druge. Bistvo je torej v sprejemanju tveganja.

Sami procesi racionalizacije in birokratizacije, s katerimi postane podjetje v neki industrijski veji najproduktivnejše, imajo težnjo, da to podjetje napravijo manj fleksibilno in manj inventivno. Izključna zavzetost s statično produktivnostjo – enostavnim razmerjem med inputom in outputom – lahko pripelje do togega in končno neproduktivnega gospodarstva.

Galbraithova tragika je bila v tem, da se mu je takrat, ko je pisal in predaval o futurističnem centru »nove industrijske države«, za hrbtno pričela rojevati nova industrijska revolucija – in to v stotinah malih podjetjih, včasih ne večjih od garaže, pod vodstvom nekaj genijev polprevodniške in mikroprocesorske revolu-

cije. Niti danes ne moremo presoditi vse zmogljivosti te tehnologije, ki preobraža gospodarstvo in povečuje svetovne razsežnosti. Mikroprocesor ni omejen na obstoječo industrijsko strukturo, marveč omogoča ustvarjanje novega industrijskega sveta, nove kulture.

Vsak, ki je poskušal ali poskuša prerokovati tehnološko prihodnost, lahko z gotovostjo pričakuje, da bo hitro videti smešen. To je odvisno od človekove ustvarjalnosti in zato neizbežno nosi s seboj presenečenje. To velja tudi za gospodarstvo in še bolj za politično ekonomijo.

Če bi bila Galbraithova teorija o birokratizaciji izumiteljstva in podjetništva točna, bi moral najbrž začeti računalniško revolucijo gigant IBM ali vsaj eno od vodilnih podjetij, najbrž v zvezi z vlado. Namesto tega je začelo revolucijo drugorazredno podjetje izdelovanje filmskih kamer Fairchild, nadaljnja izpopolnjevanja so se odvijala v desetinah novih podjetij pod vodstvom prepričano neutrudljivih in nebirokratiziranih podjetnikov, dokler ni odločilni uspeh doseglo majhno podjetje Intel z dvanajstimi zaposlenimi. Po procesu rasti je imelo to podjetje osem let pozneje že 8000 zaposlenih. Prešlo je med velike in s tem pričelo proces stabilizacije, v katerem bo postalo togo in neinventivno. Vrsta velikih podjetij je že prišla do konca takšnega razvoja in zaman išče rešitev: tudi IBM, tudi Westinghouse, Delta in Boeing in končno Sears, ki je zaprl 50.000 delovnih mest in s tem 97 let staro knjigo, ki je bila nekoč vodnik v ameriške sanje. Veliki koncerni opravljajo svojo vlogo, dokler utrjujejo in racionalizirajo dosežke drugih podjetij in delujejo kot protiutež drugim velikim podjetjem in celo državni upravi. Za kaj takega mora biti gospodarstvo dovolj veliko, da bi lahko delovalo v vsaki stroki vsaj nekaj velikih podjetij in stotine malih. Za kaj takega je Slovenija premajhna. Ne smemo pozabiti, da je vseh zaposlenih v slovenski industriji sredi 1993 za 50.000 manj kot v enem samem nemškem koncernu Siemens AG. Slovenija je zato svet za mala podjetja. Po ameriškem antitrustovskem zakonu bi morali vsako veliko podjetje v Sloveniji razpustiti. Vlada se ne sme vmešavati v njihove boje in sodelovanje. Današnja skrb vlade je samo v tem, da velika nekdanja socialistična podjetja prevede v roke mladih podjetnikov.

Zaradi velike publicitete, ki vedno spremlja boje gigantov, nove generacije sprejemajo splošno iluzijo, da so giganti glavna udarna sila večine novih tehnologij. Ni nobenih dokazov, da bi se tehnološki razvoj bistveno spremenil v korist velikih podjetij. Izjema so samo komunikacijski sateliti. Mikroročunalnik je presegel vse prejšnje dosežke po številu malih podjetij, ki so pripomogla k njegovemu razvoju. Vendar mikroprocesorjem sledijo nove tehnologije: laser in mikrobiologija, ki sta prav tako v rokah majhnih podjetnikov in vrhunskih raziskovalcev.

V malih podjetjih se bo v prihodnjih nekaj letih bil boj Slovenije proti revščini in zaostanku. Tu bodo nastajala nova delovna mesta za mlade Slovence. Vedeti moramo, da je bila v ameriških »mladih tehnološko visokih razvitih« podjetjih stopnja rasti zaposlovanja 40% letno, trinajstkrat hitreje kot v »starih« podjetjih. Mala podjetja so ustanavljali mladi ljudje z nekaj tisoč dolarji. Možnosti izumiteljstva in podjetništva v novi Sloveniji so večje kot kadar koli v njeni zgodovini.

Tem ljudem je potreben kapital. Slovenija nikoli ni tako lahko ustvarjala prihrankov, a tudi nikoli jih ni tako razsipno trošila kot zdaj. Za kakšne namene? Zato je potrebno za ta podjetja ugodno zakonodajno ozračje, ki bi ga morala ustvarjati vlada, ki bi jo sestavljali ljudje, sposobni razumeti perspektive sodobnega razvoja in možnosti, ki jih bogato ponuja zapletenost sodobne znanosti.

A kaj delamo? Slovenija se zdaj kot v prejšnjem režimu bolj obremenjuje in slabo ravna z uspešnimi malimi podjetji kot druge sosednje države, ravna z njimi

kot z nevarnimi zarotniki proti javnemu interesu in zahteva od novih podjetij nemogoče dokaze, da se njihovi izdelki in delovanje ne morejo zlorabljati proti okolju.

Nova podjetja bodo razvila zastavo človeške ustvarjalnosti in nove tehnologije ne glede na vse vladne »nacionalne strategije« kot načina za obvladovanje izkušenj sedanosti.

V boju proti inflaciji so manjša podjetja bolj produktivna. Na koncu bodo ta nova podjetja zmagala. Če pa bodo pravočasno izpolnila pričakovanja, je zelo odvisno od vladne politike.

Spoznavanje in študij človekovih pravic

V svetu in pri nas opažamo vedno večje zanimanje za vprašanje človekovih pravic. O njih ne govorijo le pravniki, politiki, temveč tudi gospodarstveniki, sociologi, filozofi, psihologi in drugi, tudi teologi. Toda preskromno se z njimi ukvarjajo pedagogi, ki bi morali biti najbolj zainteresirani, da se spoznanja o človekovih pravicah širijo med mladimi rodovi, da postanejo last vseh in vsakogar. Vedno bolj odkrivajo zveze med človekovimi pravicami, naravoslovjem in tehniko. Pogosteje govorijo o človekovih pravicah in poklicni etiki tudi zdravniki, socialni delavci in drugi, zlasti v kazenskih in vojaških ustanovah. Skratka, spoznanja o človekovih pravicah postajajo in naj bi postala bistveni del družboslovne in humanistične in vsakršne druge izobrazbe, ki jo državljani dobivajo na različnih stopnjah šolanja, še posebej pa na visokih šolah.

Kot kaže zgodovina našega šolstva, so se le redki naprednejši učitelji pred prvo vojno, zlasti med vojnama in po drugi vojni ukvarjali s temi vprašanji. Posebej so razpravljali o pravicah in potrebah otrok. Res pa je, da smo prvo mednarodno deklaracijo o pravicah otroka dobile šele v prvih letih medvojnega časa. Šele po drugi vojni so nastajali številni dokumenti o človekovih pravicah, ki pa so našli pot v osnovne in srednje šole le preko klubov OZN. Redko pa so bile teme o človekovih pravicah vključene v učne načrte osnovnih, srednjih in tudi visokih šol. To verjetno velja tudi za sedanje čase.

Očitno je, da bi bilo treba več razmišljati o pouku o človekovih pravicah na vseh šolskih stopnjah, še posebej o študiju na visokih šolah. Ker je tematika obsežna, lahko v tem zapisu le opozorimo na naša pretekla prizadevanja, na sedanje možnosti, cilje in potrebe po takem pouku, na tuje zglede, zlasti na delo, ki ga opravljajo v okviru OZN in raznih specializiranih ustanov, v nevladnih organizacijah, v posebnih inštitutih in šolah, pod okriljem regionalnih mednarodnih organizacij in drugod. Še posebej bi bilo treba nakazati teme in probleme, ki naj bi jih obravnavali v okviru družboslovja na visokih šolah v splošnih in posebnih tečajih. Popolnoma mora izostati razprava o izobraževanju pedagoških delavcev za varovanje in za pouk o človekovih pravicah in posebej o pravicah otrok. To področje terja posebno poglobljeno obdelavo, saj se vse začne pri pedagogih in se tam tudi konča.

S tem zapisom bi radi spodbudili naše učitelje družboslovja na visokih šolah in drugod, da bi se vključili v akcije OZN za širjenje pouka o človekovih pravicah in zlasti da bi svoj delež prispevali k Triletnemu programu Sveta Evrope na področju vzgoje in izobraževanja za človekove pravice, za njihovo razvijanje, spoštovanje in varovanje (Svet Evrope 1992; 4). S tem bi tudi prispevali k posodobitvi naše šole nasploh in posebej k izboljšanju pouka družboslovja.

Spoznavanje in študij človekovih pravic na visokih šolah

Pouk o človekovih pravicah so terjali že takoj po francoski revoluciji, ob tem pa tudi laični etični in državljanski pouk, pouk o ustavi in državni ureditvi. Toda doba restavracije in reakcije je ta prizadevanja zavrla, zato te ideje oživijo v sredini

XIX. in v drugi polovici XX. stoletja, zlasti v ustavnih in liberalnih državah, kjer so šole poddržavili in jo v neki meri ločili od cerkve. Tak pouk je bil vključen v laični etični in državljanski pouk, nikoli pa v verouk. Dogmatična cerkvena etika je predvsem zapovedovala in prepovedovala, vzgajala k ponižnosti. Zato so redko govorili o človekovih pravicah, pogosto pa o dolžnostih. Med vojnama so v neki meri govorili o pravicah otrok, o narodnih manjšinah, humanitarnem pravu, o pravicah delavcev, manj pa o človekovih pravicah nasploh. Zato v Društvu narodov ni nastal dokument, ki bi bil podoben Splošni deklaraciji o človekovih pravicah. V raznih organih te organizacije so govorili o vzgoji za mir, za razumevanje med narodi in za učitelje pripravljali priročnike in razne pripomočke. V Mednarodnem uradu za vzgojo (BIE) in v nekaterih organih Društva narodov so med vojnama kljub nastopajočim diktaturam opravljali in opravili pomembno delo za razvoj šolstva v Evropi.

Zaradi grozot svetovne vojne so ob njenem koncu posvetili veliko pozornost človekovim pravicam. Danes poznamo vrsto dokumentov in mednarodnih listin, ki varujejo človekove pravice in ki so nastajali ter nastajajo v organih OZN in v regionalnih mednarodnih organizacijah (ZN 1985; 44), (UNESCO 1993; 39). Bistveno pa je, da ti ne koristijo ljudem, če jih ne poznajo. Zato so v OZN od vseh začetkov zahtevali od vlad in drugih, da državljane, posebno pa mladino, seznanjajo z dokumenti, ki govorijo o človekovih pravicah. Vrsta resolucij GS OZN, priporočil in deklaracij zahteva pouk o človekovih pravicah v šoli in zunaj nje. V tem duhu so delovale in delujejo tudi razne vladne in nevladne regionalne organizacije, mednarodne in regionalne ustanove, ki se ukvarjajo s človekovimi pravicami, zlasti Univerza OZN in podobne. Ob tem izdajajo tudi vrsto glasil, ki obravnavajo človekove pravice, in kot bomo videli, se s temi vprašanji ukvarjajo tudi mnoge pravne šole, razni centri za humanistične študije (UNESCO, 1978; 28).

Pouk o človekovih pravicah so zahtevali ob raznih obletnicah, npr. na teheranski konferenci o človekovih pravicah 1968, ob tridesetletnici Splošne deklaracije o človekovih pravicah na svetovni konferenci o pouku o človekovih pravicah na Dunaju 1978, kjer so številni strokovnjaki poročali o tem pouku v svetu. Še posebej so razpravljali o uvajanju tega študija na visoke šole, zlasti na medicinsko, pravno, ekonomsko in druge fakultete. Iz referatov je razvidno, da so poskušali zajeti vsa področja sveta. Podrobno so poročali o tem študiju na medicinski fakulteti v povezavi z etiko zdravstvenih delavcev. Čeprav je bila pri nas ta profesionalna etika dobro razvita, poročila o naši državi ni bilo. Sicer pa je bil tak pouk dobro razvit v mnogih državah. Iz poročil je bilo razvidno, da so veliko delo opravile nevladne mednarodne organizacije, da so si močno prizadevale širiti ideje mednarodnega humanitarnega prava, da so študij tega uvajali na mnoge univerze (UNESCO 1978; 29).

Pred svetovnim kongresom na Dunaju 1978 so v mnogih državah in regijah organizirali seminarje, proučevanja in akcije za pouk o človekovih pravicah, npr. na Karibih, poročali so o dejavnostih socialističnih držav, v arabskem svetu, v Aziji in seveda iz ZDA in držav Latinske Amerike. Še posebej podrobno so poročali o prizadevanjih za pouk o človekovih pravicah v Evropi. Posebno poročilo o pouku o človekovih pravicah je pripravil Svet Evrope. Očitno je, da so največ za tak pouk na visokih šolah storili v ZDA in v Evropi, da so na številnih univerzah splošni in posebni tečaji o človekovih pravicah, da tak pouk uvajajo tudi v predšolsko vzgojo v osnovne in srednje šole. Seveda se je pouk o človekovih pravicah močno razvil od leta 1978 do danes, recimo do druge svetovne konfe-

rence o človekovih pravicah na Dunaju 1993 (UNESCO, 1978; 31, str. 165–190). in 11.

Pred svetovno konferenco o človekovih pravicah na Dunaju od 14.–25. junija 1993 so pod pokroviteljstvom UNESCA po petnajstih letih sklicali marca 1993 drugi mednarodni kongres o pouku o človekovih pravicah. Vmes je seveda bila vrsta seminarjev, zlasti regionalnih v okviru Sveta Evrope in drugod. To je bil bistveni prispevek k svetovnemu akcijskemu načrtu za širjenje informacij o človekovih pravicah in za pouk in vzgojo za človekove pravice. Sklenjeno je bilo, da bi vlade storile vse za širjenje spoznanj o človekovih pravicah med državljani, še posebej o pravicah žena. Krepiti bi bilo treba nacionalne ustanove in meddržavno sodelovanje, da bi kar najbolj razvili zavest o človekovih pravicah in medsebojno strpnost med ljudmi. Podpreti bi bilo treba svetovno kampanjo OZN za pouk o človekovih pravicah. Skratka, mednarodne vladne in nevladne organizacije in svetovna javnost posvečajo pouku o človekovih pravicah vedno večjo pozornost (11; str. 16–17).

Za globlje razumevanje študija o človekovih pravicah na visokih šolah in njegovega pomena za družboslovno in humanistično izobrazbo moramo omeniti, da so v okviru OZN in UNESCA ter Sveta Evrope in drugih regionalnih organizacij pripravili v zadnjih desetletjih vrsto uspešnih regionalnih in mednarodnih seminarjev, kongresov, raziskav, ustanovili številne ustanove za proučevanje in poučevanje človekovih pravic, da izdajajo vrsto specializiranih revij ne le o človekovih pravicah, temveč tudi za pouk o njih, da so že izoblikovali vrsto dragocenih in bogatih bibliografij o pouku o človekovih pravicah ter pripravili učbenike in priročnike za razne stopnje, t. j. od predšolske dobe do univerze. Ob tem so nastali programi za širšo akademsko javnost in za razne specialiste s področja medicine, prava, socialnega dela, kazenskega prava, za vojaške osebe in druge, ki lahko posegajo v človekovo usodo in življenje (4, 5, 27, 30, 31).

Ko govorimo o prizadevanjih za razvoj, varovanje in spoštovanje človekovih pravic in tudi o pouku o človekovih pravicah, ne moremo mimo dejavnosti Sveta Evrope, ki v okviru Direktorata za človekove pravice organizira številne akcije tudi zato, da bi po vsej Evropi uvajali pouk o državljskih pravicah na vse stopnje šolanja in tudi v dejavnostih za izobraževanje zunaj šole. V ta namen pripravljajo vrsto seminarjev, kjer obravnavajo posebne probleme tega pouka, ki se kažejo v raznih oblikah šolanja. Ob tem razvijajo tudi ideje sodobnega, evropskega, naprednega pouka družboslovja, ki naj bi bilo sprejemljivo za vse države, in tudi za nas, ki naj bi gradilo skupno evropsko zavest in vrednote. Gre tudi za državljski pouk in vzgojo, za oblikovanje pravne zavesti in kulture, ki temelji tudi na pouku o človekovih pravicah (Mickel, 1993; 25).

Od leta 1992 poteka Triletni program za pospeševanje vzgoje in pouka ter obveščanje o človekovih pravicah. Kot vemo, so v okviru OZN že v Teheranu 1968, nato na Dunaju 1978. leta, 1987 na Malti in v Bangkoku in zlasti ob 40-letnici Splošne deklaracije o človekovih pravicah 1988 v Ženevi pripravili mednarodni seminar o pouku za človekove pravice, v okviru UNESCA pa so pripravili še druge seminarje in tudi odlično bibliografijo o vprašanju človekovih pravic. Zato se ni čuditi, če tudi Svet Evrope več desetletij skrbi za izobraževanje in vzgojo o človekovih pravicah. Ta triletni program naj bi bil dokončan z odprtjem palače človekovih pravic, ki jo gradijo v Strasbourgu, vključuje pa vrsto akcij za izboljšanje pouka o človekovih pravicah v Evropi (Svet Evrope, 4).

Kot vemo, je UNESCO že leta 1968 ob teheranski konferenci izdal Priporočilo

št. 64 ministrstvom za šolstvo, kjer je podrobno in poglobljeno obdelana problematika vzgoje in pouka za razumevanje med narodi kot integralnega dela vseh učnih programov. Podrobno so opredelili cilje vzgoje in pouka in med njimi so posebej poudarjene človekove pravice. Te naj bi še posebej poučevali v okviru moralnega in državljskega pouka, naj bi bile bistveni del pouka družboslovja. Pripravili so tudi priročnike za pouk o človekovih pravicah na raznih stopnjah šolanja. V letu 1982 pa so v UNESCO sprejeli srednjeročni plan proučevanja in izboljšanja vzgoje in izobraževanja od leta 1984 do 1989, kjer so zajeli bistvena vprašanja sodobnega sveta, kot so komunikacije, izobraževalna politika, uporaba naravoslovnih znanj v razvoju, strategija razvoja, povezava z naravoslovnimi znanostmi, tehnologijo in družbo, ekologijo, kulturo. Še posebej so posvetili pozornost odpravi predsodkov, nestrpnosti, rasizma in apartheida, prizadevanjem za mir, razumevanju med narodi, svobodi ljudstev in človekovim pravicam, izboljšanju položaja žensk v svetu . . . (UNESCO 1982; 34, str. 203–26).

Velikega pomena za pospeševanje pouka o človekovih pravicah je tudi »medvladna konferenca o vzgoji za razumevanje med narodi, za sodelovanje in mir ter vzgojo in pouk o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah, ki je bila na Dunaju leta 1983 in ki je med drugim sprejela pomembne sklepe tudi v zvezi s poukom o človekovih pravicah (UNESCO 1983; 33, str. 39–40). To priporočilo je tudi podlaga za novejšo delovanje Sveta Evrope na področju pouka o človekovih pravicah. Kot je dunajski kongres 1978 spodbudil številne predhodne akcije v Evropi in drugod, je dal tudi pobudo, da je istega leta komite ministrov pri Svetu Evrope sprejel Resolucijo o raziskovanju človekovih pravic (Svet Evrope, 1989; 9, str. 65–68), leta 1979 pa še Priporočilo o pospeševanju raziskovanja človekovih pravic v državah članicah Sveta Evrope (Svet Evrope, 1989; 9, str. 72–73). Svet Evrope je že leta 1982 pripravil v Strasbourgu sestanek izvedencev, ki so izdelali program za pouk o človekovih pravicah, leta 1985 pa je komite ministrov Sveta Evrope potrdil Priporočilo o pouku o človekovih pravicah in ob tem upošteval vso dotedanjo dejavnost UNESCA, OZN in lastne organizacije in seveda številnih nevladnih organizacij v Evropi in drugod (Svet Evrope 1989; 9, str. 129–31). Vse te akcije Sveta Evrope za pouk o človekovih pravicah so zdaj usmerjene v omenjeni triletni program, ki obeta dobre rezultate. Očitno je, da v svetu veliko delajo na tem področju in da pri nas resno zaostajamo za svetom in časom.

Možnosti dopolnitve študija družboslovja

V tem zapisu lahko opozorimo le na tiste možnosti dopolnitve programov za pouk družboslovja na visokih šolah, ki zadevajo vse študente, gre torej za skupne vsebine, ki bi bile potrebne in koristne za vse prihodnje razumnike. O posebnih programih, ki bi bili potrebni posameznim strokam, pa bi morali spregovoriti predstavniki teh strok. Ker lahko o človekovih pravicah govorimo z zgodovinskega, pravnega, sociološkega, psihološkega, etičnega in z drugih vidikov, jih lahko obravnavamo pri vseh predmetih. Posebej primerni so seveda vsi družboslovni predmeti in skozi prizmo človekovih pravic lahko obdelamo vsa bistvena vprašanja človeka, družbe, prava, kulture, etike in gospodarstva, pa tudi politike, znanosti in religije. Zato lahko strokovnjaki teh ved že sami opozorijo na to razsežnost in ob tem študente spodbujajo, da razmišljajo o razvijanju, varstvu in spoštovanju človekovih pravic. S tem in ob tem pripravljamo prihodnje državljane

in razumnike na spoštovanje človeka, pomagamo jim pri razvijanju individualne, družbene, poklicne in mednarodne etike.

Na drugi strani pa bi bilo treba, da bi vsi študenti visokih šol dobili pri modernem pouku družboslovja sistematičen pogled na človekove pravice. Ker ne vemo, kako bo to družboslovje na visokih šolah v prihodnje videti, lahko nakažemo le splošne vsebine, ki bi bile potrebne vsem študentom in ki bi jim dajale širšo družbeno, pravno in etično razgledanost. Slabo pa bi bilo, če bi iz človekovih pravic naredili novo religijo, novo formulo, ki naj bi pomagala reševati vsa vprašanja, če bi jih zlorabljali, kot nekateri maličijo demokracijo, svobodo, pluralizem, strpnost. Izogibati se je treba lažne demokracije, lažnega humanizma, svobode, religioznosti in drugega (Bavcon, 1991; 1, str. VII-IX).

Ob pouku o človekovih pravicah bi morali razmišljati o njihovem razvoju v svetu in doma kot o boju za boljše in pravičnejše življenje, za pravno, socialno in gospodarsko varnost ljudi, kot napredek pri osvobodjanju in varovanju človeka pred podrejanjem in izkoriščanjem. Zato je treba vsaj kratko orisati našo narodno zgodovino, razvoj naše ustavnosti in okoliščine, v katerih so živele ali živijo razne kategorije ljudi, ki so bile pogosto zatirane in izkoriščane. Gre za delavce, ženske, otroke, narodne ali druge manjšine, begunce, izseljence. Ko govorimo o naši preteklosti, zlasti o boju za našo narodno samostojnost, moramo kritično in stvarno obravnavati tudi našo ljudsko revolucijo in boj proti okupatorju, prizadevanja za socialistično družbo in končno prehod v pluralistično, demokratično družbo.

Poleg nacionalnih okvirov pa je treba spoznavati tudi mednarodne razsežnosti človekovih pravic. Zato je nujno treba proučevati prizadevanja OZN in specializiranih ustanov za razvijanje, uveljavljanje, varovanje in proučevanje človekovih pravic. Poseči moramo v čase Društva narodov in Mednarodne organizacije dela, v razvoj OZN in njene Ustanovne listine, raznih organov, ki jim je naložena skrb za človekove pravice in človekoljubna vprašanja. Podrobneje je treba spoznati vlogo Ekonomskega in Socialnega sveta, raznih komisij in komitejev, ki so pripravili vrsto deklaracij, konvencij in drugih listin o človekovih pravicah. Še posebej sta zanimivi komisija za položaj žensk in podkomisija za preprečevanje zapostavljanja manjšin. Poleg teh in drugih komisij, skupin in komitejev je treba razumeti tudi vlogo Varnostnega sveta, Mednarodnega sodišča za pravice in zlasti nekatere specializirane agencije, ki tudi prispevajo k razvijanju in varovanju človekovih pravic, npr. Mednarodno organizacijo dela, UNESCO, Svetovno zdravstveno organizacijo in druge. Seveda bi bilo dobro, če bi študente seznanili z vlogo in delovanjem Direktorata za človekove pravice pri Svetu Evrope in drugih regionalnih vladnih in nevladnih organizacij, ki se ukvarjajo s človekovimi pravicami (ZN, 1968; 45).

Že v osnovni, nato v srednji in zlasti na višji šoli naj bi mladi spoznavali tudi najpomembnejše listine in dokumente o človekovih pravicah, da bi jih lahko primerjali z določili v naši ustavi in zakonih. Študenti bi morali spoznati razne zgodovinske dokumente, ki zagotavljajo temeljne pravice, ki so bile podlaga za Mednarodno listino pravic, nastalo v okviru OZN. Gre za splošno deklaracijo o človekovih pravicah, za oba pakta, za vpliv teh listin na vrsto drugih specifičnejših, ki so nastajale pozneje, zlasti pa za njihov vpliv na ustave in nacionalne zakonodaje. Na splošno naj bi študenti spoznali prizadevanja OZN proti genocidu, za odpravo suženjstva, mučenja in nečloveškega ravnanja z jetniki in drugimi, za pravice beguncev, migrantov, zdomcev. Prav tako bi bilo treba govoriti o tem, kaj so ZN storili za družinsko pravo, za varstvo družine, zlasti v letu 1994, ki je posvečeno

družini, za enakopravnost žensk, za svobodo mišljenja, vere, informacij, združevanja, za sodelovanje pri upravljanju, za pravice do izobraževanja, za pravice otrok, starejših, invalidov, prizadeti. Zaradi tega je treba razložiti ustrezne deklaracije in konvencije ter priporočila (ZN, 1993; 93).

Spoštovanje človekovih pravic pomeni tudi nerazlikovanje in priznavanje enakopravnosti ne glede na vero, raso, spol, narodnost in druge razlike. Torej bi morali študenti spoznati vse glavne vrste in oblike razlikovanja in listine OZN, ki ga prepovedujejo. Gre predvsem za proučevanje deklaracije in konvencije proti rasnemu razlikovanju, dekada boja proti rasnemu razlikovanju, Deklaracijo o odpravi vseh oblik nestrpnosti in diskriminacije na podlagi vere ali prepričanja, ki je podlaga za prihodnjo konvencijo (ZN, 1988; 51, str. 113–19), več dokumentov Mednarodne organizacije dela, ki nasprotujejo zapostavljanju pri zaposlovanju, UNESCOVO konvencijo proti diskriminaciji v izobraževanju in deklaracijo in konvencijo o odpravi diskriminacije žensk in mnoge druge. Še posebej bi morali mladim razložiti deklaracijo in konvencijo o pravicah otroka, da bi lahko kot bodoči starši in strokovnjaki bedeli nad blaginjo otrok (ZN, 1991; 1, str. 125–45). Gre torej za to, da bi prihodnjim razumnikom približali in jim omogočili, da spoznavajo in proučujejo bistvena življenjska vprašanja človeka in družbe, mednarodnih odnosov, skratka vse, kar vznemirja sodobnega človeka, ga ogroža, mu lajša ali otežuje življenje. Zato je treba mladim približati preko mednarodnih dokumentov bistvene norme in standarde, ki jih je sprejelo napredno človeštvo in ki so podlaga za občečloveško etiko.

Zato je treba, kot smo poudarili, dobro poznati Mednarodno listino o človekovih pravicah (ZN, 1991; 1, str. 81–118), listine, ki zagotavljajo narodom in ljudstvom samoodločbo, tiste, ki prepovedujejo vse oblike zapostavljanja, vojne, zločine, postopke proti človečnosti, ki preganjajo suženjstvo, tlako, prisilno delo, trgovanje z ljudmi, prostitucijo in druge oblike izkoriščanja. Prav tako naj bi vsak razumnik v neki meri poznal mednarodne listine, ki varujejo človeka v okviru pravosodja in kaznovalne politike, zlasti pravila za ravnanje z zaporniki, listino proti mučenju oseb, kodeks ravnanja policijskega osebja, načela zdravniške etike, pravila za ravnanje z mladoletniki in podobne dokumente, ki jih je sprejel tudi Svet Evrope. Gre tudi za vprašanja državljanstva, za status beguncev, za azil in podobne pravice, ki so danes še posebej aktualne. Veliko je tudi listin in dokumentov OZN in Sveta Evrope, ki se nanašajo na zakonsko zvezo, družino, otroke in mladino. To je zlasti aktualno v letu 1994, ki je posvečeno družini. Končno so se zadnja leta razvila področja človekovih pravic, ki zadevajo napredek, razvoj, družbeno blaginjo, kulturno okolje (Svet Evrope, 1989; 9).

Opozorili smo na potrebno razširitev in poglobitev družboslovne in humanistične in s tem tudi strokovne in poklicne izobrazbe, gre za spoznanja, ki bi bila skupna za vse visokošolske profile, ki bi omogočala, da ljudje varujejo in terjajo svoje pravice, skrbno pa jih spoštujejo tudi pri drugih, ki jim bodo nadrejeni ali enaki in enakopravni. Gre za splošne državljanske kreposti in lastnosti, za politično kulturo, za splošno socialno in etično razvitost, ki omogoča zdravo sožitje med ljudmi in normalno delovanje družbenih ustanov. Gre tudi za tiste sposobnosti in lastnosti občana in državljana, ki so potrebne za uspešno sodelovanje v političnem življenju v demokratični skupnosti. Še vedno gre za splošno izobrazbo in kultiviranost, ki je potrebna vsem in vsakomur v civilni družbi, za tisti minimum, ki naj olepša družbeno življenje in ga napravi znosnega tudi za posameznika, ki sicer nima družbenih privilegijev, ki je celo tako ali drugače prizadet in prikrajšan.

Različni strokovnjaki, npr. zdravniki, pravniki, pedagoški delavci, psihologi,

vojaške osebe, policisti, uradniki, tehniki in drugi, naj na tej splošni podlagi poglobljeno, specifično in bolj znanstveno obdelajo vprašanja človekovih pravic vsak na svojem področju. Za te namene so v OZN, Svetu Evrope in v raznih ustanovah pripravili številne deklaracije, priporočila, konvencije in študije, ki naj bi jih ti strokovnjaki podrobno poznali in upoštevali. V tem primeru bi poglobili pravo širino in globino mišljenja, ki ga pričakujemo od visoko izobraženih strokovnjakov. Vse to pa naj bi prispevalo k družboslovni in humanistični izobrazbi sodobnega razumnika in naj bi njegovi prihodnji poklicni dejavnosti dajalo globlji smisel in pomen (Svet Evrope, 1993; 2).

Še posebej bi morali dobiti poglobljeno izobrazbo o človekovih pravicah vsi profili pedagoških delavcev, tisti, ki delajo v predšolskih ustanovah, v osnovnih, srednjih in na visokih šolah, tudi tisti, ki delajo v šolah za odrasle in v specialnih vzgojnih zavodih. Globlje bi morali osmisliti cilje, naloge, vsebine in metode dela in zlasti medsebojne odnose znotraj in zunaj šolskega področja. Na eni strani bi morali biti podrobno seznanjeni s človekovimi pravicami nasploh in otroka posebej, zato da bi lahko mlade rodove poučevali in vzgajali v spoštovanju človekovih pravic, na drugi strani pa bi jih pri delu z mladimi morali sami spoštovati. Marsikaj se torej začne in konča na visoki šoli. Zato bi morala biti ta prva in glavna pobudnica za pouk o človekovih pravicah. To je strokovna, državljanska in moralna dolžnost visokih šol.

LITERATURA

- ABC – Pouk o človekovih pravicah – praktični napotki za gradivo za učitelje osnovnih in srednjih šol. Izdalo Društvo za Združene narode za Republiko Slovenijo, 1991 (170)
- COUNCIL of Europe (1993): The Council of Europe and Human Rights Report prepared by the Council of Europe for the World Conference of Human Rights, Vienna, 14–25 June 1993 (66)
- COUNCIL of Europe (1992): the Science, ethics human rights and education. Strasbourg (44)
- COUNCIL of Europe (1992): Three – Year Programme in the Field of Human rights education and information. Strasbourg (22)
- COUNCIL of Europe (1989): Human rights materials in British schools. Strasbourg (47). By Cheryl Law and Margherita Rendel
- COUNCIL of Europe (1989): Martine Aballah-Pretceille: (1989), European Teachers, Seminar on 1789–1992 Human rights in Europe, Strasbourg (21)
- COUNCIL of Europe (1987): Lights on Human rights by James Fawcett, Strasbourg (13)
- COUNCIL of Europe (1993): Civic education: Teaching about society, passing in values. Report. Strasbourg (39)
- COUNCIL of Europe (1989): Collection of recommendation, resolutions and declarations of Committee of Ministers concerning human rights 1949–1987 (214)
- COUNCIL of Europe: Jamie Walker (1992): Violence and conflicts resolution in schools. Strasbourg (66)
- COUNCIL of Europe (1993): Das Menschenrecht. Offizielles Organ der Österreichischen Liga für Menschenrechte. Wien
- DEREK, Heather (1990): Citizenship. The Civic Ideal in World History, Politics and Education. London and New York (354)
- DIVJAK, Milan (1972): Vzgoja in problem človekovih pravic. Dialogi, št. 2, str. 105–115
- DIVJAK, Milan (1978): Vzgoja mladine za razumevanje med narodi. DZS (408)
- DIVJAK, Milan (1984): Mladi in sodobni svet. Novi vidiki. Ljubljana (210)
- DIVJAK, Milan (1980): Pouk o človekovih pravicah kot sestavina marksističnega izobraževanja na visokih šolah. Simpozij Marksizem in univerza. Maribor, str. 152–217
- DIVJAK, Milan (1993): Stanje in problemi pouka o mednarodnih pojavih v osnovni šoli in vloga DMV. V.: Družbenomoralna vzgoja v osnovni šoli. Izdal MC pri Univerzi v Mariboru, str. 25–80
- DIVJAK, Milan (1991): Pouk o človekovih pravicah je bistveni prispevek kulturni vzgoji. Delo, Književni listi, 25. jul. 1992, str. 5
- DIVJAK, Milan (1989): Spoštovanje človekovih pravic – temelj prave vzgoje. Uvodnik. Prosvetni delavec, št. 16, str. 1
- DIVJAK, Milan (1993): Šola za tretje tisočletje. Človekove pravice. Šolski razgledi, Uvodnik, št. 12, str. 1

- DIVJAK, Milan (1988): Človekove pravice. Zbirka temeljnih mednarodnih dokumentov. Izdalo društvo za Združene narode za SR Slovenijo, Ljubljana (170)
- GODLER, Zlata (1989): Izveštaj o radu kolokvija direktora Instituta za pedagojska istraživanja održanog u Eiriceiri (Portugal) 17-20. listopada 1989 na temu: »Socializacija i obrazovanja za ljudska prava« (Evropski svet), str. 1-16
- GODLER, Zlata (1978): Informationen zur politische Bildung 129. Die Menschenrechte. Bundeszentrale für politische Bildung Bonn, str. 1-40
- LEWIN, Lean (1989): Human rights. Questions & Answers. Unesco Paris
- MICKEL, Wolfgang (1993): Lernfeld Europa, Didaktik zur europäischen Erziehung. 2. Aufl. Opladen (314)
- MICKEL, Wolfgang (1992): Nova ustavna ureditev Slovenije, Zbornik razprav. Ljubljana, str. 1-255
- UNICEF - UK: (1990): Teachers handbook. Teaching the UN Convention on the Rights of Child. London str. 30)
- UNESCO (1978): Some suggestions on teaching about Human Rights. Paris (155)
- UNESCO (1978): Congres international sur l'enseignement des droits de l'homme. Wienne, 12-16. sept. 1978. Final Report, str. 1-9
- UNESCO (1978): The Unesco Courier. Teaching human rights
- UNESCO (1978): The teaching of Human Rights. Proceedings of the International Congress on the Teaching of Human Rights. Vienna, 12-16. september 1978. Thirtieth anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. Paris (259)
- UNESCO: Gaston Maillaret (1979): The child's right to education. Paris (258)
- UNESCO (1983): Intergovernmental Conference on Education for International Understanding, Cooperation and Peace Education Relating to Human Rights and Fundamental Freedoms, with a View to Developing a Climate of Opinion Favourable to the Strengthening of Security and Disarmament. Unesco House, 12-20. april 1983. Final Report, str. 100
- UNESCO (1982): Conference generale. Quatrieme session extraordinaire Paris 1982. Projet de plan a moyen terme 1984-1989
- UNESCO (1974): Recommendation concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms, str. 1-9
- UNESCO (1987): Human Rights Teaching. Vol. V. Paris, str. 1-72
- UNESCO (1993): Human Rights. Major International Instruments. (Status as at 31 March 1993. Paris (31)
- UNESCO (1979): Recommendation 1934-1977. Paris 8430)
- UNESCO (1991): Universities and demokratization. Report of Conference on Universities and Demokratization. Warsaw 29-31. jun. (23)
- UNITED Nations (1987): Human Rights. Status of International Instruments. New York (Centre of Human Rights Geneva) (336)
- UNITED Nations (1985): The United Nations at forty. A Fondation to build on, New York (202)
- UNITED Nations (1973): The United Nations and Human Rights. New York (87)
- UJEDINJENE nacije i prava čoveka (1968): UN (Ured za javne informacije) Informacijski centar UN, Beograd (104)
- UJEDINJENE nacije (1987): Prava čoveka. Pitanja i odgovori. New York. Izdal Informacioni centar UN, Beograd (61)
- UJEDINJENE nacije (1988): Varstvo človekovih pravic. Razprave, eseji in dokumenti. Mladinska knjiga, Ljubljana (549)
- ZDRUŽENI narodi (1968): Združeni narodi in človek. Urad OZN za javne informacije. Zal. Društvo za ZN Slovenije in Informacijski center OZN, Beograd (32)
- ZDRUŽENI narodi (1993): World Conference on Human Rights. Wienne, 1993 (Un Chronicle, March)
- ZDRUŽENI narodi (1989): Ženevske konvencije. Zbral in uredil dr. A. Dolenc. Medicinski razgledi, Ljubljana (209)

PHILIPPE MANIGART*

Civilno-vojaška razmerja v pluralističnih demokracijah: ugotovitve, ki izhajajo iz belgijskega primera s konceptualnimi razlagami

Klasični demokratični model civilno-vojaških razmerij, ali če želimo uporabiti Abrahamssonovo terminologijo (1972: 147) t.i. ustavni model, izhaja iz predpostavke, da je vojska ubogljivo, a politično nevtralnno orodje v rokah države. V tem smislu citiramo Janowitza (1975: 58):

»V demokratičnem modelu se civilne in vojaške elite močno razlikujejo. Civilne politične elite izvajajo nadzor nad vojsko na podlagi formalne skupine pravil. Ta pravila določajo funkcije vojske in pogoje, pod katerimi lahko le-ta uporabi svojo moč. Vojaki so profesionalci v službi države. Predstavljajo majhno skupino, njihove kariere pa se razlikujejo od karier civilistov. Pravzaprav je položaj poklicnega vojaka nezdržljiv z vsakim drugim pomembnejšim družbenim ali političnim položajem.«

Demokratični model je normativni model in ne odraz zgodovinske stvarnosti. Predpostavlja jasno označene meje med dvema sektorjema oziroma minimalno prekrivanje med vojaškimi zadevami – ki naj bi bile zgolj tehnične narave – in politiko. Kljub temu pa je dostikrat težko, če ne celo nemogoče, razločiti med političnimi in vojaškimi zadevami, in sicer bolj kot kadar koli doslej. Poklicni vojak ni samo strokovnjak za rokovanje s sredstvi prisile, ki ga zanima zgolj najustreznejša pot do zmage. Zavedati se mora tudi političnih in ekonomskih posledic uporabe vojaške sile. Še več: vojska kot skupinski udeleženec se mora obnašati strateško (Crozier in Friedberg, 1980: 45), tj., svojo moč mora uporabiti tako, da bo povečala število svojih zmag. Pri tem sledi naslednji ugotovitvi: čeprav je za Zahod bolj ali manj značilno, da ima civilna oblast prevlado nad vojaško, ne gre prezreti dejstva, da vojska deluje kot vztrajna interesna skupina, ki je zainteresirana za lastno organizacijsko in materialno blaginjo (Janowitz, 1981: 21). Posledično, vojska ni več samo orodje v rokah države, kot predpostavlja demokratični model.

Če vzamemo, da se vojska tudi dejansko obnaša strateško, svojo moč in vpliv pa uporablja zato, da bi povečala svoje vire, se zastavlja naslednje vprašanje: kakšna je dejanska moč in/ali vpliv, ki ga ima vojska v postopku sprejemanja odločitev v naših družbah? Prav to je tisto vprašanje, na katero bomo poskušali

* Dr. Philippe Manigart, Katedra za družbene vede na Kraljevski vojaški akademiji v Belgiji.

Referat je predstavljen v okviru delavnice na temo Pluralizem in oborožene sile, ki jo je organiziral Center za interdisciplinarne raziskave Univerze v Bielefeldu, Bielefeld, Nemčija, 21.–23. september 1993.

odgovoriti s tem referatom, in sicer tako s teoretičnega kot tudi z empiričnega vidika, pri čemer bomo uporabili podatke iz belgijskega primera.

Predmetni referat je sestavljen iz dveh delov. V prvem bomo predstavili pet modelov civilno-vojaških razmerij v razvitih industrijskih družbah. Drugi del vsebuje predlog strukture odločanja na državni ravni, ki omogoča, kar bo podkrepjeno tudi z argumenti, teoretično bolj dognano in empirično bolj utemeljeno analizo civilno-vojaških razmerij, kot pa jo ponuja klasični model. Navedeno strukturo smo uporabili v študiji belgijske obrambne politike v 80. letih.

Modeli civilno-vojaških razmerij v razvitih industrijskih družbah

Področje civilno-vojaških razmerij opredeljuje načine sodelovanja vojske pri tistih političnih procesih, s katerimi se opredelujeta poslanstvo in stopnja podpore nekega družbenega subjekta (Harries-Jenkins, 1982; Harries-Jenkins in Moskos, 1981; Van Doorn, 1984). Za potrebe naše analize bomo razlikovali štiri klasične modele civilno-vojaških razmerij v razvitih industrijskih družbah. Vsi štirje modeli izhajajo iz raziskav o posameznih strukturah moči.¹ Najprej bomo na kratko opisali vsakega izmed teh štirih teoretičnih strukturalnih modelov, nato pa jih bomo uporabili na področju civilno-vojaških razmerij. Prva dva modela sta že od zgodnjih 60. let predmet razprave v vojaški sociologiji. Nasprotno pa je glavnina vojaških sociologov ignorirala marksistični model. Kar zadeva neokorporacijski model, ki je inačica pluralističnega modela, pa velja, da ga vojaška sociologija še nikoli ni uporabila. Končno: po predstavitvi naštetih klasičnih modelov bomo prikazali predlog strukture, ki naj bi bila namenjena analiziranju področja politike. Zanimivost te strukture je tudi v tem, da jo je mogoče uporabiti za empirično testiranje modelov strukture moči.

Pluralistični model

Že dolgo časa je pluralizem tisti model, ki prevladuje v politični znanosti. Klasično verzijo pluralističnega modela so oblikovali Dahl in njegovi kolegi.² Za pluraliste je politika tekma med skupinami, organiziranimi okoli posameznih interesnih področij. Te skupine tekmujejo med seboj za moč in vpliv v državni politiki. Razpršitev skupin oziroma interesov je posledica procesa funkcionalne diferenciacije, ki je značilna za razvite industrijske družbe. Široka razvejanost interesov in virov moči pomeni, da ni enotnega, tj. združenega vladajočega razreda ali elite moči, ki bi bila sposobna učinkovito obvladovati postopek odločanje, in da pravzaprav prevladujejo obratni procesi, ki vsaj navidezno vzpostavljajo ekvilibrij vpliva. Običajno je tako, da imajo tisti, ki so najbolj vpleteni v posamezno zadevo, tudi največji vpliv na sprejemanje odločitev, povezanih z njo.

V klasičnem pluralističnem modelu je država nevtralni arbiter, ki razsoja o zahtevkih, ki izvirajo iz konkurenčnih interesov. Država sama nima lastnih interesov ali avtonomije. Zato pa variantna oblika pluralizma, t. i. večelitni model (Knoke, 1981), državi priznava večjo avtonomijo. V večelitnem modelu predstavlja država le eno izmed številnih hierarhij moči z izraženimi lastnimi zahtevami po

¹ Med drugimi Knoke (1981) in Kourvetaris ter Dobratz (1982).

² Glej npr. Dahl (1961, 1971) in Rose (1967).

socialnih virih. Državni interesi se izvajajo neodvisno, včasih pa celo v nasprotju s cilji, ki jim sledijo druge elite. V tem smislu država ni ne politični posrednik ne ujetnik vladajočega razreda (marksistični model). Citiramo Knoka (1981: 286):

»Večelitni model priznava večjo hierarhijo in avtonomijo vodenja elit kot model demokratičnega pluralizma, vendar pa pri opredelitvi ekstenzivne interelitne zveze ne gre tako daleč kot model elite moči. Slika, ki jo odraža večelitni model, predstavlja raznolik, kompleksen skupek elit, ki imajo precejšnjo avtonomijo delovanja znotraj razmeroma ozko zarisanih aren.«

Ta model v precejšnji meri zastavlja strukturno podlago, ki jo bomo predstavili nekoliko kasneje.

Na področju civilno-vojaških razmerij prevladuje pluralizem. To še zlasti drži pri ocenjevanju teh razmerij v zahodnih družbah. Dva najvidnejša predstavnika pluralistične šole v vojaški sociologiji sta Huntington (1957, 1960, 1961) in Janowitz (1971).

Gledano s pluralistične perspektive je proces oblikovanja obrambne politike predvsem vprašanje vzpostavitve izvršnega konsenza, in sicer na podlagi progresivnega usklajevanja interesov raznih agencij in skupin, ki so na različne načine udeležene v politiki. Vojska je le eden izmed mnogih udeležencev v postopku odločanja neke države. Njen vpliv je v glavnem osredotočen na področje obrambe in zunanje politike. Vendar pa znotraj področja obrambne politike vojska ni edini vplivni udeleženec. Med drugimi vplivnimi udeleženci lahko naštejemo tudi: druge veje izvršilne oblasti, trgovska združenja, zasebne in javne družbe, ki sodelujejo z obrambnimi oblastmi, politične stranke, sindikate in dobrodelne organizacije. Navedeni udeleženci imajo različne interese glede posameznih vprašanj s področja obrambe (številčnost vojaške sestave, viri pridobivanja, delovanje itd.).

Elitistični model

Ta model predpostavlja majhno, a enotno vladajočo elito znotraj družbe, ki nadzoruje razdelitev družbenih sredstev in ima v rokah oblast.

»Prepletanje in povezanost med člani vladajoče elite izvira iz številnih procesov, predvsem pa: (1) iz naključnih objektivnih interesov; (2) iz pogostih rotacij vodilnih položajev na vrhu pomembnih ustanov; (3) iz skupnega družbenega porekla in izobrazbenih profilov; (4) iz intimnih družbenih in poslovnih zvez« (Knoka, 1981: 289).

Razlikujemo dve inačici modela vladajoče elite, in sicer Millsovo (1956) in Hunterjevo (1959). Ti dve inačici se razlikujeta v temeljnih institucionalnih sektorjih. Medtem ko je Hunter poudarjal moč gospodarske elite, je Mills razlikoval med tremi neodvisnimi elitami. Po njem naj bi gospodarska in vojaška elita (vojaško-industrijski kompleks) prevladovali nad politično.

Očitno je prav Millsova teza najbolj zanimiva za našo razpravo o civilno-vojaških razmerjih. Trdil je tudi, da so najvišji vojaški uslužbenci – t.i. vojaški lordi – sestavni del vladajoče elite. Glavne politične odločitve (še zlasti tiste, ki zadevajo vprašanja s področja obrambe) sprejema razmeroma majhno število institucionalnih vodij v velikih korporacijah, vojaški hierarhiji in javni upravi.

V modelu vladajoče elite država nima nobene avtonomije, pač pa je podrejena oblasti vladajoče elite.

Teza o prevladujoči vojaški eliti je v sociološki literaturi 60. let postala dokaj priljubljena. Govorilo se je o »vojaški državi« (Cook, 1962), »oboroženi družbi« (Coffin, 1964), »kulturi orožja« (Lapp, 1968), »vojaškem socializmu« (Barnet, 1969) in »vojaškoindustrijski birokraciji« (Galbraith, 1967). Teza je temeljila na prepričanju, da je vojska organizacija z močjo, da v družbi uveljavi svojo voljo, da pridobi nesorazmerno velik del družbenih sredstev in da oblikuje vzorec razdelitve virov znotraj države. Teza o »vojaškoindustrijskem kompleksu« je bila predmet številnih empiričnih študij, ki pa so jo zvečine zavrnile.³

Teza o primernosti, če ne celo dominantnosti vojske v vojaškoindustrijskem kompleksu, je vprašljiva z vidika naslednjega, tj. marksističnega modela.

Marksistični model

Marksistični model je mogoče obravnavati kot različico oziroma posebno kategorijo elitističnega modela. Podobno elitistom tudi marksisti trdijo, da politiko države narekuje razmeroma majhna elita, t. i. vladajoči razred. Modela se razlikujeta po definiciji temeljev moči. Če je lahko za elitiste vladajoča elita politična, ekonomska, vojaška ali pa kombinacija naštetih, je za marksiste gospodarska struktura družbe, ki jo opredeljujejo proizvodnjska razmerja, edini pravi temelj moči. V naših družbah je nadzor nad proizvodnimi sredstvi v rokah kapitalistov. Na podlagi tega nadzora lahko vladajoči razred izvaja svojo moč v političnem sistemu. V klasični marksistični verziji, opredeljeni v Komunističnem manifestu (Marx, 1848), je državni aparat zgolj izvršni komite za vodenje skupnih zadev buržoazije.⁴

Kar zadeva civilno-vojaška razmerja, pa marksistični model trdi, da obrambno politiko, tako kot tudi vsako drugo državno politiko, opredeljujejo razredni interesi buržoazije. Sama vojska kot ena izmed institucij v okviru države nima nobene lastne moči in je zgolj orožje v rokah vladajočega razreda. Kot rečeno, pa ne smemo pozabiti, da večina študij, ki raziskuje civilno-vojaška razmerja (z izjemo marksistične kritike vojaškoindustrijskega kompleksa), ne vključuje marksističnega modela.⁵ Med redkimi teoretiki, ki so odnos med vojsko in družbo obravnavali z marksistične perspektive, lahko navedemo Liebkechta (1972).

Neokorporacijski model

Čeprav ga glavni teoretični zagovorniki pojmujejo kot poseben model, je mogoče trditi, da je neokorporatizem vsaj z vidika opisnega modela le ena izmed variant pluralizma. Tako kot pluralizem tudi neokorporatizem namenja posebno pozornost organiziranim interesom in njihovem razmerju do države. Neokorporacijski model izhaja iz pluralističnega v tem smislu, da ugotavlja, da posamezne interesne skupine nimajo enakega vpliva, da vodstvo interesnih združenj ne izraža interesov javnosti, ki jih podpira, oziroma članstva in, končno, da država ni nevtralen skupek institucij (Williamson, 1989: 19). Ključna značilnost neokorpora-

³ Glej npr. Weindebaum (1969), Lieberman (1971), Sarkesian (1972), Cobb (1976) in Nardinelli ter Ackerman (1976).

⁴ Ne gre prezreti, da imajo nekateri marksisti, zlasti strukturalisti, kot je npr. Poulantzas, naprednejši pogled na državo, in sicer v tem smislu, da ji podeljujejo večjo avtonomijo. Ugotavljajo, da politične odločitve izražajo izid boja med kapitalisti in delavskim razredom, hkrati pa so izraz družbenih in političnih sil, ki delujejo znotraj same državne strukture.

⁵ Glej npr. Aptheker (1968) in Kolko (1970).

cijskih sistemov je v tem, da so institucionalno strukturirani na način, ki omejuje konkurenčnost in odprtost med organiziranimi interesi z namenom, da bi se uveljavila visoka raven sodelovanja. V tem smislu je model mogoče obravnavati kot filtrirni sistem, ki pomaga pri zagotavljanju politične stabilnosti. Citiramo Schmittra (1979: 13):

»Korporatizem je mogoče definirati kot sistem zastopstva različnih interesov, katerega sestavni deli so organizirani znotraj omejenega števila enovitih, obveznih, nekonkurenčnih, hierarhično zastavljenih in funkcionalno diferenciranih kategorij, ki jih priznava oziroma jim daje koncesije (če ne celo ustanavlja) država, hkrati pa jim podeljuje premissljivi monopol za zastopanje. Na ta način si država zagotavlja določen nadzor nad izbiro vodij, hkrati pa ima vpogled v zahteve in podporo, ki jo posamezne interesne skupine izražajo navzven.«

Z vidika empirične stvarnosti je neokorporatizem najbolj razvit v evropskih državah. Za slednje je značilno, da so najpomembnejša združenja pogostokrat neposredno vpletena v vladne namere, in sicer z namenom ohranitve »socialnega miru«. Ključne elemente neokorporatizma je mogoče najti zlasti v Belgiji (Van den Brande, 1987).

V nasprotju s pluralističnim modelom je država osrednji element neokorporatizma. Predstavlja avtonomno organizacijsko entiteto z lastnimi interesi. Njena vloga je v tem, da ohranja obstoječi družbeni red in da zagovarja lastno legitimnost (Williamson, 1989:142).

Kar zadeva civilno-vojaška razmerja, velja, da je po neokorporacijskem modelu oblikovanje obrambne politike rezultat rednega in temeljitega povezovanja organiziranih interesov z javno birokracijo in zainteresiranimi ministrstvi. Neokorporacijska ureditev je najbolj tipična za politiko financiranja (program osnovnega orožja itd.). Postopek odločanja nadzorujejo predstavniki obrambne oblasti in drugih državnih organov, vodilnih trgovskih organizacij in delavskih združenj. Vsekakor pa moramo vedeti naslednje: ključni cilji udeležencev, ki vstopajo v takšna razmerja, niso toliko v obrambnih potrebah kot v gospodarskih in družbenih interesih (reguliranje gospodarske proizvodnje za ohranitev socialnega miru).

Strukturna zgradba za analizo področij politike

Strukturna zgradba temelji na zamisli, da je obrambna politika rezultat kompleksnega vzajemnega delovanja številnih udeležencev, vladnih in nevladnih, ki vsak zase poskušajo vplivati na odločanje o zadevah, za katere so zainteresirani. Z drugimi besedami, oblikovanje politike je omejeno s strukturalnimi spremenljivkami, in sicer: z družbeno organizacijo znotraj njenih meja oziroma stopnjo decentralizacije; s polarizacijo; s strukturo njenega vpliva in končno s funkcionalno diferenciacijo. Z vidika strukture moči zgradba izhaja iz večelitnega modela (Knoke, 1981) ali pa iz perspektive menedžerske elite (Alford in Friedland, 1985), čeprav jo je mogoče uporabiti tudi za predstavitev drugih modelov. Citiramo Laumanna in Knoka (1987:5):

»Naša zgradba je skupek posledičnih skupnih udeležencev, od katerih ima vsak: (1) spremenljive interese glede različnih vprašanj državne politike in (2) pripadajoče vire, ki jih lahko po potrebi mobilizira. Ti udeleženci so zakoličeni znotraj komunikacijskih mrež in mrež za izmenjavo virov. Pretoki specializiranih komunikacij in virov med udeleženci slednjim omogočajo, da opazujejo in

sporočajo svoje pripombe oziroma namere, ko gre za odločanje o relevantnih dogodkih, sprejete odločitve pa s svoje strani vplivajo na interese udeležencev.«

Strukturalna analiza se razlikuje od klasičnih študij političnih sistemov po tem, da poudarja sorodnost udeležencev znotraj nekega sistema in hkrati trdi, da struktura teh družbenih razmerij vpliva na postopke odločanja.⁶

Področje belgijske obrambne politike

Da bi prikazali uporabnost strukture pri analizi civilno-vojaških razmerij, jo bomo uporabili v študiji belgijskega modela obrambne politike.⁷ Moja hipoteza je, da bi utegnili biti primerjava medorganizacijskih povezav med vojaškimi in civilnimi udeleženci zelo koristna pri iskanju razlag, ki zadevajo načine delovanja civilno-vojaških razmerij v različnih državah. Moj cilj je, da z referatom o belgijski obrambni politiki utrem pot širšim primerjalnim raziskovalnim projektom o civilno-vojaških razmerjih.

Identifikacija udeležencev

Strukturalna analiza nekega področja politike se pričinja z določitvijo njegovih meja. Področje politike »se identificira na podlagi samostojnega merila, ki izraža vzajemno pripadnost oziroma skupno usmeritev neke skupine posledičnih udeležencev. Slednja oblikuje, zastopa in izbira smeri delovanja (t. j. izbirne možnosti), s katerimi naj bi se razrešili posamezni problemi« (Knocke in Laumann, 1982). Za ključne udeležence posameznih področij državne politike naj bi veljale formalne organizacije in ne posamezniki. Po Colemanovem mnenju (1974) so v razvitih industrijskih družbah edini pravi udeleženci z zadostno močjo za izvajanje oblasti t. i. skupni ali korporativni udeleženci. Fizične osebe lahko igrajo pomembnejšo vlogo zgolj kot predstavniki teh organizacij. V tem smislu med udeležence posameznega področja politike štejemo vse javne in nejavne organizacije, ki izražajo interes glede vprašanj na tem področju, hkrati pa imajo pomembno vlogo v javnih razpravah in postopku odločanja – bodisi tako, da vplivajo na druge udeležence, da upoštevajo njihova stališča, ali pa tako da jih drugi priznavajo za strokovnjake na tem področju.

Za najbolj razširjene tehnike identifikacije udeležencev posameznega področja politike prav gotovo veljajo t. i. pozicijske in reputacijske metode.⁸ Slednje se pri ugotavljanju pripadnikov posameznega področja opirajo na strokovno presojo ali pa indekse vidljivosti. Pozicijske metode se pričenjajo z razmejitvijo različnih položajev, ki imajo na posameznem področju bodisi določeno moč ali pa strokovnost. Udeleženci, ki zavzemajo te pozicije, štejejo za pripadnike danega področja.

Da bi določili število in vrsto posledičnih udeležencev na področju belgijske obrambne politike, smo uporabili obe tehniki. Seznam je vključeval:

– organizacije z uradnim pooblastilom za sprejemanje odločitev kot tudi organizacije z institucionalno močjo odločanja (t. j. na podlagi zakona ali predpisa),

⁶ Glede uvoda v strukturalno analizo glej Berkowitz (1982), Laumann in Knocke (1985), Wellmann (1983) in Wellmann ter Berkowitz (1988).

⁷ Projekt je nastal kot odgovor na Laumannovo in Knokovo študijo (1987) dveh ameriških notranjih programov: za energetiko in zdravstvo.

⁸ Za pregled različnih meril, ki jih je mogoče uporabiti za razmejitve družbenih mrež, glej Laumann in dr. (1983).

- vse politične stranke, ki so zastopane v belgijskem parlamentu,
- tri *reprezentativne* sindikate ter sindikate, ki predstavljajo vojaško osebje,
- trgovska združenja, ki se ukvarjajo z vprašanji oskrbe vojske,
- zasebne družbe oziroma podjetja, ki so sklenila pomembnejše pogodbe z obrambnim ministrstvom,
- dobrodne organizacije, izbrane iz člankov štirih glavnih belgijskih časopisov⁹ (reputacijska metoda).

V študiji je zajeto obdobje od januarja 1980 do decembra 1983. Za vključitev dobrodne organizacije v seznam je bilo potrebno, da so jo izbrani časopisi omenili najmanj trikrat v štiriletnem obdobju v zvezi s problematiko s področja obrambe. Pri izbiri tega merila se je izhajalo iz predpostavke, da dobrodne organizacije, ki jih časopisi nikoli ne omenjajo, ne morejo imeti pravega vpliva na politične igre. Dobrodne organizacije, vključene v študijo, so bile v glavnem razne »mirovne« skupine (npr. Pax Christi Vlaanderen ali Comité National d'Action pour la Paix et le Développement), organizacije moralnih oporečnikov (npr. flamsko in francosko govoreča veja War Resisters International in združenja vojnih obveznikov (npr. MILAC).

Na ta način smo identificirali 96 organizacij, s čimer smo z vidika obrambne politike povsem slučajno zajeli celotno belgijsko prebivalstvo in ne zgolj njegovega dela.

Klasificirali smo jih v šest kategorij, in sicer: vladne organizacije (N = 25), politične stranke (N = 15), sindikate in poklicna združenja (N = 11), trgovska združenja (N = 8), dobičkonosne (komercialne) družbe (N = 19) in dobrodne organizacije (N = 18). Z dvema organizacijama nismo vzpostavili stika, in sicer z BMY, ameriško družbo, ki je leta 1983 belgijski vladi prodala 124 155-howitzerjev, vendar nima predstavnštva v Belgiji, in z RPW, valonsko ultraregionalistično stranko, ki je v času intervjujev prenehala obstajati.

Vsaki organizaciji smo poslali vprašalnik s 120 vprašanji.¹⁰ Intervjuji so potekali med julijem 1984 in julijem 1985. 75 vprašalnikov je bilo izpolnjenih v celoti, s čimer je dosežen 78% odziv (višina odziva velja za zelo solidno, če upoštevamo običajno molčečnost, ki obkroža obrambno politiko). Organizacije, ki so uradno odklonile sodelovanje, so se sklicevale zlasti na naslednja dva razloga: obrambna politika jih ne zadeva ali pa so zastavljena vprašanja zaupna (slednji razlog so navajale predvsem zasebne družbe). Med tistimi, ki so odklonili sodelovanje, so nekateri privolili v »neuradne« odgovore k nekaterim splošnim vprašanjem. Na podlagi teh neformalnih intervjujev (in javnih dokumentov)¹¹ je bilo mogoče za posamezne (v glavnem dobičkonosne) organizacije rekonstruirati njihova stališča do posameznih vprašanj.

⁹ Le Soir, La Libre Belgique, De Standaard in De Morgen.

¹⁰ Za opis vsebine vprašalnika glej Manigart (1986).

¹¹ Npr. časopisnih člankov, parlamentarnih spisov, brošur, poročil o delu ipd.

Struktura javne interesne skupine

Vsak udeleženec posameznega področja kaže določen interesni profil. Nekatere organizacije, t. j. generalisti, imajo široko, drugi, t. j. specialisti, pa spet ozko zastavljeno interesno področje. S tega vidika je pri izvajanju strukturalne analize politike posameznega področja pomembno ugotoviti tisto, kar sta Laumann in Knoke (1987) poimenovala kot »javna interesna skupina«. Javno interesno skupino sestavljajo organizacije, ki jim je skupna približno enaka raven interesov glede vseh vprašanj na posameznem področju; v mrežni terminologiji bi temu rekli podskupina strukturalno ekvivalentnih organizacij.¹² Pomembno je poudariti, da koncept javnega interesa ne vključuje stališča vpletenih organizacij do posameznih vprašanj – v smislu »za« ali »proti« – temveč izraža zgolj interesni profil. V tem smislu organizacije, ki so zainteresirane za enako skupino zadev, vendar imajo nasprotna stališča do možnih izidov, sodijo v isto interesno skupino. Če citiramo Laumanna in Knoke (1987:126): »Koncept javne interesne skupine razmejuje primarne podskupine organizacij, znotraj katerih se v situaciji, ko pride do konfrontacije posameznih dogodkov, o katerih je treba odločati kolektivno, z ene strani izkristalizirajo sodelavci, z druge pa nasprotniki.« Prostorska analiza tega koncepta razkriva možne razkole znotraj posameznega področja, s čimer prihajajo na površje vse razsežnosti diferenciacije med posameznimi podskupinami organizacij. Glede na navedeno je identifikacija javne interesne skupine osrednje vprašanje strukturalne analize posameznega področja politike.

»Javna interesna skupina lahko ovira ali pa pospeši razvoj precejšnjega števila pomembnih političnih postopkov, in sicer: pretok pravočasnega političnega informiranja med udeleženci, vključitev točk na dnevni red, oblikovanje opozicijskih skupinskih udeležencev, planiranje strategij za usklajevanje virov, uresničevanje posamičnih in skupnih političnih ciljev in morebitno razreševanje protislovij znotraj specifičnih političnih dogodkov« (Laumann in Knoke, 1987:127).

Prostorsko konfiguracijo področja javne interesne skupine je mogoče uskladiti z različnimi vzorci, ki jih hipotezirajo že obravnavane teorije o strukturi moči. Idealne oziroma tipične konfiguracije, prikazane v tabeli št. 1, so:

»Centralna uprava: V družbenem prostoru so javne interesne skupine posameznega področja tesno strnjene, pri čemer v drugih okrožjih ni perifernih javnih skupin.

Linearna konfiguracija: Interesna sfera ima le eno dimenzijo z različnimi interesnimi skupinami, razvrščenimi po njeni celotni dolžini, in sicer v odvisnosti od stopnje, do katere seže njihovo zanimanje za posamezno vprašanje.

Razcepljena konfiguracija: Tudi v tem primeru imamo enotno os diferenciacije, vendar s to razliko, da sta na vsaki skrajni strani posamezne dimenzije dve različni interesni skupini – bodisi kot možna antagonista ali pa kot podrazdelitev dveh prikritih področij.

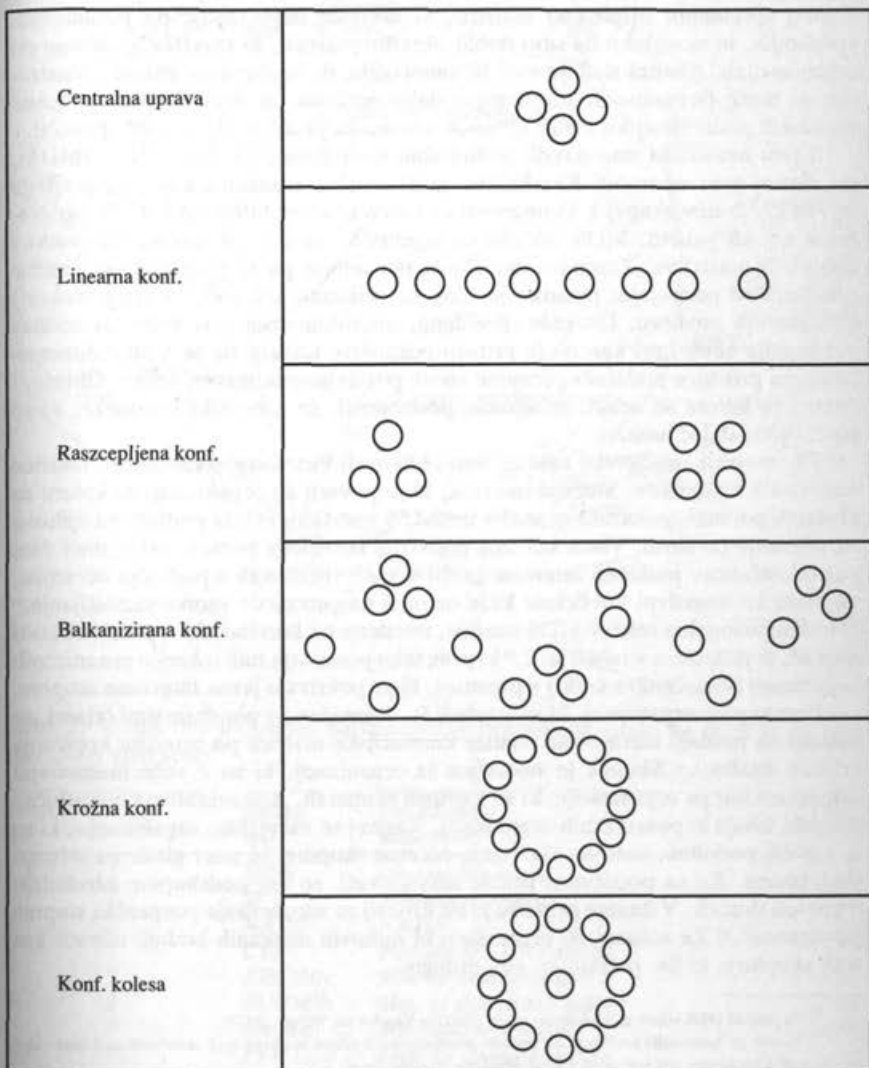
Balkanska konfiguracija: Javne interesne skupine so znotraj multidimenzionalnega družbenega prostora naključno razpršene v širokih intervalih brez zaznavnega načela zaporedja, kar daje slutiti, da obstaja velika specializacija zelo ozkih interesov.

Krožna konfiguracija: Javne interesne skupine so razvrščene v dveh dimenzijah v obliki krofa s prazno sredino (ali v treh dimenzijah, na površju votle krogle).

¹² Glede koncepta strukturne enakosti glej Lorrain in White (1971).

Skupine, ki so si blizu, imajo več skupnih interesov kot tiste, ki so bolj narazen. Konfiguracija kolesa: Gre za konfiguracijo, podobno krožni, pri čemer je v sredini ena ali več skupin, ki imajo skupne interese z različnimi skupinami, razvrščenimi na ozko specializiranih sektorjih na obodu kroga.»

SLIKA 1: Hipotetična prostorska konfiguracija javnih interesnih skupin

Vir: Laumann and Knoke (1987: 131)

Po Laumannu in Knoku (1987:132) je v sodobnih družbenih sistemih mogoče najti le zadnje tri vzorce. Konfiguracija kolesa predstavlja elitistične modele strukture moči, medtem ko balkanizirana in krožna konfiguracija ustrežata pluralističnim modelom.

Na začetku vprašalnika smo anketirance prosili, da opredelijo tista izmed 59 vprašanj s področja obrambe, za katera so njihove organizacije zainteresirane, in hkrati označijo stopnjo interesa na tristopenjski lestvici (naključni interes, majhen interes, velik interes). Vprašanja, za katera posamezna organizacija ni kazala nobenega zanimanja, so bila ovrednotena z ničlo. Tako smo prišli do lestvice s štirimi točkami, s čimer je bila dana podlaga za vrednotenje vsakega posameznega vprašanja. Da bi se razmejile posamezne interesne skupine, je bilo treba najprej spremeniti originalno matrico, ki razvršča organizacije po posameznih vprašanjih, in sicer tako da smo dobili obratno matrico, ki razvršča vprašanja po organizacijah. Analiza slednje nam bo omogočila, da ugotovimo, katere organizacije so tesno povezane in katere so si daleč narazen, in sicer na podlagi ocene relativnih podobnosti ali razlik njihovih interesnih profilov glede vseh vprašanj.

S tem namenom smo izvedli nemetrično multidimenzionalno analizo (MDS), pri čemer smo uporabili Kruskalovo monotonično transformacijo najmanjšega števila kvadratov skupaj z Youngovim in Lewyckyjevimi (1980) ALSCAL programom v SAS paketu. MDS tehnike so algebrične enačbe za izdelavo povzetkov dobljenih podatkov. Zanimiva značilnost teh tehnik pa je v tem, da se enačbe geometrično podvajajo: podatke je mogoče prikazati kot točke v (pogostokrat) Evklidovem prostoru. Drugače povedano, multidimenzionalna lestvična analiza predstavlja enote, pri katerih je princip postavitve takšen, da se v multidimenzionalnem prostoru podobno ocenjene enote postavijo ena zraven druge. Obratno: enote, za katere se oceni, da nimajo podobnosti, se razvrstijo kot točke, ki so postavljene daleč narazen.¹³

Za izvajanje prostorske analize smo oblikovali Pearsonovo simetrično matrico soodvisnih količnikov. Stopnja interesa, ki jo je vseh 86 organizacij, za katere so obstajali podatki, pokazalo za vsako izmed 59 vprašanj, je bila podlaga za njihovo združevanje po parih. Visok količnik pozitivne korelacije pomeni, da je imel dani par udeležencev podoben interesni profil o vseh vprašanjih s področja obrambe, medtem ko negativni koeficient kaže ostro si nasprotujoče vzorce razmišljanja.¹⁴ Dvodimenzionalna rešitev MDS analize, izvedene na korelacijski matrici velikosti 86×86 , je prikazana v tabeli št. 2,¹⁵ ki prav tako ponazarja tudi lokacijo posameznih organizacij (označenih s kodo) v prostoru, ki ga pokrivajo javne interesne skupine.

Podskupine organizacij, ki so v tabeli št. 2 označene s poudarjenimi črtami, so nastale na podlagi hierarhične analize korelacijske matrice po principu kopičenja (zbirne analize).¹⁶ Skupek je sestavljen iz organizacij, ki so v večji medsebojni odvisnosti kot pa organizacije, ki so v drugih skupinah. Aglomerativna hierarhična metoda izhaja iz posameznih organizacij. Najprej se razvrščajo organizacije, ki so si najbolj podobne, nato se oblikujejo začetne skupine, in sicer glede na stopnjo podobnosti. Ko se podobnost prične zmanjševati, se vse podskupine združujejo v enoten skupek. V danem primeru je bil kriterij za združevanje povprečna stopnja povezanosti.¹⁷ Za seznam 86 organizacij in njihovih ustreznih kodnih označb kot tudi skupkov, ki jim pripadajo, glej prilogo.

¹³ Za pregled MDS tehnik glej Schiffman in dr. (1981) in Kuskal ter Wishart (1978).

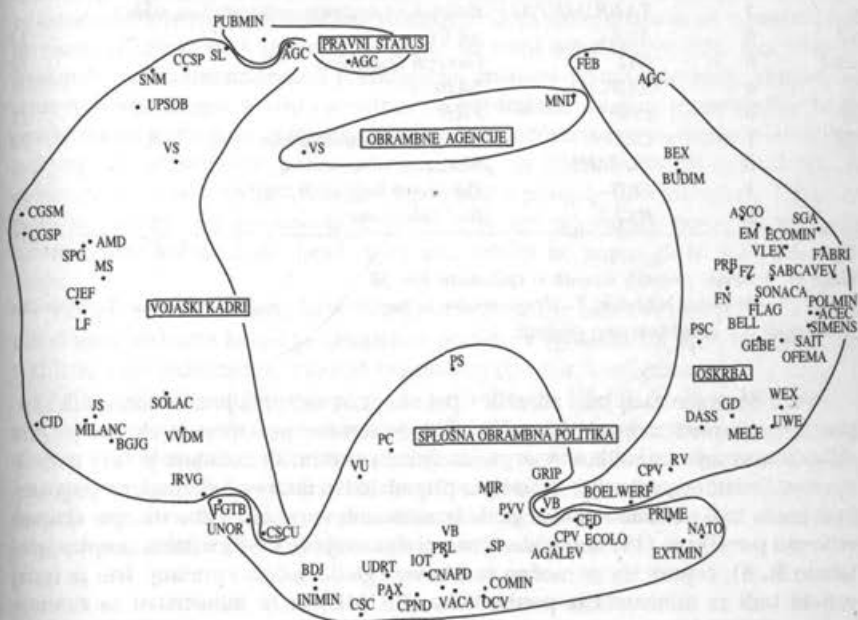
¹⁴ Vendar pa korelacijski koeficient kot produkt standardiziranih rešitev upošteva zgolj podobnost med interesnimi profili dveh udeležencev, nikakor pa ne njihove absolutne interesne ravni.

¹⁵ Čeprav bi s tridimenzionalno rešitvijo omogočili ustrežnejši prikaz podatkov, je z namenom poenostavitve predstavitve prikazana zgolj dvodimenzionalna rešitev. Kruskalov koeficični poudarek je znašal 166 za dvodimenzionalne rešitve in 123 za tridimenzionalne rešitve. Ta koeficient kaže stopnjo odstopanja dobljenih podatkov od modela: čim večji je poudarek, tem večje je odstopanje.

¹⁶ Za pregled metod kopičenja glej Everitt (1980) in Aldenderfer ter Blashfield (1984).

¹⁷ Povprečna stopnja povezanosti določa razdaljo med dvema skupinama, in sicer kot povprečje razdalje med pari posameznih elementov v dveh skupinah. Zbirna analiza je izvedena z uporabo paketa CLUSTAN. Glej Wishart (1978).

DVODIMENZONALNA SLIKA JAVNIH INTERESNIH SKUPIN NA BELGIJSKEM OBRAMBEM PODROČJU

Slika 2: Vrstni red tridesetih najvplivnejših organizacij glede na prejeto število navedb o vplivnosti

Uvrstitev	Zvrst	Kodno ime	Organizacija udeleženec	število glasov
1.5	1	MDN	Obrambni minister	53
-	1	JS	Vrhovno poveljstvo	53
3	2	NATO	NATO	51
4	3	CVP	Flamska soc. kršč. stranka	43
5	2	EXTMIN	Min. za zunanje zadeve	42
6	2	ECOMIN	Min. za ekonomske zadeve	40
7	2	PRIME	Ministrski predsednik	39
8.5	3	PVV	Flamska liberalna stranka	34
-	3	PRL	Franc. gov. liberalna str.	-
10.5	3	PSC	Franc. gov. soc. kršč. str.	31
-	2	BUDMIN	Ministrstvo za proračun	-
13	1	GS	Vrhovni poveljnik armade	29
-	1	VS	Vrhovni poveljnik letalstva	-
-	3	SP	Flamska socialistična str.	-
15	3	PS	Franc. gov. social. str.	26

16	1	ZS	Vrhovni poveljnik mornarice	25
17	5	FLAG	Flamska vesoljska skupina	19
18	6	FN	FN	18
19	2	INTMIN	Min. za notranje zadeve	16
20	2	CPND	Komisija za nac. obr. probl.	15
21.5	1	MS	Nač. štaba za zdravstv. stor.	14
-	5	FABRIMETAL	Belgijsko združenje proizvajalcev jekla	
23	6	ACEC	ACEC	13
24.5	6	GD	General Dynamics	12
-	6	SABCA	SABCA	-
26	6	PRB	PRB	11
28.5	1	CED	Center za študij obrambe	10
-	2	PUBMIN	Min. za civilne storitve	-
-	5	FEB	Združenje belgijskih proizv.	-
-	6	BELL	Bell Telephone	-

Opombe:

Glasovi = število prejetih navedb o vplivnosti N= 58

Zvrst: 1 – obrambni oddelek; 2 – druge vladne organizacije; 3 – politične stranke; 5 – trgovsko združenje; 6 – dobičkonosno podjetje

Vseh 86 organizacij smo združili v pet skupkov oziroma javnih interesnih skupin. Eden izmed najpomembnejših vidikov sestave posameznih skupin je bila njihova notranja raznolikost v organizacijskem smislu. Pomembna je tudi naslednja značilnost: organizacije, ki so sicer pripadale isti interesni skupini, so pogostokrat imele tudi različne interese glede posameznih vprašanj. Tako sta npr. skupno vrhovno poveljstvo (JS) in socialistična vojaška unija (CGSP) v istem skupku (glej tabelo št. 8), čeprav sta se močno razlikovala glede večine vprašanj. Isto je tedaj veljalo tudi za ministrskega predsednika (PRIME) in za ministrstvo za zunanje zadeve (EXTMN) z ene strani in flamsko socialistično stranko (SP) z druge. Ponovno je bil edini razlog, da so bile te organizacije razvrščene v isti skupek, da so imele podobne interese glede vseh 59 vprašanj.

Z leve strani tabele št. 2 je mogoče najti skupek 1, poimenovan »vojaško osebje«, ker je v glavnem sestavljen iz organizacij, ki se ukvarjajo z vprašanji številčne sestave vojske. Obsega 20 organizacij, med katerimi so tudi različna vrhovna poveljstva (z izjemo poveljstva vojne mornarice) in dobrodelne organizacije, ki obravnavajo kadrovska vprašanja (pravzaprav nabor).

Skupek 2 (»pravni status«) šteje le dva člana: splošno civilno upravo (AGC) in ministrstvo za civilne zadeve (PUBMIN). Oba se ukvarjata predvsem s pravnim vidikom kadrovske zasedbe vojske (vključno s pogodbami in statusom posameznih kategorij osebja). Skupek predstavlja zelo specializirano javno interesno skupino z majhnim zanimanjem za obrambna vprašanja. Skupek 3 (»obrambne agencije«) prav tako vključuje le dve organizaciji – obrambnega ministra (MDN) in vrhovnega poveljnika vojne mornarice (ZS). V primerjavi z organizacijami v skupku 2 sta bila oba udeleženca te skupine zelo zainteresirana za celo vrsto vprašanj.

Skupek 4 (»splošna obrambna politika«) je sestavljen iz 27 organizacij, ki so jih zanimala zlasti vprašanja globalne obrambne politike (tj. predvsem tista »politična«, kot so npr. definicija belgijske obrambne politike, globalna strategija in zadolžitve, stopnja porabe na obrambnem področju). Na desni strani tabele št. 2 je skupek 5 (»oskrba«), ki obsega 34 organizacij, pretežno zainteresiranih za vprašanja, ki zadevajo oskrbo vojske. Tukaj so vsa dobičkonosna podjetja, prav tako tudi trgovska združenja. Poleg vladnih agencij so članice te interesne skupine

tudi štiri politične stranke, in sicer: dve socialnokrščanski stranki (CVP in PSC) in še dve manjši stranki (VB in RW).

V nasprotju s tistim, kar bi lahko sklepali iz dvodimenzionalne predstavitve, je osnovna značilnost belgijskega obrambnega področja v tem, da v sredini multidimenzionalnega prostora ni nobene organizacije. Znotraj tridimenzionalne rešitve je francosko govoreča socialistična stranka (PS) na robu kroga in ne v centru, kot je videti iz tabele št. 1 (njena koordinata na tretji dimenziji je .91). Kot smo že ugotovili, je tridimenzionalna predstavitev prostora javnih interesnih skupin, in sicer v obliki krogle z votlo sredino, za predmetno analizo primernejša. Iz te predstavitve je mogoče sklepati, da nobena organizacija ne zavzema osrednjega položaja na obrambnem področju – v smislu, da je enako oddaljena od drugih organizacij – vsaj z vidika vzorca, ki ponazarja porazdelitev interesov. Osrednji položaj bi lahko bil zaseden le, če bi ena ali več organizacij pokazala zadostni interes glede večine zastavljenih vprašanj, vendar ne nujno glede vsakega vprašanja.

Ta del razprave bomo končali z ugotovitvijo, da je bilo z vidika javnih interesnih skupin področje belgijske obrambne politike v zgodnjih 80. letih organizirano v skladu s specializiranimi interesi organizacij (krožna konfiguracija).

In še zadnja opomba: najvplivnejše organizacije (glej 3. 2. 3) so bile enakomerno razporejene okoli posameznih javnih interesnih skupin; prav nobena izmed skupin ni razpolagala s celotnim vplivom, ki je možen na obrambnem področju. Vse tri skupine (oskrba, kadrovska zasedba, splošna obrambna politika) so imele v svoji sestavi tudi vplivne organizacije, kar pomeni, da so bolj ali manj tudi neposredno sodelovale v postopku sprejemanja odločitev.

Prenos informacij

Z namenom da bi si zagotovili vsaj določen vpliv na izid političnega odločanja, ki zadeva tudi njihove interese, je za vse udeležence tipično, da morajo razpolagati z določenimi sredstvi. V tem smislu imajo v današnji kompleksni družbi še posebno pomembno vlogo informacije. Prenos informacij, ki zadevajo posamezna politična vprašanja, je ključnega pomena za vse organizacije na posameznem področju politike; udeleženci, ki imajo v primerjavi z drugimi hitrejši dostop do zanesljivih informacij, imajo nad slednjimi tudi določen vpliv.¹⁸ Komunikacijska in informacijska izmenjava znotraj medorganizacijske mreže je zelo pomemben vidik družbene strukture posameznega političnega področja.

Da bi razkrili mrežo komunikacijske in informacijske izmenjave, smo vsaki organizaciji s področja obrambe zastavili dve vprašanji. Da bi prišli vsaj do površnega spoznanja o številu rutinskih stikov, ki jih ima posamezna organizacija z drugimi organizacijami, smo zastavili naslednje vprašanje:

»Tu je seznam organizacij, vpletenih v zadeve s področja državne obrambe, ki smo jih zbrali iz različnih virov. Prosimo, če označite imena tistih organizacij na seznamu, s katerimi vaša organizacija razpravlja o zadevah s področja državne obrambne politike. Za vsako izmed organizacij, ki ste jih označili, navedite tudi podatek o tem, kdo praviloma sproži začetek razprave – vaša organizacija, druga organizacija ali obe. Ali obstajajo organizacije, ki niso na seznamu in s katerimi vaša organizacija redno razpravlja o pomembnih obrambnih zadevah?«

¹⁸ Glej npr. Aldrich in Pfeffer (1976), Pfeffer in Salancik (1978) ter Boje in Whetten (1981).

Drugo vprašanje se je nanašalo na stopnjo privilegiranosti oziroma zaupnosti razmerij, ki jih lahko posamezna organizacija vzpostavi z drugimi organizacijami. Ta posebna razmerja so vsekakor ožja, trajnejša in bolj selektivna kot predhodna.

»Pogosto organizacije razvijajo posebne stike s tistimi organizacijami, za katere ocenijo, da jim lahko popolnoma zaupajo. Takšni stiki so lahko zelo koristni pri obravnavanju občutljivih obrambnih vprašanj (ali dogodkov, ki so še posebno pomembni za vašo organizacijo) in v primerih, ko je potreben zaupen nasvet o tem, kaj storiti oziroma kako ukrepati. Na spodnjem seznamu označite organizacije, s katerimi je vaša organizacija vzpostavila tovrstne stike. Drugič: pod kolono z naslovom »DAJEMO NASVETE ZAUPNE NARAVE« označite tiste organizacije, ki prihajajo k vam po zaupne nasvete. Nato pod kolono z naslovom »DOBIMO NASVETE ZAUPNE NARAVE« označite še tiste organizacije, od katerih vaša organizacija dobi zaupne nasvete. Ali obstajajo organizacije, ki niso na tem seznamu in s katerimi ste vzpostavili posebne stike? Glede organizacij, ki ste jih dodatno navedli, navedite tudi podatek o tem, ali nasvete dajete ali dobite.«

Ob vsem tem pa je potrebna tudi določena stopnja previdnosti. Upoštevali smo namreč zgolj formalno medorganizacijsko komunikacijsko omrežje. Glede na tehniko anketiranja (standardizirani vprašalniki, ki so jih anketirane organizacije same izpolnjevale) ter dejstvo, da je večina podatkov s področja obrambe zaupne narave, ni bilo pričakovati, da nam bo uspelo zaznati tudi številne neformalne stike, ki obstajajo med posameznimi organizacijami na tem področju. V tem smislu je pomanjkljivost podatkov, ki smo jih dobili, v tem, da odkrivajo le posamezne vidike tistega, kar se v resnici dogaja na obrambnem področju. Zato je tudi verjetno, da v majhnih državah, kot je Belgija – kjer »lobiji« niso tako institucionalizirani kot v nekaterih drugih državah in imajo v postopku sprejemanja odločitev osebni stiki nadvse pomembno vlogo – struktura medorganizacijske komunikacije ponuja razlago le za manjši del realnosti. Kljub temu pa ne smemo pozabiti na dejstvo, da so osebni stiki tako zelo pomembni prav zato, ker potekajo znotraj strukture medorganizacijskih stikov. Posamezniki namreč delujejo v imenu organizacij. Z drugimi besedami povedano: čeprav navedeni vprašanja ne omogočata celovite slike o tem, kaj se v resnici dogaja, vseeno ponujata podlago za približno oceno dejanskega stanja. V najslabšem primeru sta lahko izhodišče za globljo analizo prepletanja družbenih razmerij na posameznih področjih politike.

Odgovore na navedeni vprašanja smo uporabili za izdelavo dveh simetričnih kvadratnih binarnih matric, imenovanih matrice bližine v analizi omrežja.¹⁹ Matrice v vrstah predstavljajo organizacije, ki so se ankete udeležile, medtem ko so kolone namenjene ciljnim organizacijam. Vsakič, ko je ugotovljena povezava med dvema organizacijama, so matrične celice označene s številko »1«, v obratnem primeru pa z »0«. Čeprav je samo 75 od 96 intervjuvanih organizacij v celoti odgovorilo na vprašalnik, je bilo mogoče izdelati dve matrici dimenzij 92 × 92. To je bilo izvedljivo glede na dejstvo, da so medorganizacijske komunikacije v glavnem simetrične: če udeleženec A poroča, da je v stiku z udeležencem B (še toliko bolj v primeru t. i. privilegiranih stikov), je zelo verjetno, da tudi B vzdržuje stike z A. Glede na navedeno je za prikaz posamične povezave znotraj matrice bližine zadostovalo, da je o njenem obstoju poročala samo ena od dveh organizacij.

Dodatno, nekatere medorganizacijske povezave izhajajo iz neformalnih intervju-

¹⁹ Tako poimenovanih zato, ker odkrivajo, ali sta si dve točki (udeleženca) sosedni ali ne, tj., ali sta povezani. Glej Knoke in Kuklinsky (1982).

jev in analize navedenih dokumentov, kar je še zlasti značilno v primerih, ko nobena izmed dveh organizacij ni odgovorila na vprašalnik. Posledično le štiri organizacije niso vključene v matrice – prva, ker je medtem prenehala obstajati (RPW), preostale tri pa zato, ker so obrobne pomena za belgijsko obrambno politiko (BMY, MECAR in CMI).²⁰

Seveda sta matrici preveliki, da bi ju lahko predstavili v tem referatu. Zato se bomo omejili na najpomembnejše povzetke opravljenih meritev.²¹ Od 8372 potencialnih povezav v prvih dveh matricah²² jih je bilo kar 2121 na rutinski komunikacijski matrici in 769 na privilegirani komunikacijski matrici, s čimer je izražena 25,6% oziroma 9,2% gostota.²³ Povprečno število stikov v prvi mreži je 23,3, v drugi pa 8,4. Ne preseneča, da je gostota v drugi mreži nižja: dejstvo je namreč, da so organizacije bistveno bolj selektivne pri iskanju zaupnih stikov kot pa pri naključnih stikih.

Zaradi velikega števila organizacij na področju belgijske obrambne politike so diagradi in matrice bližine preveč nerodni, da bi jih lahko predstavili, hkrati pa tudi preveč zahtevni, da bi jih lahko razložili. Zato je bilo treba poiskati način za zmanjšanje obsega podatkov. Obstajata dva splošna pristopa za izvajanje podatkovne redukcije: strukturalna ekvivalenca in grafična teorija. V kratkem, postopek strukturalne ekvivalence združuje dve oziroma več organizacij po načelu, da imajo te organizacije identične povezave tudi z vsemi drugimi udeleženci sistema. Nasprotno, grafični teoretični pristop združuje organizacije glede na razdalje, ki jih ločujejo. Organizacije, med katerimi je majhna razdalja, so v družbenem prostoru postavljene blizu skupaj.²⁴ Za analizo strukture medorganizacijskih komunikacij na obrambnem področju smo v tem referatu uporabili grafični teoretični kriterij.

Tabeli št. 3 in 4 prikazujeta dvodimenzionalne rešitve multidimenzionalne lestvične analize (MDS), izračunane s koeficientom razdalj, ki izhaja iz rutinskih in privilegiranih komunikacijskih matric²⁵ (grafična prikaza (št. 3 in 4) žal nista dovolj čitljiva za objavo kljub ponovnemu posredovanju avtorja).

Rutinski komunikacijski mrežni prostor je oblikovan v skladu s tremi načeli: načelom sredine/periferije, načelom diferenciacije interesov in ideološkim načelom (levo/desno). Laumann in Knoke menita (1987 :229), da je za prvi dve načeli značilna težnja, da upravljata prostorsko razvrstitev položajev na področju državnih zadev, kar sta avtorja prikazala s primerom na področju energetike in zdravstva v ZDA. Pred tem sta Laumann in Pappi (1976) uporabila isto načelo za tolmačenje strukture vpliva v družbi. Naše ugotovitve so zgolj podkrepile veljavnost njihovih trditev.

Mrežna struktura, organizirana v skladu s sredinskim oziroma perifernim načelom, je sestavljena iz »nekaj osrednjih položajev, ki jih zasedajo udeleženci, ki imajo tesne povezave z mnogimi drugimi udeleženci (tesne v smislu, da so povprečne razdalje za dosego drugih položajev majhne) in z večjim številom perifernih položajev

²⁰ V primeru dveh dobičkonosnih organizacij MECAR in CMI se je pokazalo, da njihovo delovanje, povezano z obrambo, zadeva predvsem izvozne trge.

²¹ Za podrobnejši opis mreže komunikacijske in informacijske izmenjave v belgijski politiki glej Manigart in dr. (1988).

²² $(92 \times 92) - 92$ (komuniciranje sam s seboj).

²³ Gostota mreže je preprosto število zaznanih povezav, deljeno s številom vseh možnih povezav ($N - N$, če se ne upoštevajo stiki samega s seboj) (Knoke in Kuklinsky, 1982 : 45).

²⁴ Za podrobnejšo razpravo o teh dveh teoretičnih pristopih glej Berkowitz (1982) ter Knoke in Kuklinsky (1982).

²⁵ Analiza je izpeljana z uporabo Youngovega programa ALSCAL v SAS paketu. Čeprav so tridimenzionalne rešitve omogočale boljše obdelavo podatkov, smo zaradi poenostavitve prikazali le dvodimenzionalne. Kruskalova poudarka sta bila .102 (rutina) in .078 (zaupni) za dvodimenzionalne rešitve in .062 ter .052 za tridimenzionalne.

jev, ki jih zavzemajo manj razpoznavni udeleženci z manjšimi povezavami in na splošno s šibkejšo vpletenostjo v sistemu« (Laumann in Knoke, 1987).

V rutinski komunikacijski mreži središčni prostor zavzemajo naslednje organizacije: tri ministrstva, ki so najbolj povezana z obrambno politiko (PRIME, MDN, EXTMIN), ena vladna agencija (CPND), katere vloga je, da usklajuje dejavnost tistih ministrstev in agencij, ki se ukvarjajo s civilno obrambo, in, končno, tri politične stranke (PRL, PVV in PSC). Razlaga, ki se ponuja, je več kot očitna: takratni obrambni minister je bil član PVV, tj. flamske liberalne stranke, ministra pred in za njim sta bila člana PRL, medtem ko ima PSC že od nekdaj tradicionalno tesne vezi z obrambnimi strukturami države (mesto obrambnega ministra se pogosto dodeljuje prav PSC). Proti pričakovanju pa je mogoče opaziti, da NATO ne zavzema sredinskega položaja, temveč je bližje periferiji. In končno: v samem centru je povsem nepričakovano in nerazumljivo VVDM oziroma zveza za nabor vojakov.

Kar zadeva obrobne položaje, velja, da jih zasedajo zlasti specializirane organizacije, kot so: podjetja, ki poslujejo za dobiček, razna združenja in manjše organizacije z omejenimi možnostmi za vzdrževanje povečanega obsega komunikacij, npr. dobrodelne organizacije.

Drugo načelo, t. i. diferenciacija interesov, deli prostor na razmeroma homogena območja, sestavljena iz udeležencev, ki imajo skupni interes ali so »v istem poslu«. Takšna ureditev izhaja iz dejstva, da je med organizacijami, ki imajo enake interese, medsebojno komuniciranje pogostejše kot pri organizacijah, kjer te povezave ni. V tem smislu organizacije, ki pripadajo isti javni interesni skupini, zasedajo bodisi enake ali pa sosednje položaje znotraj komunikacijske mreže. Na podlagi tega načela je bilo mogoče na rutinski komunikacijski mreži, ki ponazarja obrambno področje, dvodimenzionalni prostor razdeliti v najmanj tri sektorje. Najbolj homogen je sektor, ki je v zgornjem levem kotu tabele in ki vključuje vsa dobičkonosna podjetja. V okrožju so organizacije, ki pripadajo javnim interesnim skupinam s področja oskrbe vojske, kot so trgovska združenja (FABRI, FLAG, OFEMA) in, nekoliko bližje centru prostora, ministrstva in javne agencije, ki prav tako delujejo na tem področju (ECOMIN, POLMIN, VLEX, WEX, BEX). Na periferiji tega območja in še bližje centru rutinskega komunikacijskega prostora so NATO in štirje pripadniki vrhovnega poveljstva oboroženih sil (JS, GS, VS in ZS). Za slednje je mogoče trditi, da predstavljajo organizacije, ki pripadajo t. i. belgijskemu »vojaškoindustrijskemu kompleksu«.

Štirje pripadniki vrhovnega poveljstva oboroženih sil zavzemajo položaj, ki povezuje skupino za oskrbo z naslednjim sektorjem, ki je v spodnjem levem vogalu tabele št. 3. Slednji manjši sektor sestavljajo vojaška združenja z izjemo socialističnega in krščanskega vojaškega združenja (CGSP in CCSP sta med tem in tretjim sektorjem), obrambne agencije, ki se ukvarjajo z vprašanjem vojaške sestave (SGP in AMD), in ministrstvo za civilne zadeve.

Precej manj homogeno kot prejšnja sektorja je tretje območje, ki je na desni strani. Njegovo jedro sestavljajo t. i. »pacifistične« organizacije (BDJ, IOT, CNAPD). Okoli tega jedra so druge organizacije, kot npr. politične stranke (FGTB in CSC) ali druge dobrodelne organizacije (SOLAC, LF, BGJG), ki so po ideološki plati blizu mirovnemu gibanju. Kaže, da sta znotraj rutinske komunikacijske mreže dve politični stranki (RW in AGALEV) še posebej obrobni, kar je mogoče videti iz njihovega položaja v zgornjem desnem kotu zunaj okvirja tabele. Flamska socialnokrščanska stranka je v zgornjem delu prostora, in sicer

med sektorjem za oskrbo in t. i. pacifističnim sektorjem. To izraža dokaj dvosmiselno stališče stranke v zgodnjih 80. letih ob razpravi o raketnem orožju. Takrat je v stranki prišlo do globokega razkola. Stranka se je razdelila na progresivno krilo, naklonjeno tezam mirovnega gibanja, ki je bilo za odpravo raket tipa Cruise, in konservativno krilo, naklonjeno tedanjemu zunanjemu ministru L. Tindemansu (CVP) in NATO paktu. Kar zadeva Center za obrambne študije (CED) kot obrambno agencijo je njegov položaj v istem območju družbenega prostora pripisati njegovi funkciji – predstavlja namreč povezavo med državnimi obrambnimi strukturami in oblikovalci civilnega mnenja (časopisje, politične stranke, dobrodelne organizacije itd.). Med razpravo o raketnem orožju v zgodnjih 80. letih so bili člani CED med drugim pogosto v stiku tudi s člani raznih mirovnih skupin (debate itd.).

Tretja razsežnost (ideologija) je poskrbela za grobo razdelitev udeležencev, in sicer na osi »pronatovski/pacifisti«. Ureditev je bila povsem smiselna za politične stranke. Na strani, ki je bila pronatovska (leva stran tabele št. 1), je mogoče najti PRL in PSC. Bolj ali manj na sredini osi pa sta PVV in CVP. Na »pacifističnem« delu osi so PS, SP, VU in na skrajni desni strani prostora komunistična stranka (PC) ter flamska zelena stranka (AGALEV). Za druge organizacije razlaga za razvrstitev ni tako očitna. Tako npr. dejstvo, da so na t. i. ideološki osi dobičkonosna podjetja bolj levo kot pa PRL, še ne pomeni, da so te organizacije tudi bolj »atlantistične«. Njihov položaj prav tako pojasnjujeta tudi prejšnji razsežnosti. Povedano z drugimi besedami: le primerjava vseh treh razsežnosti ponuja ustrezno tolmačenje za globalno konfiguracijo rutinskega komunikacijskega prostora.

Za konec, iz analize rutinske komunikacijske mreže izhaja, da bolj ko si dve organizaciji delita podobne interese glede posameznih vprašanj in bolj ko sta si ideološko blizu, večja je verjetnost, da se najdeta blizu v smislu komunikacijske izmenjave.

Pri tabeli št. 4, ki predstavlja dvodimenzionalno rešitev multidimenzionalne analize t. i. privilegirane komunikacijske mreže, je opaziti delovanje načela diferenciacije interesov.

Poleg dejstva, da je privilegirana mreža bolj redko posejana, je osnovna razlika v tem, da je skoraj obratna slika tabele št. 3. V tem smislu je znotraj privilegirane komunikacijskega prostora sektor oskrbe postavljen v spodnji desni kot namesto v zgornji levi; vojaška združenja so v zgornjem desnem kotu namesto v spodnjem levem, medtem ko je pacifistični sektor v levem delu prostora namesto v desnem. Ne glede na navedeno pa je mogoče opaziti, da če je za dobičkonosna podjetja značilno, da vselej ohranjajo enak položaj, je pacifistični sektor v privilegirani komunikacijski mreži še manj homogen kot pa v rutinski. Kar zadeva ideološko dimenzijo, pa velja, da je njena prostorska postavitev bližja splošni predstavitvi: pacifistične organizacije so z leve strani prostora, pronatovske organizacije pa z desne. Še več: položaj političnih strank v prostoru neposredno izraža njihov položaj na parlamentarni osi levo/desno. Z leve proti desni je bilo mogoče najti ECOLO, AGALEV, SP, PS, CVP, PSC, PVV in PRL.

Za privilegirani komunikacijski prostor velja, da ga sestavljajo različna območja, sestavljena iz organizacij, ki imajo skupna stališča in so na ideološki osi. Hkrati je zanj značilno, da v nasprotju z rutinsko komunikacijsko mrežo nima centra. Sredina prostora je prazna, organizacije pa so razporejene v krožni konfiguraciji. Iz tega je mogoče sklepati, da je bila privilegirana komunikacijska mreža v precejšnji meri organizirana v skladu s specializiranimi organizacijskimi interesi.

Najvplivnejši udeleženci na področju obrambe (glej naslednji oddelek), in sicer MDN, NATO, JS, VS in ZS, so na desni strani prostora – med skupino za oskrbo in skupino za kadrovske zasedbo.

Struktura vpliva

Način razporeditve vpliva med udeleženci družbenega sistema določa, kako se bodo razreševala posamezna vprašanja,²⁶ saj imajo vplivne organizacije večji učinek na kolektivne odločitve kot pa obrobne organizacije. Na strukturalni ravni bo politični sistem, za katerega je značilna neenakomerna razporeditev vpliva in v katerem imajo le nekatere organizacije veliko dejansko moč (elitistični, marksistični in neokorporacijski model), deloval drugače kot sistem, v katerem je vpliv enakomerno razporejen (pluralistični model).

Da bi ugotovili razporeditev vpliva med področnimi udeleženci, smo uporabili t. i. reputacijsko metodo.²⁷ Izhodišče za ta pristop so domnevne sposobnosti posameznih udeležencev, ki naj bi predstavljale vsaj površno podlago za razlikovanje med organizacijami z vplivom in organizacijami, ki vpliva nimajo. Intervju je vseboval tudi naslednjo točko:

»Kot smo pokazali, so vse organizacije na tem seznamu aktivne na področju državne politike. Želeli bi, da nam zdaj označite tiste organizacije, ki se vam zdijo še posebno vplivne in pomembne pri oblikovanju obrambne politike.«

Anketiranci so lahko navedli toliko organizacij, kot se jim je zdelo primerno. Sledilo je dodatno vprašanje, in sicer: ali tudi organizacije, ki niso na seznamu, vplivajo na oblikovanje obrambne politike? Navedenih je bilo zelo malo novih organizacij, nobena pa ni omenjena več kot enkrat. Iz tega je mogoče razbrati, da je bil postopek identifikacije udeležencev ustrezen. Seštevanje posamičnih glasov je dalo skupno število navedb o vplivnosti oziroma pomembnosti organizacije, to pa je bilo podlaga za določanje njenega hierarhičnega položaja. Razporeditev navedb je mogoče obravnavati kot približno oceno zgornje meje koncentriranosti oziroma razpršenosti vpliva v belgijskem prostoru.²⁸ Hkrati jih je mogoče obravnavati tudi kot povzetek meritev iz prejšnje analize (slika št. 1).

Glede na prejšnje rezultate ne preseneča, da so anketiranci največkrat navedli kabinet obrambnega ministrstva in vrhovno poveljstvo kot udeleženca z največjim vplivom na oblikovanje belgijske obrambne politike: oba sta dobila po 5,3% glasov (53 od možnih 978 navedb). Tesno jima je sledil NATO, za katerega je glasovalo kar 51 udeležencev. Skupaj so naštele te tri organizacije dobile več kot 15% vseh glasov, kar je dodatni pokazatelj neenakomerne razporeditve strukture moči v belgijski obrambni politiki. Med političnimi strankami se je za najvplivnejšo izkazala flamska socialnokrščanska stranka (CVP) s 43 navedbami, s čimer je na koncu zasedla visoko četrto mesto. Glede na pomembno vlogo, ki jo imajo stranke (še zlasti pa CVP kot največja belgijska stranka) v političnem življenju Belgije, je navedeni rezultat povsem razumljiv.

Štiri stranke, ki so sestavljale Martensonovo V. vlado, dve socialnokrščanski stranki (CVP in PSC) in dve liberalni stranki (PVV in PRL),²⁹ so bile citirane

²⁶ Za strukturalno hipotezo o tem, kako razporeditev vpliva deluje na politične procese, glej Knoke in Laumann (1982 : 267–70).

²⁷ Za diskusijo o ustreznosti te metode glej Aiken in Mott (1970).

²⁸ Za podrobnejši opis strukture vpliva na področju belgijske obrambne politike glej Manigart (1987).

večkrat kot pa opozicijske stranke, in sicer kljub temu da so tri izmed naštetih strank po velikosti volilnega telesa manjše kot socialistični stranki (SP in PS). Vendar pa sta bili SP in PS kot stranki iz prejšnjih vladajočih koalicij prav tako uvrščeni v zgornjo tretjino najpogosteje citiranih organizacij. Ta ugotovitev potrjuje dejstvo, da se vpliv politične stranke ne kaže le v funkciji predstavljanja volilnega telesa, temveč tudi skozi sodelovanje v vladi. T.i. netradicionalne stranke (npr. komunistična, zeleni, regionalne stranke), kot jim pravijo v Belgiji, so bistveno zaostale po številu navedb: najbolje se je uvrstila Volksunie, ki je bila s petimi citati šele enainpetdeseta.

Druge vplivne organizacije, ki so v vrhu belgijske politike, so: ministrstvo za zunanje zadeve (peto mesto z 42 navedbami), ministrstvo za ekonomske zadeve (šesto mesto s 40 navedbami) in ministrski predsednik (sedmo mesto z 39 navedbami).

Če povzamemo, belgijsko obrambno področje vodijo predvsem udeleženci, ki so predstavniki oblasti. In nasprotno: na lestvici vpliva večina dobrodelnih organizacij zavzema bistveno nižje položaje – v najboljšem primeru je njihov vpliv na sprejemanje odločitev majhen. Iz tega je mogoče sklepati, da belgijski obrambni politiki iz 80. let nikakor ne moremo pripisati odprtosti oziroma množičnosti. Prav obratno: le nekaj, lahko bi rekli, izbranih organizacij je tudi v resnici imelo vpliv na njeno oblikovanje. Med njimi so obrambni minister, vrhovno poveljstvo in NATO.

Sklepi

Ta razprava je teoretični in metodološki okvir za raziskavo strukture moči znotraj področja državne politike oziroma njegovo strukturalno analizo. Omogočiti bi morala primerjalne analize področij državne politike na splošno, še prav posebej pa civilno-vojaških razmerij.

Ker podatki, ki smo jih uporabili v tem referatu, niso novejšega datuma, je treba predmetno empirično analizo obravnavati kot ponazoritev potencialne uporabnosti strukturne analize pri raziskavi političnih sistemov, nikakor pa ne kot natančen opis sedanjega stanja civilno-vojaških razmerij v Belgiji. Od začetka 80. let so se spremenili številni dejavniki, nekateri celo zelo korenito. Mednarodno okolje se je npr. dramatično spremenilo. V Belgiji je na oblasti nova koalicijska vlada. Znotraj področja belgijske obrambne politike so nekateri udeleženci prenehali obstajati (tako je npr. mirovno gibanje, ki je bilo med evropsko debato o raketnem orožju zelo aktivno, danes skoraj utihnilo), pojavili pa so se novi. Kljub temu pa je še vedno smiselno trditi, da je ostala struktura medorganizacijskih razmerij v glavnem nespremenjena. Povedano drugače, spremenili so se nekateri udeleženci, ki zasedajo položaje na področju belgijske obrambne politike, vendar pa se same pozicije niso spremenile, prav tako pa je nespremenjena tudi splošna družbena organiziranost obravnavanega področja.

Kar zadeva družbeno organiziranost, je iz empiričnih ugotovitev strukturalne analize mogoče razbrati, da belgijska obrambna politika v postopkih odločanja ne

²⁹ Martensova V. vlada je vodila državo od decembra 1981 do decembra 1985. V obravnavanem obdobju so bile štiri koalicijske vlade: Martens II do maja 1980 (socialnokrščanska stranka, socialisti in FDF); Martens III od maja do oktobra 1980 (socialnokrščanska stranka, socialisti in liberali); Martens IV od oktobra 1980 do aprila 1981 (socialnokrščanska stranka in socialisti). Sledila je Eyskensova vlada od aprila 1981 do decembra 1981 (socialnokrščanska stranka in socialisti).

pozna odprtosti. Prav nasprotno. Za belgijsko obrambno politiko je značilna neenakomerna razporeditev vpliva, pri čemer bi zgolj peščico organizacij lahko označili kot zelo pomembno. Smiselno isto velja tudi glede obeh opisanih mrež za izmenjavo komunikacij in informacij: izstopale so le redke organizacije.³⁰ Z drugimi besedami, za področje belgijske politike velja, da je razmeroma centralizirano in zaprto.

Kljub vsemu pa ne kaže pretirano poudarjati visoke stopnje centralizacije na belgijskem obrambnem področju. Če je res, da je vpliv zelo neenakomerno razporejen in da informacije nadzoruje le nekaj javnih organizacij, je z druge strani mogoče ugotoviti, da ni enotnega udeleženca, ki bi imel popolno prevlado nad tem področjem in ki bi usklajeval vse akcije. Resničnost ponuja drugačno sliko: kot je bilo videti iz konfiguracije prostorske razvrstitve javnih interesnih skupin in iz privilegirane komunikacijske mreže, kaže, da med udeleženci obstaja zadostna količina funkcionalne specializacije. V komunikacijski mreži in v prostorih, ki ga pokrivajo javne interesne skupine, obstajajo jasno diferencirani sektorji. Sicer pa, dokler so posamezne organizacije, ki pripadajo različnim sektorjem, na nasprotnih straneh družbenega prostora, tako da so njihova žarišča interesov v obrambni politiki jasno diferencirana, je malo verjetno, da bi se hkrati vpletli v nasprotja, ki zadevajo eno in isto sporno situacijo.

Če končamo: čeprav se belgijska državna obrambna politika ne ujema s klasičnim pluralističnim modelom, zanj prav tako ni značilna enotna vladajoča elita (gospodarska ali druga), ki bi svojo moč uporabljala za izvajanje vpliva oziroma nadzora nad vsemi področji politike, s čimer bi bili drugi udeleženci potisnjeni na rob družbenih dogajanj. Nasprotno: področje belgijske obrambne politike je najbolje označiti kot področje, ki ima razmeroma majhno plast vplivnih organizacij (javnih in nejavnih) s specializiranimi interesi, pri čemer je vsaka organizacija zainteresirana le za minimalno število vprašanj. Takšna socialna struktura se zelo približuje večelitnemu modelu.

LITERATURA:

- ABRAHAMSSON, B. (1972), *Military Professionalization and Political Power*. London: Sage Publications.
- AIKEN, M. and MOTT, P. (eds) (1970), *The Structure of Community Power*. New York: Random House.
- ALDENDERFER, M. S. and BLASHFIELD, R. K. (1984) *Cluster Analysis*. London: Sage.
- ALDRICH, H. and PFEFFER, J. (1976) »Environments of organizations«, pp.79-105 in A. Inkeles (ed.), *Annual Review of Sociology 2*. Palo Alto: Annual Review Inc.
- ALFORD, R. P. and FRIEDLAND, R. (1985), *Powers of Theory: Capitalism, the State, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- APTHEKER, H. (1968), »Power in America«, pp. 133-164 in Domhoff, G. W. and Ballard, H. B. (eds), *C. Wright Mills and the Power Elite*. Boston: Beacon.
- BARNET, R. J. (1969), *The Economy of Death*. New York: Atheneum.
- BERKOWITZ, S. D. (1982) *An Introduction to Structural Analysis: The Network Approach to Social Research*. London: Butterworths.
- BOJE, D. M. and D. A. WHETTEN (1981) »Effects of organizational strategies and contextual constraints on centrality and attributions of influence in interorganizational networks«, pp. 378-395 in *Administrative Science Quarterly 26*.
- BURT, R. S. (1982) »Cohesion versus structural equivalence as a basis for network subgroups«, pp. 262-282 in Burt, R. S. and M. J. Minor (eds), *Applied Network Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- COBB, S. (1976) »Defense spending and defense voting in the House: an empirical study of an aspect of the military-industrial complex thesis«, pp. 163-182 in *American Journal of Sociology 82*.
- COFFIN, T. (1964), *The Armed Society*. Baltimore: Penguin.

³⁰ Pogostokrat so bile te organizacije hkrati označene kot tudi zelo vplivne.

- COLEMAN, J. S. (1974), *Power and the Structure of Society*. New York: Norton.
- COOK, J. F. (1962), *The Warfare State*. New York: Macmillan.
- CROZIER, M. and FRIEDBERG, E. (1980), *Actors and Systems: The Politics of Collective Action*. Chicago: The University of Chicago Press.
- DAHL, R. (1961), *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- DAHL, R. (1971), *Polyarchy, Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- EVERITT, B. (1981) *Cluster Analysis* (second edition). London: Sage.
- GALBRAITH, J. K. (1967), *How to Control the Military*. New York: Signet.
- HARRIES-JENKINS, G. (1981), "Armed forces and the welfare state", pp. 231-257 in Janowitz, M (ed.), *Civil-Military Relations: Regional Perspectives*. London: Sage.
- HARRIES-JENKINS, G. (1982), "The sociology of military institutions today", pp. 129-45 in Bottomore, T., Nowak, S. and Sokolowska, M. (eds), *Sociology: The State of the Art*. London: Sage.
- HARRIES-JENKINS, G. and MOSKOS, C. C. (1981), "Armed forces and society", in *Current Sociology* 29, n° 3.
- HUNTER, F. (1959), *Top Leadership, U.S.A.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- HUNTINGTON, S. P. (1957), *The Soldier and the State: The Theory and Practice of Civil-Military Relations*. Cambridge: Harvard University Press.
- HUNTINGTON, S. P. (1960), "Strategic planning and the political process", pp. 285-99 in *Foreign Affairs*, 38.
- HUNTINGTON, S. P. (1961), "Interservice competition and the political roles of armed services", pp. 40-52 in *American Political Science Review* 55.
- JANOWITZ, M. (1971), *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait* (with a new prologue). Glencoe: Free Press.
- JANOWITZ, M. (1975), *Military Conflict: Essays in the Institutional Analysis of War and Peace*. Beverly Hills: Sage Publications.
- JANOWITZ, M. (ed.) (1981), *Civil-Military Relations: Regional Perspectives*. London: Sage.
- KNOKE, D. (1981), "Power structures", pp. 275-332 in Long, S. L. (ed.), *The Handbook of Political Behavior*, 3. New York: Plenum.
- KNOKE, D. and J. H. KUKLINSKI (1982) *Network Analysis*. London: Sage.
- KNOKE, D. and LAUMANN, E. O. (1982), "The social organization of national policy domains: an exploration of some structural hypotheses", pp. 255-270 in Marsden, P. V. and N. Lin (eds.), *Social Structure and Network Analysis*. London: Sage.
- KOLKO, G. (1970), *The Politics of War*. New York: Random House.
- KORNHAUSER, W. (1966), "Power elite or veto groups", pp. 210-53 in Bendix, R. and Lipset, S. M. (eds), *Class, Status and Power: Social Stratification in Comparative Perspective* (2d ed.). New York: The Free Press.
- KOURVETARIS, G. A. and DOBRATZ, B. A. (1982), "Political Power and Conventional political Participation", pp. 289-317 in *Annual Review of Sociology*, 8.
- KRUSKAL, J. B. and M. WISH (1978) *Multidimensional Scaling*. London: Sage.
- LAPP, R. E. (1968), *The Weapons Culture*. New York: Norton.
- LARSON, A. D. (1974), "Military professionalism and civil control: a Comparative analysis of two interpretations", pp. 57-72 in *Journal of Political and Military Sociology* 2.
- LAUMANN, E. O. and D. KNOKE (1985) "Social network theory" in S. Lindenberg, J. S. Coleman, and S. Nowak (eds.), *Contributions in Social Network Theory* (tentative title). New York: Russel Sage Foundation.
- LAUMANN, E. O. and D. KNOKE (1987), *The Organizational State: Social Choice in National Policy Domains*. Madison: University of Wisconsin Press.
- LAUMANN, E. O., KNOKE, D. and KIM, Y. (1985), "An organizational approach to state policy formation: a comparative study of energy and health domains", pp. 1-19 in *American Sociological Review* 50.
- LAUMANN, E. O., P. V. MARSDEN, AND PRENSKY, D. (1983) "The boundary specification problem in network analysis", pp. 18-34 in Burt, R. S. and M. J. Minor (eds.), *Applied Network Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- LIEBERSON, S. (1972), "An empirical study of military-industrial linkages", pp. 247-255 in Sarkesian, S. (ed.), *The Military-Industrial Complex: A Reassessment*. London: Sage.
- LIEBKNECHT, K. (1972), *Militarism and Anti-Militarism*. New York: Dover.
- LORRAIN, F. and H. C. WHITE (1971) "Structural equivalence of individuals in social networks", pp. 49-80 in *Journal of Mathematical Sociology*.
- MANIGART, P. (1986) "The Belgian defense policy domain in the 1980s", pp. 39-56 in *Armed Forces and society* 13.
- MANIGART, P. (1987) "Distribution et nature de l'influence dans la politique belge de défense dans les années 1980", pp. 31-52 in *Res Publica* 29.
- MANIGART, P., PRENSKY, D. et FERNANDEZ, R. (1988) "Communication and information exchange networks in the Belgian defense policy domain", communication à la *First Biennial Conference of the European Research Group on Military and Society organisée à Vienne, les 19-22 mars 1988*, 19 p.
- MARX, K. (1848), *Manifest der Kommunistischen Partei*. London: J. E. Burghard. Trad. franç., *Le manifeste du parti communiste*. Paris, Editions Sociales, 1928, 1963.
- MILLS, C. W. (1956) *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- MOORE, G. (1979), "The structure of a national elite network", pp. 678-692 in *American Sociological Review* 44.

- MOSCA, G. (1939), *The Ruling Class*. Translated by H. D. Kahn, and edited and revised by A. Livingston. New York: Mc Graw Hill.
- MOSKOS, C. C. (1974), "The concept of the military-industrial complex", pp. 498-512 in *Social Problems* 21.
- MOSKOS, C. C. (1976), "The military", pp. 55-77 in *Annual Review of Sociology* 2.
- NARDINELLI, C. and ACKERMAN, G. B. (1976), "Defense expenditures and the Survival of American Capitalism", pp. 13-16 in *Armed Forces and society* 3.
- POULANTZAS, N. (1968), *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspéro.
- PFEFFER, J. and SALANCIK, G. R. (1978), *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper and Row.
- ROSE, A. M. (1967), *The Power Structure: Political Process in American Society*. London: Oxford University Press.
- SARKESIAN, S. C. (ed.), *The Military-Industrial Complex: A Reassessment*. London: Sage.
- SCHIFFMANN, S. S., M. L. REYNOLDS and F. W. YOUNG (1981) *Introduction to Multidimensional Scaling: Theory, Methods, and Applications*. London: Academic Press.
- SCHMITTER, P. C. (1979) "Still the century of corporatism?", pp. 7-52 in Schmitter, P. C. and G. Lehmbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*. London: Academic Press.
- VAN DEN BRANDE, A. (1987), "Neo-corporatism and functional-integral power in Belgium", pp. 95-119 in Scholten, I. (ed.), *Political Stability and Neo-Corporatism: Corporatist Integration and Societal Cleavages in Western Europe*. London: Sage.
- VAN DOORN, J. (1984), "Continuity and discontinuity in civil-military relations", pp. 35-48 in Martin, M. L. and Mc Crate, E. S. (eds), *The Military, Militarism and the Polity: Essays in Honor of Morris Janowitz*. New York: The Free Press.
- WEIDENBAUM, M. (1969), *The Modern Public Sector*. New York: Basic Books.
- WILLIAMSON, P. J. (1989), *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to corporatist Theory*. London: Sage.
- WELLMAN, B. (1983) "Network analysis: some basic principles", pp. 155-200 in Collins, R. (ed.), *Sociological Theory 1983*. San Francisco: Jossey Bass.
- WELLMAN, B. and BERKOWITZ, S. D. (eds) (1988), *Social Structures: A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WISHART, D. (1978), CLUSTAN User Manual, 3d ed. Program Library Unit, Edinburgh University.
- YOUNG, F. W. and LEWYCKYJ, R. (1980), ALSCAL User's Guide. Chapel Hill: University of North Carolina, Psychometric Laboratory.

PRILOGA 1

Identifikacija javnih interesnih skupin na področju obrambe (kot je prikazano v sliki št. 1)

Javna interesna skupina 1:	VOJAŠKI KADRI
JS	Vrhovno poveljstvo
GS	Vrhovni poveljnik armade
VS	Vrhovni poveljnik letalstva
MS	Vrhovni sanitetni poveljnik
AMD	Centralna vojaška uprava
SGP	Urad za vojaške kadre
CGSP	Socialistična vojaška zveza
CCSP	Krščanska vojaška zveza
SLFP	Liberalna vojaška zveza
CGSM	Neodvisna vojaška zveza
UPSOB	Nac. združenje poklicnih vojaških častnikov
SNM	Združenje poklicnih vojakov
SOLAC	Flamska socialistična zveza nabornikov
VVDM	Flamska zveza nabornikov
MILAC	Flamska svetovalna organizacija za nabornike
CJD	Franc. govor. svetovalna organizacija za nabornike
CSCJ	Franc. govor. svetovalna organizacija za oporečnike
BGJG	Flamsko združenje družin
LF	Franc. govor. združenje družin
JRVG	Flamski svet mladih
CJEF	Franc. govor. svet mladih
Javna interesna skupina 2:	PRAVNI STATUS
AGC	Splošna civilna uprava
PUBMIN	Ministrstvo za civilne zadeve
Javna interesna skupina 3:	OBRAMBNE AGENCIJE
MDN	Obrambni minister
ZS	Vrhovni poveljnik mornarice
Javna interesna skupina 4:	SPLOŠNA OBRAMBNA POLITIKA
CED	Center za obrambne študije
PRIME	Ministrski predsednik
CPND	Komisija za drž. problematiko s področja obrambe
EXTMIN	Zunanje ministrstvo
SP	Flamska socialistična stranka
PS	Franc. govor. socialistična stranka
PVV	Flamska liberalna stranka
PC	Komunistična stranka
VU	Flamska regionalistična stranka
ECOLD	Franc. govoreči zeleni
AGALEV	Flamski zeleni
UDRT	Poujadistična stranka
FGTB	Socialistični civilni sindikat
CSC	Krščanski civilni sindikat
BDJ	Flamsko združenje moralnih oporečnikov
IDT	Flamska veja War Resisters' International

MATEVŽ TOMŠIČ

Postmodernizem in arhitektura

Pojem postmodernizma oz. postmoderne je danes v razpravah o kulturnih in družbenih procesih izjemno pogost. Številne (morda celo preštevilne) so študije o tem pojavu, predvsem kar zadeva umetnost, tako da je mogoče govoriti o postmoderni literaturi, postmodernem slikarstvu, postmoderni arhitekturi, pa tudi pojem postmoderne družbe se pogosto uporablja za oznako aktualnega družbenega dogajanja.

Sočasno s pojmom postmodernizma se pojavljajo tudi drugi izrazi s predpono post, kot npr. postindustrijska družba, ki naj bi z novo gospodarsko organiziranostjo spremenila način proizvodnje in ob tem prinesla spremembe v socialni strukturi družbe; ter pojem postsocializma, ki označuje družbeno stanje po padcu socialističnega družbenega sistema in spremembe, ki so (naj bi) nastopile v teh družbah. Za vse te izraze pa sta značilni odsotnost celovitih definicij in pa diferenca, ki jih korenito loči od predhodnih stanj, zato tudi predpona post, ki predvsem kaže, od kod določen pojav »prihaja«, ne pa, kam je usmerjen.

Drži torej, da je pojem postmoderne na različnih družbenih področjih različno uporaben, najbolj, kot sem omenil, v kulturi in umetnosti, kjer je prišlo do izrazitih sprememb glede na načela in prakso modernizma.

Ob tem seveda trčimo na problem pojma modernosti, saj je načeloma vse, kar se dogaja v sedanosti, moderno z našega vidika. Vendar pa bom skušal v članku primerno opredeliti tudi pojem modernizma kot kulturni in umetnostni pojav, pokazati na njegov izvor in kratko opisati njegovo razvojno pot do časa, ko je trčil ob probleme, ob katerih se je izkazal za pomanjkljivega.

Za ponazoritev prehoda iz moderne v postmoderno paradigmo sem izbral arhitekturo, zato ker je v arhitekturi pojem postmodernizma morda najjasneje izražen, saj je nastal kot odgovor na (upor zoper) slepo ulico, v kateri se je znašla moderna arhitektura in ki ima kljub svoji notranji heterogenosti določene skupne značilnosti. Seveda pa je treba upoštevati, da so tudi mnenja o položaju postmoderne arhitekture precej deljena in med seboj nasprotujoča.

Položaj arhitekture kot umetnosti

Posamezne zvrsti umetnosti se med seboj razlikujejo tako po svoji odvisnosti od konkretne družbene stvarnosti kot tudi po svoji vrednosti v očeh družbe. Predvsem družbeno vrednotenje posameznih zvrsti umetnosti se je v posameznih družbah spreminjalo skozi čas.

Arhitektura je gotovo tista zvrst umetnosti, ki se od vseh drugih razlikuje po svoji neposredni praktični uporabnosti. V primerjavi z drugimi zvrstmi ni njen

namen neko »brezinteresno ugodje«, ampak zadovoljitev ene temeljnih človekovih potreb – stanovanja in varnosti. Zato ostaja arhitektura nujno vpeta v mrežo vsakdanje prakse in komunikacije, tako da se postavlja vprašanje, koliko je arhitektura sploh umetnost. Eden najpomembnejših teoretikov in praktikov moderne arhitekture Adolf Loos je menil, da je arhitektura z vsem tistim, kar služi določenemu namenu, izključena iz umetnosti. Edino, v čemer se arhitektura udejanja kot umetnost, je oblikovanje bivališč umrlim. Le grob je zanj tisti arhitekturni izdelek, ki nima svoje funkcije. Tu Loos očitno ne upošteva simbolne funkcije, ki pripada določenemu predmetu, saj ima označevanje npr. poslednjega bivališča pokojnega gotovo določen življenjski pomen.

Vsekakor ne moremo zanikati družbene vloge arhitekture, predvsem v smislu oblikovanja prostora in njenega vpliva na življenje ljudi. V primerjavi z umetniškimi slikami, kipi, knjigami, s katerimi se srečujemo v glavnem zaradi lastnih potreb in se jim lahko izogibamo, pa se z arhitekturo srečujemo vsi vsak dan (velika večina nas živi v grajenem okolju), pa če so nam posamezne zgradbe, mostovi, ulice, trgi všeč ali ne. Kakovost življenja ljudi je med drugim odvisna tudi od kakovosti grajenega okolja, v katerem bivajo, zato si prizadevajo, da bi le-to ustrezalo njihovim zahtevam.

Že od renesanse naprej ima arhitektura, kot pravi arhitekturni teoretik Manfredo Tafuri v svojem delu Projekt in utopija, vlogo nosilca ideologije oz. utopije. To vlogo naj bi danes izgubila, o čemer pa bomo obširneje govorili v nadaljevanju. Tako naj bi bilo produciranje utopičnih projektov sestavni del bistva arhitekture.

Pa vendar ni bistvo arhitekture zgolj v njeni funkcionalnosti, tj. v njeni neposredni uporabnosti. Teoretiki že od najstarejših časov poudarjajo tudi njeno estetsko plat kot enakovredno uporabnosti. Moderni arhitekturi pa pogosto očitajo ravno pomanjkanje tega estetskega elementa, kot je prisoten v zgradbah starogrške, gotske ali renesančne arhitekture.

Poleg tega pa je arhitektura z elementi, ki jo konstituirajo, tudi sredstvo komunikacije. Podobno kot govor ali pisava ima tudi arhitektura svoj jezik, njegove 'besede' pa so njeni konstitutivni elementi, kot so okno, vrata, steber, konzola itd. Da je lahko arhitekturni jezik razumljiv, se mora podobno kot govorni opirati na konvencije, na že znane pomenske enote. Opravka imamo tudi z arhitekturnimi metaforami, ker ljudje primerjajo zgradbe z drugimi zgradbami ali pa podobnimi predmeti. Kakor v govornem ali pisnem jeziku pa lahko včeraj še izvirna metafora postane kliše.

Pa vendar je ključna razlika med besedami v govoru in arhitekturi. Poglejmo primer stebra. Nekaj drugega je steber v neki dvorani kot pa arkadni ali kolonadni steber ali steber kot spomenik (npr. Nelsonov steber na Trafalgar Squaru ali zgradba v obliki stebra (kot npr. načrt že omenjenega Adolfa Loosa za zgradbo časopisa Chicago Tribune). Vidimo lahko, da so arhitektonske besede prožnejše od govornih ali pisnih in se razumevanje njihovega smisla bolj nanaša na fizični kontekst in na osebni kot opazovalca.

Tako vidimo, da arhitektura ni namenjena zgolj praktičnim potrebam, ni zgolj tehnično zadovoljiva produkcija bivališč, ampak zadovoljuje (to velja predvsem za predmoderno umetnost) estetske potrebe in je sredstvo komunikacije s svojo pomensko in metaforično funkcijo. Tako ostaja arhitektura kljub svojim funkcionalnim zahtevam v večjem delu svojega bistva umetnosti.

Da bi razumeli, kaj se običajno misli s t. i. krizo arhitekture, kar se predvsem nanaša na kritike, usmerjene v glavnem s strani teoretikov postmoderne, ki letijo na zagate, v katerih se je znašla moderna arhitektura, na njeno domnevno izrabljenost in neživljenjskost, moramo nujno prikazati temeljne predpostavke moderne arhitekture ter idejni in socialni kontekst, iz katerega je zrasla.

Temeljnih načel moderne arhitekture ne moremo razumeti brez njegove pove-zave z idejnim konceptom evropskega racionalizma, ki je svojo osnovno obliko dobil z evropskim razsvetljenstvom. Ta pomeni urejenost družbenih in življenjskih načel na podlagi razuma, logike in empirične preverljivosti, kar edino lahko omogoči napredek človeške družbe. Od tod tudi izvira vloga arhitekta kot strokovnjaka, ki s svojim delom, temelječim na razumu, prispeva k družbenemu napredku.

Omenil sem že Manfreda Tafurija in njegovo delo Projekt in utopija, ko pripisuje arhitekturi določeno vlogo, ki naj bi jo dobila v renesansi; to je vloga nosilca družbenih projektov, ki se kažejo skozi različne koncepcije oblikovanja prostora. To svojo ideološko vlogo naj bi arhitektura od razsvetljenstva dalje začela izgubljati. Po Tafuriju se začne moderna arhitektura z razsvetljenstvom, konča pa s t. i. »smrtjo arhitekture«, ko arhitektura preneha biti nosilec družbenih projektov. Razvojni lok moderne arhitekture razdeli na dve obdobji. Prvo obdobje je oblikovanje arhitekturnih ideologij in utopij, ko je kapitalistični razvoj še potreboval družbeno soglasje. S tem so mišljeni projekti racionalne ureditve prostora za izboljševanje bivalnih razmer, pa tudi za blaženje socialnih napetosti. Tovrstni so razsvetljenski koncepti na znanosti temelječega urejanja mest, projekti utopičnih socialistov, pa tudi Le Corbusierov koncept Atenske listine. Drugo obdobje pa je čas po drugi svetovni vojni, ko začne kapital neposredno upravljati ozemlje in ne potrebuje več arhitekture kot producenta in nosilca ideologije družbenega soglasja. Vprašanje nasprotovanja postane zgolj vprašanje tehnične ureditve. Temeljna Tafurijeva teza je torej, da je arhitektura, potem ko jo je radikalno preoblikoval kapitalistični razvoj, v svoji tradicionalni funkciji kot producent in nosilec ideologij »izstopila« iz kapitalističnega razvoja. Značilna je tudi stalna razdeljenost v samointerpretacijah arhitektov: na eni strani prizadevanje za tradicionalno vlogo arhitekture in njeno avtonomijo, na drugi strani pa priznavanje odvisnosti arhitekture od stalno spreminjajočih se družbenih razmer.

Moderna arhitektura je zagotovo nastala kot odgovor na probleme, ki so se pojavili v arhitekturi v 19. stoletju z naglo industrializacijo in družbeno modernizacijo. Razvoj prometnih sredstev in sama industrializacija sta temeljito spremenila videz okolja in poudarila zahteve po novih tipih grajenega okolja, prav tako pa so novi gradbeni materiali, kot so jeklo, beton in steklo, postavili arhitekturo pred nove izzive. Naslednji pomemben izziv je kapitalistično mobiliziranje delovne sile, zemljišč, zgradb in nasploh velemestnih življenjskih razmer. Odločitev za nakup zgradbe ali zemljišča ni več povezana z lokalno ali družinsko tradicijo, ampak postane stvar tržnih razmer. Zaradi nenadzorovane rasti mest, ki sledi ekonomskim zahtevam, se postavi zahteva po načrtovanju gradnje mest. Ti dve zahtevi, ekonomska in državnotplanska, vpleteta arhitekturo v nov sistem odvisnosti, kar se je izkazalo že pri velikih urbanističnih projektih 19. stoletja, kot je Haussmannova preureditev Pariza, pri katerih so imeli arhitekti majhno vlogo.

Arhitekturni modernizem (oz. funkcionalizem ali internacionalni stil; ta dva izraza se pogosto uporabljata kot sinonima za moderno arhitekturo, kar pa ne drži

povsem) se je namenil preseči ločenost arhitekture kot umetnosti od vsakdanjega življenja. Moderna arhitektura, ki temelji na načelih znanstvene racionalnosti in dosežkih tehnološkega razvoja, se je usmerila v vsakdanjo prakso in reševanje konkretnih prostorsko-socialnih problemov.

Temu sledi estetika moderne arhitekture. Izhaja iz temeljne predpostavke, ki je podlaga estetike moderne arhitekture, da namreč oblika sledi funkciji («form follows function»). To pomeni, da lepota zgradbe izvira iz materiala in konstrukcije in zato ni potrebno nič, kar bi to zakrivalo, iz česar sledi tudi odsotnost slehernega ornamentiranja. Modernistično oblikovanje prostora je čisto racionalistično: izhaja iz človeka kot temeljne celice in gradi navzven; značilni sta skrajna zracionaliziranost dimenzij in ločitev prostorov (tako v stanovanju kot na ravni mesta) glede na funkcijo, tako da je en prostor namenjen opravljanju samo ene vrste dejavnosti.

Opraviti imamo z razširjenim pojmovanjem arhitekture, ki naj bi združevala umetniško, tehnično in obrtno dejavnost. To je najbolj vidno v projektu arhitekturne šole Bauhaus. Ta je zagovarjala takšno arhitekturno dejavnost, v kateri bi bili vključeni tako obrtna dejavnost kot tudi serijska proizvodnja. Zavzemala se je, kot je trdil eden njenih vodilnih predstavnikov Walter Gropius, za »novo enotnost umetnosti in tehnike«. Pri oblikovanju posameznega objekta naj bi sodelovale vse vrste lokovne umetnosti in različne obrtne dejavnosti, arhitektura pa bi bila sinteza in hkrati vrhunec te dejavnosti.

Vidimo lahko torej, da moderna arhitektura ni več reprezentativna, ni več usmerjena k upodabljanju veličastnega in lepega, tako da je tudi zanjo tako kot za vso moderno umetnost veljalo to, kar je trdil Walter Benjamin, namreč da je izgubila avro, ki je bila značilna za klasično umetnost. S tem ko je »ponudila svoje storitve« pri reševanju vsakdanjih problemov, je izgubila svojo kulturno funkcijo. S svojim »vstopom« v materialni vsakdanji svet in vključitvijo znanstvenih in tehnoloških dosežkov v svojo dejavnost je ravnala podobno kot avantgardna gibanja v prvi polovici 20. stoletja (t. i. historične avantgarde), ki so imela prav tako namen porušiti mejo, ki je ločila avtonomni svet umetnosti in vsakdanjo življenjsko prakso, ter revolucionirati družbo po načelih umetnosti. Prav tako je za avantgardno umetnost značilen pozitiven odnos do znanstvenega in tehnološkega napredka, kar je imelo za posledico bodisi opevanje le-tega v umetniških delih (v poeziji), nastanek novih izraznih tehnik (v slikarstvu, glasbi) in končno tudi nastanek novih umetnostnih zvrsti, ki brez tega ne bi bile možne (film). Tudi moderna arhitektura je nameravala s svojimi načeli spreminjati družbeno okolje. Tako je bilo temeljno načelo Walterja Gropiusa: »Umetnost, ki je postala dejavnik splošne omike, bo sposobna dati družbenemu okolju tisto enotnost, ki je prava podlaga takšne kulture, ki obsega vsako stvar od preprostega stola do hrama molitve« (Habermas, 1986:138).

Na tem mestu se lahko vrnemo k Tafurijevi tezi o »izstopu« arhitekture iz kapitalističnega razvoja. Razvoj sodobne industrijske družbe in njeni obsežni projekti so preseгли razsežnosti, v katerih se je lahko gibala arhitektova vizija. Tako je postajalo urbano načrtovanje vedno manj stvar arhitektov in njihovih vizij, vedno bolj so to uravnavali naročniki projektov, t. i. nosilci družbene in gospodarske moči. Tako je postala moderna arhitektura vpeta v vezi določene državne in finančne politike, ki je vsiljevala estetski koncept. Individualnost arhitekturnega ustvarjanja je bila tako selekcionirana in nato povzdignjena do orjaških razmer, tako da se je sama sebi zoperstavila kot odtujitev (Šešerko, 1986:6). Koncentracija finančnih sredstev je privedla do tega, da sta samo dva financerja velikih gradbe-

nih projektov: država s svojimi institucijami in velike mednarodne korporacije. Predvsem slednje kot največji vlagatelj so prevzele vlogo svetovnega standardiziranja okusa. Tako so danes objekti neprijetni, brutalni in preveliki, ker jih odsotni vlagatelji proizvajajo za odsotne lastnike in za odsotne uporabnike, za katere se predpostavljajo, da je njihov okus kliširan (Jencks, 1985:46).

Osiromašenje jezika arhitekture, ki se kaže v njegovi slogovni togosti, omejenosti izraznih sredstev in vsesplošni neinventivnosti, je tudi posledica zanikanja simbolne, metaforične vloge arhitekture. Gradnja v standardiziranem in strogem internacionalnem stilu, ki nekako sovпада z razširjenostjo svetovnih multinacionalk, izraža skorajda arogantno nedovzetnost bodisi za lokalne, naravne ali pa tradicionalne posebnosti okolja, v katero se postavlja. Tako postane zaboj iz betona in stekla najuniverzalnejša oblika zgradbe širom sveta.

Kako nejasno in prikrito simbolično lahko deluje hladno racionalni jezik moderne arhitekture, pokaže Jencks v svoji analizi kompleksa Istituta za tehnologije v Illinoisu, ki ga je projektiral eden najznamenitejših predstavnikov internacionalnega stila Mies van der Rohe. To je zgledna modernistična zgradba z jeklenimi I-profilmi, steklom in svetlo opeko. Zgrajeno je seveda vse, kar pripada takšnemu kampusu: predavalnice, stanovanja, konferenčne dvorane, upravne zgradbe, kapela itd. Predavalnice so zgradbe značilnih pravokotnih oblik, ki »najbolj spominjajo na tovarniške hale, kar je Jencksa asociiralo na prostor, kjer se študentom porajajo ideje. Oblika preostalih objektov pa je še bolj zavajajoča. Tako zgradba, zgrajena v pravokotni obliki katedrale z glavno in dvema stranskima ladjama, prvilnim sistemom stebrov in stolpov, podobnim zvoniku, kar daje nedvomno religiozni vtis, sploh ni cerkev, ampak kotlarna. To se opazi šele, ko se pride do prave kapele, ki je s svojimi golimi zidovi in osvetljena z reflektorji videti kot toplarna. Najznamenitejša zgradba v kompleksu, povzdignjena na ploščad v njegovem osrednjem delu, z veličastnimi kolonadami in marmornim stopniščem, ki naj bi bila rektorat, pa je fakulteta za arhitekturo, kjer po Jencksovem mnenju vladajo arhitekti kot lokalni bogovi.

Vsa ta sprevernjenost pomenov je za Jencksa univerzalni jezik konfuzije. Pa vendar se s tem izraža le tisto, kar je notranje internacionalnemu stilu z njegovim zavračanjem simbolne funkcije arhitekturne oblike, kaže pa tudi na stanje na področju, ki mu je ta kompleks zgradb namenjen, da namreč postaja izobraževanje industrijska proizvodnja, kar ima seveda za posledico desakralizacijo mesta, kjer to poteka.

Postmoderna alternativa

Kot je bilo že v uvodu omenjeno, postmodernizem ni neki celovit in notranje koherenten pojem, čeprav se nanaša na dogajanja na različnih družbenih področjih, nekako najceloviteje opredeljen pa je pri umetniškem ustvarjanju, kjer je tudi najbolj »materialno prisoten« v umetniških delih. Pojem postmoderne so pogosto povezuje z nastankom t. i. postindustrijske družbe, ki naj bi temeljila na novih informacijskih in kibernetičnih tehnologijah, ki bi preoblikovale produkcijski proces z diferenciacijo in demistifikacijo proizvodnje, spremenila pa bi se tudi socialna struktura družbe z nastankom t. i. novega srednjega razreda, ki ga predstavljajo predvsem izvajalci intelektualnih storitev.

Skupna značilnost vseh postmodernističnih kritik modernizma je zagovarjanje nezvedljivosti vsakovrstnega dogajanja na eno samo načelo, ki ga v modernih

industrijskih družbah predstavlja načelo racionalnosti. V družboslovnih znanostih je tovrstne kritike prvi sistematično izrazil harvardski sociolog Daniel Bell leta 1976 v svojem delu *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Bellovo temeljno izhodišče je v identifikaciji multivalentne razvojne logike: v sodobnih oblikah družbenega življenja je namreč mogoče odkriti tri različna področja, za katera ne veljajo enoten referenčni okvir, enotna notranja dinamika strukturnih sprememb in enoten oziroma prevladujoč urejevalni mehanizem (Debeljak, 1989:27). Ta področja so tehnno-ekonomsko, politično in kulturno področje. Vsako izmed njih ima svoje temeljno načelo, ki pa velja samo znotraj področja. Konflikti in napetosti med temi področji so po Bellovem mnenju strukturno izhodišče za porajanje protislovij v sodobni družbi. S tem se kultura in umetnost osvobodita nadvlade načela znanstvenologične racionalnosti, ki mu kulturni diskurz postane enakovreden.

Še radikalnejšo kritiko univerzalne veljavnosti racionalističnih načel pa je konec 70. let izvedel Jean-Francois Lyotard s svojo teorijo pluralnosti diskurzov, katere bistvo je priznanje neuskladjivosti in nereduktibilnosti diskurzov oz. jezikovnih iger, ki so med seboj v nepomirljivi in nenehni napetosti (Debeljak, 1989:79). Pravila jezikovnih iger je sicer temeljilo na začasnem dogovoru med tistimi, ki jih uporabljajo, vendar ta dogovor nima splošne legitimizacijske funkcije, se pravi, da takoj, ko samo eden od udeležencev ne pristane več nanje, ne velja več, in se spremeni narava diskurza. Pravil torej ni mogoče vsiljevati od zunaj. S tem skuša Lyotard zaščititi »specifično razliko« umetnostnega diskurza, ki se ne da zvesti na kategorije znanosti. Značilna je Lyotardova teza o koncu velikih zgodb. To pomeni, da ni več velikih splošnoveljavnih resnic, ki se jim podredi celotnost mišljenja in delovanja. To utemelji z razvrednotenostjo velikih zgodovinskih zgodb, kot sta razsvetljska emancipacija ljudstva ali marksistična osvoboditev delavskega razreda, v katerih je bilo mogoče opravičiti diskurz le skozi udejanjanje velikih eshatoloških projektov.

V postmodernizmu umetnost ni več prekinitvev s tradicijo in njeno zanikanje, kot je to v modernizmu. Postmoderna umetnost ne kaže več zrcala družbi tako, kot to počne moderna umetnost, da pride skozi na dan zastrta resnica celotne družbe in izraža svojo »lepoto v najgloblji popačenosti« (Benjamin). Nasprotno pristaja na umetnostno tradicijo, na svobodno razpoložljivost zgodovinskih stilov, ko v posameznem umetniškem delu »v mirnem sožitju« koekstistirajo različne zvrsti z različnimi tehnikami. Značilni tehniki postmoderne umetnosti sta pastiche (retorična forma, ki vključuje posnemanje drugih stilov, in palimpsest (besedilo, izpod katerega odseva drugo besedilo). Zdaj imamo v vseh umetnostnih zvrsteh opraviti s pravo strastjo do izročila, dediščine in iskanja raznovrstnih virov.

Tako se postmoderna umetnost vrača k doseganju estetskega doživetja, k avri, gre ji za estetsko učinkovanje brez šoka. Zanj je značilna dvojna kodiranost umetniških del, ki omogoča različnim kategorijam občinstva, da uživajo vsaka na svoj način. Tipičen primer za to je roman *Ime rože* Umberta Eca, ki s svojo strukturo detektivskega romana zadovoljuje popularen okus, s svojim razmišljanjem in razpravami o eksistencialnih in metafizičnih vprašanjih pa je namenjen intelektualnemu bralstvu.

Izraz postmoderen je bil sicer prvič uporabljen v arhitekturi že leta 1949, vendar pa se stalno uporablja v arhitekturnih krogih od leta 1976, označuje pa smeri, nasprotne ortodoksnemu modernizmu. To ne pomeni, da se šele tedaj pojavi postmoderna arhitektura, kot tudi ne, da je tedaj konec moderne arhitekture. Charles Jencks sicer označi točen datum konca oz. smrti moderne arhitek-

ture. To naj bi bil 15. julij 1972, ko so v ameriškem mestu Saint Louis porušili stanovanjsko naselje Pruitt-Igoe, ki je bilo eden od vzorov modernističnega urbanizma in arhitekture, zgrajeno po najnaprednejših idejah mednarodnih kongresov modernih arhitektov CIAM. S tem seveda ni mišljen dejanski konec moderne arhitekture, ampak njen simbolni konec, saj je vsaj v takšni obliki postala toga, neustrezna in izrabljena.

Postmoderna arhitektura ni neki notranje zaključen in homogen slog, saj vključuje različne (tudi glede časovnega nastanka) podsmeri in gibanja, ki so si bolj ali manj različna. Vsem pa sta skupna odklanjanje načel internacionalnega stila ter dovzetnost za arhitekturno tradicijo, naravni in zgodovinski kontekst ter vlogo arhitekture kot sredstva komunikacije. Tako kot druga postmoderna umetnost komunicira postmoderna arhitektura na dveh ravneh: z arhitekti in profesionalno manjšino, ki se ukvarja s posebnimi gradbenimi prijemi ter s širokim občinstvom ali lokalnim prebivalstvom, katerega pozornost je usmerjena predvsem na udobje, tradicionalno gradnjo in način življenja. Takšna postmoderna zgradba deluje zato podobno kot fasada grškega templja. Ta ima v spodnjem delu geometrične oblike elegantnih kaneliranih stebrov, ki s svojimi pravilnimi oblikami izražajo harmonijo, v zgornjem delu, v timpanonu, pa so skulpture, ki predstavljajo boje velikarov in pošasti in izražajo dinamiko ter nered. Tako »arhitekti« berejo pretanjene metafore in pomen stebrov, laično občinstvo pa občuduje neposednost metafor, ki izvirajo iz skulpture timpanona.

Moderna arhitektura je bila podobno kot vsa moderna umetnost kljub svoji deklarirani socialni funkciji elitistična. Postmoderna arhitektura hoče ta elitizem preseči, s tem da razširi jezik arhitekture na razne načine, bodisi s historično, vernakularno (domačijsko) ali popularno arhitekturo. Tako se je ameriški arhitekt Robert Venturi lotil raziskovanja oblik popularnega okusa v ZDA. Njegovo zanimanje je usmerjeno v t. i. pop-art, oblikovanje reklamnih panojev, kioskov s hitro pripravljeno hrano, kot so krofi ali vroče hrenovke, neonskih napisov in bohotnega, včasih že kičastega ornamentiranja, kar povečuje v svoji knjigi *Learning from Las Vegas* (1972). Glavni pomen njegovega raziskovanja pa je pozornost do komunikacijskih kodov, ki naj bi jih uporabljala arhitektura glede na vrsto publike, ki ji je namenjena.

Značilno za postmoderno arhitekturo je poleg hkratnega soobstoja več stilov tudi upoštevanje arhitekturnega konteksta. V primerjavi z internacionalnim stilom, ki je s svojim načinom projektiranja spremenil pomen klasičnih elementov sodobnega mesta, kot sta ulica in trg, ter tako razbil organske vezi, ki so povezovala klasično mesto, pa se postmoderna arhitektura dosledno zavzema za spoštovanje zgodovinskega in kulturnega konteksta nekega kraja. Zagovarja koncept urbanosti, ponovno vzpostavitev vezi, ki bi vzpostavile mestno življenje in mu dale svojo identiteto. S tem se naslanjajo na tradicijo t. i. kulturalističnega modela urbanizma s Camilom Sittejem kot enim glavnih arhitekturnih protagonistov te smeri. Ta zagovarja organsko povezanost mesta, ki ga pojmuje kot neko posebno entiteto, ter nasprotuje pravilnim, geometričnim postavitvam objektov. Zanj je ideal nesimetričen srednjeveški trg in vijugaste ulice baročnega mesta. Tako se tudi postmodernistična gibanja zavzemajo za obnovo osnovnih elementov urbanega življenja, ponovno vzpostavitev ulic in trgov ter funkcij, ki so jih nekoč imeli. Tako so organizirane določeno politično motivirane skupine, kot je npr. skupina ARAU iz Bruslja, ki s svojimi javnimi nastopi (tiskovne konference, občila) deluje v prid ohranitve in revitalizacije središča mesta, saj je po njihovem mnenju mesto edini kraj, kjer lahko demokracija resnično živi.

Mnogi postmoderni arhitekti, kot sta Ralph Erskine in Lucien Kroll, vključujejo v projektiranje svojih naselij tudi uporabnike. Tako je Kroll pri svojem projektu louvenske univerze vključil v svoje delo študente, s skupinskim delom so pripravljali predloge za načrt, sam arhitekt pa je bil nekakšen usklajevalec. Zgradbe, ki so iz tega nastale, se odlikujejo s kompleksnostjo in bogastvom pomenov, z delikatnim pluralizmom, za dosego katerega je običajno potrebna vrsta let (Jencks, 1985:160).

Vidimo lahko, da so nekakšna rdeča nit vseh smeri postmoderne arhitekture eklekticizem, sočasna prisotnost preteklega in sedanjega, mnogoplastnost in nejasnost. Ne pomeni pa to zavračanja moderne arhitekture. Internacionalni stil je tukaj še vedno enakopraven drugim, saj je gotovo najprimernejši za določeno vrsto zgradb, kot so npr. industrijski kompleksi.

Sklep – »smrt arhitekture« ali njena oživitve

Vrnimo se ponovno k Tafurijevi tezi o koncu arhitekture. S tem ko je arhitektura prenehala biti nosilec socialnih projektov, naj bi nastopil konec arhitekture. Ali postmoderna arhitektura potem pomeni res njen konec?

Res je eden od poudarkov postmoderne arhitekture vračanje umetniškega v arhitekturo. Tako se je sporočilo bienala v Benetkah leta 1980, ki je pomenil sintetično predstavitev postmoderne umetnosti (naslov razstave je bil *The Presence of The Past*), glasilo v smislu, da je arhitektura, s tem ko se je osvobodila socialne uporabnosti in smotrne racionalnosti, odkrila dediščino zgodovine, bogastvo stilov in postala človeška arhitektura. Tako naj bi »smrt« arhitekture pomenila pravzaprav njeno osvoboditev.

To pa za zagovornike moderne arhitekture pomeni njen umik samo vase, tako rekoč njeno represijo, češ da se odpoveduje svoji družbeni vlogi in ji pripisuje nesposobnost reševanja sodobnih razvojnih konfliktov. Nekateri ideologi modernizma, kot recimo Jürgen Habermas, pa ji pripisujejo povezanost z vzponom političnega konzervativizma, saj naj bi domnevni umik v tradicionalizem namesto vprašanja arhitekturnega stila v resnici pomenil zavzemanje za ohranjanje obstoječih družbenih odnosov.

Ne glede na smiselnost tovrstnih očitkov, ki se s političnoideološkim izrazoslovjem lotevajo analiziranja arhitekturnih problemov, pa je vprašljivo, ali se je postmoderna arhitektura res odrekla svoji družbeni funkciji. Odgovor na to mora biti nikalen, kajti arhitektura se po svojem bistvu tej funkciji ne more odreči, saj jo je opravljala od svojega nastanka dalje. Mišljenje, da se ji lahko odpove, bi bilo seveda nesmiselno. Kaj pa, če je sporočilo beneškega bienala mišljeno v smislu, da se arhitektura odpove spreminjanju človeške družbe, se pravi, da se odpoveduje tipično modernistični težnji po obvladovanju okolja in tudi medčloveških odnosov. Ne gre pozabiti, da se govori o humanosti arhitekture. Takšna po moderna arhitektura kljub svojim nameram pogosto ni bila. Arhitektura lahko svojo funkcijo opravlja le, če se vrne najprej k sebi kot umetnosti, kar pomeni, da neha biti sredstvo spreminjanja (obvladovanja) svojih uporabnikov in njihove narave, ampak da postane njihov partner, ki ga bodo sprejeli za svojega ali pa vsaj živeli v »miroljubnem sožitju« z njim. Nekatere postavke postmoderne arhitekture, kot sta vključevanje v kulturni in zgodovinski kontekst ter sodelovanje z uporabniki, kažejo v to smer.

LITERATURA:

- BURGER, Peter (1986): Propast modernog doba. Beograd: Marksizam u svetu 1986 10/11
- DAVIS, Mike (1986): Urbana renesansa i duh postmodernizma. Beograd: Marksizam u svetu 1986 10/11
- DEBELJAK, Aleš (1989): Postmoderna sfinga. Celovec: Wieser
- GANTAR, Pavel (1986): Usoda arhitekture kot umetnosti. V: Umetnost ob koncu tisočletja – zbornik. Ljubljana: Komunist
- HABERMAS, Jurgen (1986): Moderna i postmoderna arhitektura. Beograd: Marksizam u svetu 1986 10/11
- HABERMAS, Jurgen (1983): Modernity – An Incomplete Project. V: Hall (1983)
- HARVEY, David (1990): Condition of Postmodernity. Oxford: Blackwell
- HAUSER, Arnold (1961–62): Socialna zgodovina likovne umetnosti in literature I, II. Ljubljana: Cankarjeva založba
- HAUSER, Arnold (1980): Umetnost in družba. Ljubljana: Državna založba
- JENCKS, Charles (1985): Jezik postmoderne arhitekture. Beograd: Zodiak
- PEVSNER, Nikolaus (1966): Oris evropske arhitekture. Ljubljana
- ŠEŠERKO, Leo: Modernizam – postmodernizam na području umetnosti. Beograd, Marksizam u svetu 1986 10/11
- TAFURI, Manfredo (1985): Projekt in utopija. Ljubljana: Krt

NIKO TOŠ

Znanstveni center Berlin – za družboslovje

(Organiziranost družboslovnega raziskovanja v ZR Nemčiji – 1.)

25 let je minilo od ustanovitve Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialwissenschaften (WZB). WZB pomeni dopolnitev in nadgradnjo akademskih in univerzitetnih družboslovnih raziskovalnih centrov ter mreže družboslovnih infrastrukturnih ustanov, ki zagotavljajo metodološki razvoj in uskladitev empiričnega družboslovnega raziskovanja, uskladitev primerjalnih raziskav v evropskem in svetovnem razsežju, družboslovno znanstveno informatiko ter raziskovalno arhivistiko.

WZB se je v 25 letih razvil v eno osrednjih družboslovnih ustanov v prostoru Zvezne republike Nemčije, ki vključuje približno 280 sodelavcev z razvito lastno raziskovalno infrastrukturo, bogato knjižnico z najpomembnejšo periodiko ter razvito dokumentalistiko. Po desetletju načrtovanja in gradnje se je WZB iz provizoričnih preselil v sedanje prostore (D-10785 Berlin, Reichbiedschufer 50, tel.: 030-254-910, faks: 030-254-916-84), ki vključujejo reprezentativno zgradbo nekdanjega državnega zavarovalnega urada ob Landwehrkanalu v središču Berlina, smiselno dograjenega z biblioteko in kabinetnimi objekti.

Ob podpori zvezne in deželnih vlad ter pobudi vrste uglednih nemških družboslovcev se je center osredotočil na proučevanje »razvojnih teženj, problemov prilagajanja in inovacijskih možnosti modernih demokratičnih družb«. Raziskovalno področje WZB je torej bilo opredeljeno izrazito interdisciplinarno in problemsko ter je usmerjeno k problemom, katerih reševanje je v središču

ču interesa družbe in politike. Aktualni raziskovalni program VZB določajo štiri problemska težišča, in sicer:

- I. delovne sile in zaposlovanje,
- II. tehnika – delo – okolje,
- III. socialne spremembe, institucije in posredovalni procesi,
- IV. tržni procesi in razvoj podjetništva.

V okviru posameznih težišč delujejo oddelki, raziskovalne skupine oziroma raziskovalne profesure. Direktorji oddelkov ter vodje raziskovalnih skupin so izbrani med najuglednejšimi raziskovalci na svojem področju. Do zdaj najuglednejši med njimi je bil prav gotovo prof. dr. Karl W. Deutsch, ki je od leta 1977 v okviru WZB deloval kot direktor Inštituta za primerjalno raziskovanje družb oz. kot direktor za programski razvoj WZB. Izjemna osebnost in ugled Karla Deutsha kot družboslovca in raziskovalca mednarodnih odnosov sta pomembno prispevala k dokončni uveljavitvi znanstvenega projekta WZB. Karl Deutsch je poglobil duhovne povezave med družboslovci na obeh celinah, med hladno vojno pa je pričel z razvijanjem svetovnega modela, v katerem je nakazoval politično in gospodarsko odvisnost držav sodobnega sveta.

V nadaljevanju tega prikaza se bomo omejili na raziskovalno težišče Socialne spremembe institucije in posredovalni procesi. V okviru tega raziskovalnega težišča delujeta dva oddelka, in sicer: Javnost in socialna gibanja pod vodstvom dr. Fridhelma Neidharda ter oddelkele Institucije in socialne spremembe pod vodstvom prof. dr. Hansa-Dietra Klingemanna. Prvi oddelek je bil ustanovljen leta 1987, drugi pa leta 1989. Projekti obeh oddelkov izhajajo iz predpostavke, da procesi ekonomskega, socialnega in kulturnega spreminjanja povzročajo nastajanje novih problemov in interesov v družbi ter nove oblike politične artikulacije le-teh. Namen raziskav v tem okviru je pokazati na nastajanje teh problemov in interesov v družbi, na njihovo javno tematizacijo, politično posredovanje in razširjanje v političnem sistemu ter njihova empirična

rekonstrukcija in teoretična konceptualizacija. V okviru tega raziskovalnega težišča sta poleg znanstvenih ekip obeh oddelkov v položaju raziskovalnih profesorov v zadnjem času delovala prof. dr. Klaus von Beyme s Heidelberške univerze ter prof. dr. Max Kaase z Univerze v Mannheimu (s trajnim mandatom). Medtem ko se raziskovalni projekti ter notranje ter mednarodno sodelovanje v okviru prvega oddelka osredotočajo na proučevanje družbenih gibanj (zglede: Družbeni mrežni sistemi pri gradnji nacionalsocialističnega gibanja, 1925–1930 – v sodelovanju z raziskovalci The Johns Hopkins University, USA; dalje Razprava o splavu v ZDA in Zvezni republiki Nemčiji itd.), pa so zunanje dejavnosti drugega oddelka usmerjene predvsem na mednarodne kooperativne projekte na področju politične sociologije (zglede: Beliefs in Government; primerjalne volilne študije; primerjalne raziskave političnih reprezentanc; World Values Program ipd.). Oddelek neposredno ne izvaja empiričnih raziskav, temveč se le vključuje v širše kooperativne projekte in v njih deluje ekspertsko in koordinativno. V zadnjem času je oddelek usmerjen v proučevanje pojavov v srednje- in vzhodnoevropskih državah in sodeluje pri iniciranju in usklajevanju mednarodnih empiričnih projektov (zglede: volitve v novih demokracijah; politična kultura v Srednji in Vzhodni Evropi v obdobju transformacije k demokraciji ipd.).

Oddelek Institucije in socialne spremembe se je v zadnjih dveh letih osredotočal na tale vprašanja:

1. Razmerje med državljanom in državo v zahodnih industrijskih družbah. V tem okviru so potekali projekti Beliefs in Government, Primerjalne volilne študije, Political Representation in Comparative Perspective in t. i. Berlin – Projekt 1990.

2. Strukturna analiza političnih sistemov zahodnoevropskih industrijskih družb. V tem okviru poteka poizkus obsežne klasifikacije in opisa akterjev v političnem procesu in učinkov njihovega delovanja ter medsebojnih razmerij med njimi. Raziskovanje in analize potekajo v okviru dveh projektov, in sicer: prvič, v okviru projekta Makroanaliza držav OECD, 1945–1990, ki ponuja osnovo za razvijanje tipologije različnih elementov demokratičnih političnih sistemov. Projekt poteka v široki mednarodni kooperaciji in drugič v okviru projekta Manifest Research Group, European Consortium for

Political Research, kjer na podlagi količinske analize vsebin volilnih programov političnih strank in vladnih deklaracij poteka analiza partijskih in vladnih sistemov.

3. Tretje temeljno vprašanje zadeva razmerja med državljanom in državo v Srednji in Vzhodni Evropi ter nastajanje demokratičnih ustanov v procesu prehoda. V tem okviru je oddelek spodbujal in usklajeval izvedbo World Value Survey – nacionalne raziskave v treh baltičskih državah; podpiral je usklajevanje projekta Politična kultura v Srednji in Vzhodni Evropi v obdobju transformacije k demokraciji. Dalje, v tem okviru poteka raziskovalni projekt Volitve v novih demokracijah, katerega končni rezultat bo obsežen zbornik, ki bo prikazoval prehod iz enopartijskih v večpartijske politične sisteme.

S tem končujemo do skrajnosti strnjen prikaz dejavnosti WZB. Obstaja vrsta korespondenčnih točk med programom WZB in raziskovalnim programom slovenskega družboslovja. V okviru programa oddelka Institucije in socialne spremembe so očitne stične točke ob projektu World Value Survey, v katerem Slovenija (CJMMK) sodeluje od leta 1991 dalje, projekt Politična kultura v Srednji in Vzhodni Evropi v času transformacije k demokraciji, saj je bila Slovenija zajeta v empirično fazo raziskave (CJMMK, 1990), potekajo pa tudi priprave za monografsko študijo ob prvih slovenskih volitvah kot del skupnega volilnega projekta pod vodstvom A. D. Klingemanna in Ch. I. Taylorja itd.

MARJAN HOČEVAR

Meje znotraj mest, mesta brez meja

(Borders within towns, towns without borders)

Mednarodna konferenca o povezovanju vzhodno-zahodnih evropskih obmejnih mest (Gorica, Italija; 9.–10. september 1994)

Evropska celina se preoblikuje. Razdeljena Vzhod in Zahod še ne vesta natančno,

kaj bi eden z drugim. Združitev že, vendar kdaj in kako. Vzhod je vsiljiv in nestrpen, Zahod pa zbeigan in zadržan.

Za takšnimi generalijami evropske realnosti, v takšni ali drugačni obliki jih je slišati vedno znova, se odvijajo specifične spontane spremembe, ki nakazujejo splošno smer združevalne dinamike.

Tema konference je bila učinkovitost povezovanja obmejnih mest (predvsem na relaciji vzhod-zahod in deloma vzhod-vzhod, zahod-zahod), v ozadju pa ni bilo mogoče prezreti širšega okvira, ki ta povezovanja trenutno še opredeljuje. To so meje nacionalne države, zaradi katerih so tako imenovana »mesta dvojčki« umetno ločena. Kako torej kljub državnim mejam odpraviti meje znotraj mest? Ali imajo mesta toliko avtonomije, da lahko meje »ignorirajo«? Toda, ali si to sploh želijo? Odgovori so bili seveda načelno pritrdilni, obenem pa se je pokazala različnost »zahodnih« in »vzhodnih« stališč. Prvim bi z lahkoto pripisali paternalistično držo, na kar so se drugi občasno cinično odzivali.

Gledano v celoti, je bilo na konferenci predstavljenih precej raznovrstnih praktičnih povezovalnih situacij in nekaj zanimivih strokovno znanstvenih refleksij. Diskutanti iz vrst predstavnikov oblasti (župani, promotorji) so predstavljali zgodovinske okoliščine razdeljenosti svojih mest in načine dosedanjega obmejnega povezovanja z mesti dvojčki.

Govorili so predstavniki tehle partnerskih obmejnih mest in mest dvojčkov: Gorica (Italija) – Nova Gorica (Slovenija), Komarom (Madžarska) – Komarno (Slovaška), Basel (Švica) – Lorrach (Nemčija) – Mulhouse (Francija), Goerlitz (Nemčija) – Zgorzelec (Poljska), Oradea (Romunija) – Debretin (Madžarska), Druskinikai (Litva) – Grodno (Belorusija), Bialistok (Poljska) – Kaliningrad (Rusija). Splošna čezmejna partnerstva so predstavljali župani Trebona (Madžarska), Hulsta (Nizozemska), Bardonecchia (Italija) in Trsta (Italija).

Presenetljivo je bilo, da je večina navajala podobne probleme pri povezovanju. Za gospodarstvo (investiranje kapitala, trgovina ipd.) so omenjali različnost zakonodaje, kar se je še stopnjevalo, če je šlo za zvezo vzhod-zahod. Značilen je bil nastop župana litvanskega mesta Druskinikai Z. Streikusa,

kjer se v zvezi z zakonodajo v primerjavi s preostalimi, ki so poudarjali boljše perspektivo po razpadu komunizma, dogaja ravno nasprotno. Mesti Druskinikai in beloruski Grodno sta bili v času Sovjetske zveze skoraj enotno mesto, po nastanku samostojnih držav pa so se začele predvsem politične težave.

Druga značilna ovira pri povezovanju je bila (v nekaterih primerih je zdaj še slabše) neuskkljen razvoj urbane infrastrukture. Ta problem, kot smo lahko slišali ob predstavitvi župana mesta Hulst A. Kessna, zadeva celo nizozemsko-belgijsko obmejno sodelovanje, ki je na konferenci veljalo sicer za nekakšen zgled »mest brez meja«. Pripombe so bile le k neprimerljivosti dveh mest (in držav) v Evropski uniji s tistimi, ki na vstop še čakajo.

Posebej veliko pozornost je vzbudila predstavitev povezovanja nemškega mesta Goerlitz in poljskega Zgorzelca. Podžupan Goerlitz K. J. Timm je plastično prikazal genozo sodelovanja med mesti, ki sta v današnji obliki posledica razmejnitve po drugi svetovni vojni. Prej je bilo mesto eno, potem pa so za mejo določili reko Neise. Bolj zaradi potrebe kot zaradi prijateljstva sta mesti sodelovali predvsem pri vzdrževanju infrastrukture in izkoriščanju naravnih virov. Tako so bile naprave za črpanje zemeljskega plina na vzhodni, vodna črpalnica pa na zahodni strani. Leta 1957 so uskladili sporazum o prevozu, nekaj kasneje o zaposlovanju delavcev itd. Vendar pa zaradi političnih, prestižnih in »varnostnih« razlogov večkrat niso veljali. Poročevalec je kot tipičen zgled navedel obdobje od leta 1980 do 1989, ko sta bili meji skoraj popolnoma zaprti, predvsem zaradi bojzani centralnih oblasti med vzponom gibanja Solidarnost. Po letu 1990 se mesti približujeta prvotnemu stanju enega mesta.

Razumljivo, veliko zanimanja je bilo za povezanost Gorice in Nove Gorice. Župana, G. Valenti in T. Marušič, sta poudarjala pomen večje politične sproščenosti po letu 1991. Podatki, s katerimi sta ponazorila krepitev stikov, so bili dejansko prepričljivi. Tu navajam zasnovo skladno povezanega prometnega sistema Nove Gorice in Gorice (naročnik je bila slovenska stran), že uveljavljeni mestni potniški promet, večja trgovinska vzajemnost itd. Pozornemu spremljevalcu pa ni mogel uiti poudarek Valentija,

da je zgodovinski center prihodnjega enotnega mesta Gorica, Nova Gorica pa je na novo nastalo mesto. Posredno naj bi torej pomenilo, da bo dejavnik prilagajanja in poenotenja Nova Gorica. V neformalni razpravi med »vzhodnimi« udeleženci se je slišalo veliko na račun »zahodnega« paternalizma.

Znanstvenostrokovni del konference je bil skoncentriran, čeprav ne v celoti, na okrogli mizi z naslovom Evropska vloga obmejnih mest.

Uvodnik in moderator, generalni sekretar AICRE (italijanske sekcije evropskega sveta mest in regij) *G. Martini*, je na začetku izrazil upanje, da bo razprava pritegnila v prvi vrsti tiste, ki v praksi iščejo nove rešitve. *C. F. Alger*, ugledni ameriški politolog in sociolog, pa je v svojem prispevku poudaril nujno »uglašeno«, kompetentnost in medsebojno sporazumevanje ljudi iz prakse, prebivalcev obmejnih mest samih in znanosti. Zanj sta odločilna razumevanje nacionalne meje in nujnost strinjanja s tem, da zmanjševanje njenega vpliva razbremeni predvsem tiste, ki jih ta neposredno prizadeva.

A. Gasperini, direktor I.S.I.G. (Inštitut za mednarodno sociologijo v Gorici) in vodja empirične raziskave Življenje v obmejnih mestih, ki so jo na inštitutu izvajali od leta 1992 in še ni končana, je predstavil predhodne rezultate. Osnova je bil obsežen vprašalnik, poslan županom stopetinosmedesetih evropskih obmejnih mest, v katerem so bila vprašanja o percepciji in statističnih podatkih mest. Navajam le nekaj značilnih interpretacij. Vprašani zaznavajo svoje mesto še vedno kot obmejno (pribl. 40%), nekoliko manj pa kot mesto dvojček in skupno mesto. Več kot tretjina zaznava obmejno mesto kot diskriminacijski element, preostali pa kot element povezovanja. Pri vprašanju o tem, kaj menijo o vrsti lojalnosti njihovega prebivalstva, se je pokazalo, da: je 47% lojalnih državi, 32% etničnim skupinam, 19% pa Srednji Evropi. Z več odgovori sta bili ponazorjeni tudi večja kozmopolitska drža in etnična strpnost prebivalcev ob meji v primerjavi s preostalimi. Od povezovalnih dejavnosti prevladujeta šport (24,3%) in kultura (22%), gospodarstvo je šele na tretjem mestu.

E. Pelegrini je govoril o regionalizmu in mejah kot ključni spremenljivki v odnosih

med evropskimi mesti. Procesi decentralizacije bodo po njegovem mnenju spontano prispevali k boljši povezanosti med obmejnimi mesti.

T. Poplawski je obmejna mesta (predvsem zahodno-vzhodna) označil za temeljne povezovalne dejavnike prihodnje Evrope. Prav tu, ob meji, se lahko ljudje najhitreje odvajajo stereotipov, izražanja etnične in drugih nestrpnosti zaradi nepoznavanja. Meni, da se vztrajno zmanjšuje pomen meja nacionalne države.

P. Malaska se je osredotočil na pomen meja. Izhajal je iz treh temeljnih funkcij meja: ločevanja, ščitenja in povezovanja. Konfrontacija teh funkcij v sodobni Evropi povzroča po njegovem mnenju niz silnic, ki so odvisne od narave družbenih subsistemov. V gospodarstvu, predvsem finančnih, prevladujejo globalizacijske in integrativne sile, v politiki in v nekaterih gospodarskih panogah regionalistične sile, v kulturi pa segmentacijske sile.

C. Menato je predstavila študijo o povezanosti Nove Gorice in Gorice s stališča teritorialne povezanosti. Ugotavljala je, da se povečujejo neteritorialni stiki, medtem ko teritorialni zaradi infrastrukturne neskladnosti stagnirajo. V tem ne vidi velikega problema, ker tudi sicer narava povezovanja postaja neteritorialna, kar omogoča razvoj telekomunikacij.

M. Zago je razvijal idejo o tako imenovani »produktivni meji«. Meja mestom na obeh straneh omogoča dejavnosti, ki jih morajo uporabiti kot primerjalno prednost. Po njegovem prepričanju ne gre le za tipične obmejne posele, povezane s prometom, brezcarinskimi dejavnostmi itd., temveč lahko obmejna mesta prevzemajo nekatere funkcije glavnih mest in celo osrednjih (nacionalnih) inštitucij.

Moj prispevek se je navezoval na predhodna. Poudaril sem trend dehierarhizacije urbanih sistemov, s čimer se povezuje redefinicija zasnove center/periferija. Temeljni dejavnik trenda je neteritorialna povezanost, ki se vedno pogosteje obravnava kot »virtualna«. Tradicionalne lastnosti velikih (glavnih) mest (npr. velikost, lokacija) zgubljajo pomen, kar povzroča novo urbano tekmovalnost.

Ob koncu predstavitve naj poleg zanimivih in večinoma kakovostnih referatov poudarim koristnost srečanja političnou-

pravljavskih in znanstveno strokovnih pogledov, saj se je pokazalo, da kljub konfliktnosti stališč, različnim izhodiščem obojim odpira nova obzorja.

SANDA BAŠIČ

Čas nacionalizmov

V knjigi *Modernost in holokavst* Zygmunt Bauman utemelji svojo analizo z ugotovitvijo, da moderne države obstajajo s pomočjo svoje klasifikacijske moči – skozi simbolno moč definiranja istosti in drugačnosti pri komuniciranju z drugimi skupnostmi. V moderni nacionalne države umetno ustvarjajo »prijatelje« in »sovražnike« znotraj dihotomije »domačnosti – tujosti«. Ta »mobilizacijska solidarnost z namišljenimi skupnostmi« temelji na konstrukciji enotnega in skupno deljenega kolektivnega spomina o pomembnih nacionalnih/skupinskih dogodkih s pomočjo skupnega jezika, tradicije, kulture – tistega korpusa identifikacijskih elementov, ki so razumljivi samo članom »mi-skupine«. Nacionalna kolektivna vest ima posebne težave s tistimi primeri, ki se ne dajo »enostavno« klasificirati v kategorije »mi« in »oni«, ki že s svojim obstojem ogrožajo to klasifikacijsko moč. Ti »neulovljivi« elementi znotraj formacije nacionalnih identitet: tujci, osebe, ki »pridejo danes in ostanejo med nami jutri« (Simmel), so torej tisti potencialni »signifikantni drugi«, nosilci drugačnih klasifikacijskih definicij, ki bi lahko vplivali na to, da tudi »mi« začnemo sebe presojati drugače. Torej Baumanov »Žid« kot »univerzalni tujec« je tista nevarnost, ki ogroža čistost istosti v njenem nasprotju do drugačnosti in je nenehna grožnja razpada kakršnih koli klasifikacijskih dejavnosti.

Na dvodnevem seminarju pod naslovom *Etnično-verski nacionalistični konflikti in komuniciranje*, ki je potekal od 7. do 10. aprila v Piranu, je 30 znanstvenikov iz 14 evropskih držav in ZDA poskušalo predvsem odgovoriti na nekatera temeljna vprašanja o odnosu med konfliktnostjo in komuniciranjem: »Kako nacije kot »namišljene skupnosti« mislijo o drugačnosti« in kakšne

so možnosti za vzpostavljanje »kulture dialoga« v razmerah, ko komuniciranje med različnimi skupinami (nacionalnimi, verskimi, kulturnimi...) poteka predvsem na podlagi dihotomne matrike mi – oni? Ali drugače povedano, kako ideologiziranje mitov preteklosti in zgodovinskega spomina določenih skupnosti in njihova uporaba za dnevopolitične razlage dogodkov ustvarjata konfliktna razmere.

Znanstveniki iz različnih političnih in zgodovinskih okolij so ugotovili, da obstajajo nekatere univerzalne prvine nestrpnosti. Ali drugače povedano v konstrukciji drugačnosti (drugega) obstajajo določeni tipizirani mehanizmi, ki vsako drugačnost spremenijo v podobo »univerzalnega sovražnika«.

Farel Corcoran z dublinske univerze (Irsko) je govoril o načrtu za »rešitev« severnoirskega vprašanja, ki ga je predstavilo ulstrsko obrambno združenje – nezakonita protestantska paravojaška skupina – kot enačici etničnega čiščenja, ki poteka na drugem koncu Evrope v Bosni in Hercegovini. Rosa Tsagarousianou iz Grčije (trenutno na študiju v Veliki Britaniji) je na primeru množičnih zborovanj v Atenah, ki so potekala kot nacionalni plebiscit proti mednarodnemu priznanju Republike Makedonije, vpeljala pojem »znanstvenega« nacionalizma. Skrajni nacionalizem, ki se prakticira z javnimi »rituali ulice«, je »relativiziran« in podkrepjen z znanstvenim diskurzom v občilih. Gre za posebno navezavo med znanimi znanstveniki, umetniki, publicisti in občili v ustvarjanju mitizirane antične grške kulture kot zibelke »prevladujoče evropske kulture«. Ta razsvetljenski koncept kulturnega evropskega jedra (skupaj z judovsko-krščansko vero, grškimi idejami o demokraciji in rimskim pravom) opredeljuje tisto mejo, ki deli evropsko demokracijo (in kulturo) od vzhodnjaškega despotizma (in barbarstva). Tudi pri vojni v nekdanji Jugoslaviji deluje ta vzorec kulturnega razločevanja: vsaka od sprtih strani v konfliktu opredeljuje sebe kot cordon sanitaire pred nevarnostjo fundamentalističnega Vzhoda. Zato tudi ne preseneča, da so med najbolj prodajanimi knjigami v grških knjigarnah tiste, ki se kakor koli ukvarjajo s popularizacijo »makedonskega vprašanja«. Klime Babunski (Makedonija) je predstavil makedonsko videnje problema nacionalpopulizma. Z ene strani ogroženost makedonske države zaradi

ekspanzionističnega severa in juga in z druge strani nezmožnost prevladovanja demoniziranja drugačnosti v primeru Albancev, Turkov in Romov znotraj meja lastne države.

Majid Tehranian (ZDA) je govoril o moralni geografiji in etiki transnacionalnega komuniciranja, ki naj bi upoštevalo, da je konflikt naraven pojav vsake komunikacije, ki poteka med različnimi skupinami. Prav zaradi tega je nujno treba vzpostavljati kulturo sporazumevanja in razumevanja pri transnacionalnem komuniciranju, ki bi upoštevala, da so različne pogoje za komuniciranje tudi v lastni skupini.

Občila lahko igrajo pomembno vlogo pri reprodukciji in krepitvi nacionalističnega in etnocentričnega diskurza. Temeljna vloga občil v etničnih, verskih in drugih konfliktih, če delujejo kot dejavnik povzročanja konfliktov, je definirana z vzpostavljanjem načela izključitve drugega. Kultura nasilja konstantno dihotomizira nas in druge (v primerjavi s kulturo miru, kot je povedal Tehranian, ki identificira mi-skupino kot samo eno izmed možnih skupin v neskončnem številu komunikacij). Pri vprašanih kulture, kjer so konflikti zelo ozko povezani z vprašanji komuniciranja, je, kot je povedal Robert White z Gregorijanske univerze v Rimu, kulturo treba razumeti izključno kot proces komuniciranja. Torej, kultura sporazumevanja predpostavlja »kulturno« ali dialoško javno sfero, znotraj katere bodo različne skupine lahko razvile svoje posebne identitete.

Številni udeleženci so jasno predstavili primere takšne medijske strategije, v kateri je drugi predstavljen kot agregat vseh možnih zunanjih in notranjih opozicij. Tako je Marie-Claude Taranger (Francija) predstavila stereotipizirane podobe muslimanske skupnosti v francoskih občilih in ugotovila, da televizijska naracija ustvarja enodimenzionalno podobo muslimanske skupnosti. S poudarjanjem različnih lokalnih konfliktnih primerov je muslimanska skupnost predstavljena kot agresivna, fundamentalistična, vase zaprta verska skupina, s katero je nemogoče vzpostaviti kakršen koli dialog. Oddaje, ki se z islamom poskušajo ukvarjati drugače, predvsem skozi jezik razumevanja in strpnosti do drugačnosti, se večinoma predvajajo zelo pozno zvečer.

Valentina Marinescu (Romunija) je predstavila številne medijske stereotipizacije

romunskih Ciganov, ki še naprej podpirajo njihovo osamitev in definirajo interpretativno matriko za razumevanje drugačnosti. Alla Belostechnick je predstavila, kako nacionalna občila predstavljajo znotrajetnične konflikte v Moldaviji in kakšne so možnosti za vzpostavlanje javnega dialoga med udeleženci v teh spopadih.

Naslednje vprašanje, ki je po mnenju udeležencev pomembno za analizo različnih konfliktnih situacij med skupinami, je vloga vere. Vera je lahko hkrati dejavnik, ki povzroča konfliktne situacije, in je osnova kulture miru in sodelovanja. Po ugotovitvah nekaterih udeležencev seminarja je prvi primer značilen za države, kjer je versko vprašanje postalo izključno politično vprašanje (npr. Bosna in Hercegovina ali verska homogenizacija na Madžarskem), drugi primer temelji na strpnosti in dialogu, na situacijah, v katerih je vera samo ena izmed identifikacijskih točk v posameznikovem življenju. Ljudje v modernih družbah delijo več identitet (pluralnost subjektivitet ali življenjskih svetov) v situacijah, ko je ta identiteta omejena na samo eno izmed možnih razsežnosti (nacionalno), prihaja do napetosti tudi v isti skupini. O množični mobilizaciji je govoril Vjeran Katunarić (Hrvaška) in poudaril, da je zaradi skupinske homogenizacije posameznikom z drugačnim mnenjem otežena možnost zagovarjanja drugačnosti. Lahko bi rekli, da takrat začne delovati »spirala molččnosti«, ki nosilec drugačnih mnenj onemogoča dostop do javnih kanalov komuniciranja. V razmerah, ko manjšinsko mnenje, ki je običajno institucionalizirano in nacionalizirano s strani države, začne »tiranizirati večinsko mnenje« in možnost za dialog. Ob izjemni nacionalni mobilizaciji drugačnost ostaja neizgovorjena zaradi strahu pred osamitvijo ali izključitvijo iz nacionalnega telesa.

Rudolf Rizman je v svojem referatu z naslovom Sociološka ambivalentnost etnonacionalizma celotno razpravo umestil znotraj različnih teoretičnih paradigem za razumevanje tega pojava. Etnonacionalizem, ki temelji na oblikovanju etnične nacije (Volksgemeinschaft) in geslu »en narod, ena vera, ena država«, nujno deluje na izključitvah – na izključitvah vseh drugih, ki so moteči element identifikacijskih procesov homogenizacije lastne etnije.

Slavko Splichal je v imenu organizatorja

(Svetovnega združenja za krščansko komuniciranje iz Londona, Evropskega inštituta za komuniciranje in kulturo iz Ljubljane in Centra za raziskovanje družbenega komuniciranja na FDV v Ljubljani) poudaril, da je pri analizi teh procesov treba upoštevati tudi zgodovinske spremembe med javno in zasebno sfero kot oblike »refeudalizacije javnosti« (Habermas) ali ponovne izključitve javnosti iz političnega odločanja. Ne glede na internacionalizacijo in globalizacijo komunikacijskega prostora (nacionalna) država še vedno določa temeljne pravice in svoboščine pri komuniciranju. Pri tem so

vprašanja kulture in komuniciranja zelo pomembna za izoblikovanje pluralnega javnega prostora.

Če so po dogodkih v Rostocku nemški časopisi ugotavljali, da je edina skupna točka, ki združuje Vzhodne in Zahodne Nemce po padcu berlinskega zidu, geslo »Tujci ven«, bi lahko rekli, da je čas, v katerem živimo, čas nacionalizmov. Ne glede na izjemne tehnološke možnosti komuniciranja na globalni ravni je temeljna komunikacijska shema sporazumevanja med različnimi skupinami pogojena s tradicionalnimi vzorci demoniziranja drugačnega – neznanega.

SERGIO BARTOLE

Riforme costituzionali nell'Europa centro-orientale

(Da satelliti comunisti a democrazie sovra-
ne, Il Mulino, Bologna 1993, str. 226)

Prelomna obdobja v družbenem razvoju so za vsakega družboslovca, tudi za pravnega teoretika, vznemirljiv, a obenem zapleten izziv. Za zahodnoevropskega ustavnopravnega teoretika, vajenega relativno trajnih in idejno skoraj apodiktično podprtih ustavnih okvirov, je obdobje prehoda »iz komunizma v demokracijo« še poseben intelektualni izziv, saj ga sili v preizkušanje, ali se je sposoben zživeti v bistveno drugačne družbene razmere in vsaj s povprečno kritično distanco presojati, kje so razumne meje naslednjega posnemanja zahodnoevropskega modela pri tem prehodu. Naloga se zdi toliko težja tedaj, če se ne zadovolji zgolj z normativno (dogmatično) analizo ustavnih sprememb, ki spremljajo prelomno obdobje, temveč poskuša prodreti tudi v njihove primarne vire, se pravi v gospodarske, politične, idejne in druge prvine tega dogajanja.

Sergio Bartole, profesor za ustavno pravo na tržaški Pravni fakulteti, je sprejel tak izziv. Dodatno spodbudo za svoje delo in verjetno tudi za dovolj opazen odmik od normativne metode je našel med svojimi študijskimi obiski (kot izvedenec Sveta Evrope in kot gostujoči profesor) v nekaterih državah Srednje in Vzhodne Evrope, ko se je neposredno srečeval z njihovo vsakdanjo resničnostjo. V svoj raziskovalni program je vključil Albanijo, Bolgarijo, Češkoslovaško, Madžarsko, Poljsko in Romunijo. Namenoma je izpustil tedanja Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, saj je presodil, da pri njiju ni šlo zgolj za iskanje ustreznih ustavnih rešitev v radikalno spremenjenih družbenih razme-

rah, temveč za nepredvidljive razdruževalne procese. Rokopis je dokončal leta 1992.

Delo je razdeljeno v štiri poglavja. V prvem, z naslovom Čas in način prehoda, je avtor zajel obdobje od leta 1989 do leta 1991. Uvodoma opisuje razmere, ki so v izbranih državah opredeljevale prehod iz »komunizma v demokracijo«. Za lažje razumevanje tega prehoda se je zdelo avtorju potrebno opozoriti na nekatere najznačilnejše prvine nedavne preteklosti v teh državah in ob temeljni naravnosti dela zlasti še na pojmovanje ustave (in prava sploh) v realnem socializmu. Ob tem pojasnjuje, do kakšnih sprememb mora priti v tem pojmovanju, če naj ustava (in pravo kot celota) dobi tisto vlogo in mesto, ki jo ima v zahodnoevropskem političnem prostoru. Hkrati opozarja tudi na (ne)smiselnost relativne pravne kontinuitete oziroma radikalnega (a včasih zgolj navideznega) preloma. Za bralca z lastno izkušnjo realnega socializma ta avtorjeva opozorila ne prinašajo veliko novega, avtorju bi bilo mogoče včasih očitati celo nekoliko preveč poenostavljeno prikazovanje vloge prava v realnem socializmu. Razčlenjuje in kritično vrednoti temeljna načela, ki so jih v nove (ali vsaj spremenjene) ustave zapisali nosilci sprememb. Ustavi se pri opisu težav, ki jih povzročajo ustanovno začrtan prehod v tržno gospodarstvo, ter ugotavlja neizbežno zaostajanje gospodarskih sprememb za političnimi. Opozarja na problem denacionalizacije, na občutljivo vlogo države pri urejanju gospodarskih tokov ter na zapleten odnos med novim gospodarskim sistemom in ustavno zajamčenimi socialnoekonomskimi pravicami. Obsirno se loteva bolečega problema »čiščenja« pripadnikov starega režima, pri čemer še posebej natančno prikaže in vrednoti češkoslovaško izkušnjo. Govori o zapletenem razmerju med zahtevo po doslednem varstvu človekovih pravic, ki ga mora zagotavljati pravna država, ter neizbežno personalno prenovo državnega aparata. Zaveda se sicer nevarnosti nastajanja krivic in izsiljevanj ter drugih nevršnih posledic »čiščenja«

(na primer povratne moči nekaterih predpisov), toda hkrati je prepričan, da je očiščevalni poseg nujen. Previsoki demokratični standardi pa utegnejo vsaj v prehodnem obdobju po njegovem mnenju prispevati k škodljivemu ohranjanju starega. Tako na primer izrecno priporoča previdnost pri takojšnjem zagotavljanju čim večje neodvisnosti sodišč, saj se tako zavarujejo tudi tisti sodniki, ki so se kompromitirali v prejšnjem sistemu. Poglavje sklene z razmišljanjem o vselej občutljivem položaju narodnih manjšin, o naraščajočem nacionalizmu in njegovem vplivu na oblikovanje ustavnih določb o manjšinah.

V drugem poglavju (z naslovom Oblike oblasti) najprej ugotavlja kot splošno značilnost pri preoblikovanju oblasti dosledno naslonitev na zahodnoevropski vzorec. Podrobno prikaže pravno ureditev političnega združevanja ter novo volilno zakonodajo. Oboje pospremi z obsežnimi praktičnimi ponazoritvami konkretnih razmer in političnega dogajanja v posamezni državi. Natančno razčleni tudi izide prvih demokratičnih volitev. Nato se loti presoje uveljavljanja načela delitve oblasti v ustavnih besedilih ob podrobni analizi vloge šefa države, zakonodajnega telesa in izvršilne oblasti, pri čemer ga ne zadovolji zgolj dogmatična analiza ustavnih določb, temveč ji vselej doda še oris tistih dejavnikov, ki so po njegovem mnenju odločilno vplivali tako na oblikovanje ustavnih določb kot tudi na njihovo začetno uveljavljanje v praksi. V poglavje je vključil tudi analizo delovanja države v izrednih razmerah, pri čemer sta ga še posebej zanimala vloga šefa države ter njegovo razmerje do zakonodajnega organa. Končno razpravlja še o vplivu države na gospodarstvo v spremenjenih razmerah, o težavnem iskanju ravnotežja med svobodno podjetniško pobudo in državnim intervencionizmom. V sklepnem delu tega poglavja kritično presoja ustavno izpeljavo oblike oblasti v posamezni državi. Tu se znova vrača k položaju predsednika države (v izrednih razmerah še posebej) ter k njegovemu odnosu do zakonodajne in izvršilne oblasti. Tako pride do sklepa, da je vloga zakonodajnega telesa praviloma povsod močnejše poudarjena, kot bi to sicer terjala načela demokratičnega oblikovanja oblasti, k čemur so pripievali tako utemeljen strah pred morebit-

nim pretiranim razraščanjem moči posameznika kakor tudi konkurenca in izrazito nezaupanje med nastalimi političnimi strankami. V to poglavje je vključil tudi problem decentralizacije in lokalne samouprave. Avtor ugotavlja, da nove ustavne ureditve na tem področju pomenijo razočaranje, saj praviloma v vseh državah pretirano prepuščajo urejanje lokalne samouprave zakonodajalcu, ki pa je očitno centralistično usmerjen.

Tretje poglavje se ukvarja s človekovimi pravicami in njihovim ustavnim jamstvom. Avtor ugotavlja, da vse države bolj ali manj neposredno v ustavah razglašajo načelo pravne države ter primerno urejajo odnos med mednarodnim in domačim pravom, ki je odločilnega pomena za pravno oblikovanje človekovih pravic. Pronicljivo razpravlja o kakovosti ustavnega opredeljevanja teh pravic ter o vlogi rednega zakonodajalca pri njihovi konkretni normativni izoblikovanosti. Posebej opozarja tudi na mesto socialnih pravic v ustavah, na pravno ureditev lastninske pravice in svobodne gospodarske pobude. Natančneje prikaže, kako je v ustavah urejena pravica do življenja in do človekove osebne svobode. Poglavje sklene s prikazom ureditve sodstva in zlasti še ustavnega sodstva. V dosledni uredbi ustavnih sodišč vidi zanesljiv znak, da so se pretrgale vezi s prejšnjimi režimi. Vse države so sprejele evropski model ustavnosodne presoje, kar pa seveda ni ovira, da ne bi prihajalo do sorazmerno velikih razlik v pristojnostih, postopku, učinkih sodnih odločb ter pri uvajanju ustavne pritožbe v posamezni državi. Zanimivo je avtorjevo spraševanje, ali bo nova in dejavna vloga ustavnih sodišč že v bližnji prihodnosti razširila njihov vpliv onstran tistih meja, ki bi jim jih lahko priznali ob omejitveni razlagi ustavnih določb o njihovi pristojnosti. Avtorja je k takemu spraševanju najbrž spodbudilo opazno naraščanje vpliva ustavnega sodišča v Italiji, ki ne ostaja brez kritičnih političnih in tudi teoretičnih odmevov.

V sklepnem delu knjige se je avtor zavestno odrekal kakršni koli sintezi, saj meni, da je bil prepogosto pri svoji analizi vezan zgolj na ustavna besedila in na »še vroče« novice množičnih občil, ki ne dopuščajo resnejše sklepne sinteze. Omejil se je le na nekaj sklepnih poudarkov. Vrača se k zanimivi

Referendum in sprememba ustave

(Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana, 1994, 208 str.)

poljski izkušnji, znova opozarja na pomen človekovih pravic in upoštevanje mednarodnih standardov ter prakse Evropskega sodišča. Kratko osvetljuje krizo federalizma v Evropi, kjer seveda ne more mimo dogajanja v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji. Opozarja na ponovno naraščanje občutljivosti za ohranjanje in zavarovanje nacionalne identitete ter sklone z mislijo, da bo prihodnji razvoj demokracije v državah Srednje in Vzhodne Evrope odvisen od tega, kako bo rešen nacionalni problem, ki je s tako močjo znova prevzel našo celino.

Oblika Bartolejeve knjige ob siceršnji slogovni obteženosti je nedvomno v tem, da ponuja natančno ustavnopravno analizo nekajletnega dogajanja v večini vzhodnoevropskih držav s pomembnimi sociološkimi osvetlitvami. Dejstvo, da se je odrekel sintezi, priča o tem, da se je zavedal, s kako zapletenimi problemi se je spoprijel, in da se ni z ničemer želel pridružiti roju ameriških in zahodnoevropskih vsevednežev, ki neobremenjeno tavajo po državah nekdanjega realnega socializma in rokohitrsko razdajajo in prodajajo svojo učenost.

Zavedal se je, da se srečuje s svetom, ki je bil (in je še vedno) v marsičem drugačen od onega, ki mu je sam življenjsko in intelektualno zavezan, in je zato poskušal biti čim bolj nepristranski opazovalec in razčlenjevalec. V celoti tej zavezavosti seveda ni mogel uiti in zato je razumljivo, da se ne sprašuje, ali je dosledno posnemanje zahodnoevropskega modela res vselej neizbežna nujnost; da je pripravljen videti predvsem vse zblode in stranpoti prejšnjih režimov in da ga zato niti obrobno ne vznemiri vprašanje, ali je res prav vse, kar se je zgodilo v tem delu Evrope (tudi na teoretični ravni) v desetletjih po drugi svetovni vojni, upravičeno in celo nujno deležno radikalnega očiščenja in pozabe; da ga ne bega dejstvo, da je socializem res propadel, ker ni bil sposoben učinkovito razrešiti temeljnih družbenih vprašanj (vključno z vlogo prava in političnih institucij v moderni družbi), da pa jih žal tudi kapitalizem do zdaj ni zmožal dovolj uspešno ugnati in da zato tudi zavestno posnemanje ne bi smelo ustvarjati novih iluzij.

V praktično vseh evropskih in še nekaterih drugih demokracijah se občasno uporablja institucija referenduma, kljub temu da so institucije, ki so odgovorne za vsakodnevno delovanje političnega sistema v teh državah, predstavniske. Z drugimi besedami, neposredne oblike demokracije občasno soobstajajo hkrati s posrednimi. Formalni položaj referenduma je po posameznih državah močno različen. Na eni strani imamo zgolj posvetovalni in fakultativni referendum, tj. sisteme, kjer rezultati referendumskega glasovanja v nobenem pravnem smislu ne obvezujejo zakonodajalca in kjer je popolnoma prepuščeno ustreznim avtoritetam, da se odločijo, ali naj bo referendum uporabljen ali ne. Na drugi strani so sistemi, kjer imajo organi oblasti zelo malo ali nič praznega prostora pri zahtevah po referendumu in kjer so rezultati glasovanja formalno obvezujoči.¹

Referendum je uvedla tudi velika večina novo sprejetih ustav, kar posebno velja za ustanove novonastalih držav in držav, ki so po prehodu iz socialističnega sistema sprejele sistem parlamentarne demokracije. Referendum postaja redna institucija ustavnega sistema, čeprav se v praksi še ni širše uveljavil. Kljub takšni vseprisotnosti pa je teoretična utemeljenost institucije referenduma še zmeraj relativno šibka. Pogosto se referendum zahteva, ker se šteje za nujno in/ali verodostojno dopolnilo predstavniskim institucijam.² Proučevanje referenduma v ustavnem in političnem sistemu zagotovo še ni končano oziroma izčrpano, ne glede na to da je to predmet raziskovanja vrste druž-

¹ G. M. Suksi (1993), *Bringing in the People: A Comparison of Constitutional Forms and Practices of the Referendum*. Dordrecht, Boston, London; Martinus Wighoff Publishers.

² G. I. Budge (1993), *Direct Democracy: Setting Appropriate Terms of Debate*. V: Held D. (ed), *Prospects for Democracy*: Worth, South, East, West, Cambridge: Polity Press.

benih ved z različnih vidikov, tj. pravnega, politološkega, sociološkega, zgodovinskega in drugega.³ Ker se vloga in pomen tega instituta nenehno krepi in širita, je brez dvoma razveseljivo in koristno, da smo pred kratkim dobili knjigo domačega avtorja, ustavnopravnega strokovnjaka dr. Igorja Kaučiča, ki obravnava predvsem referendum v ustavnorevidijskem postopku, tako da se prepletata v njej oba ustavnopravna instituta – referendum in postopek za spremembo ustave.

Razprave o vrednosti (vrlni) »odločanja ljudstva« so dostikrat nepričljive; zato tudi ni enostavne poti za presojanje »kvalitete« referenduma kot politične in ustavne institucije niti njegove primernosti za posamezne vrste problemov (zadev).⁴ Prepričanje o politični enakosti, ljudski suverenosti in večinskem odločanju tako postavlja vprašanje prvega načela; posebna zasluga referendumu naj bi bila prav v njihovem povezovanju. Uporabniki vedno poudarjajo zaželenost dodatnega kanala nadzora nad oblastjo in politične ter vzgojne koristi vključenosti ljudi. Razvijanje vsebine in oblik participacije na podlagi referenduma naj bi preprečevalo sklerozo političnih institucij. Ker ne gre za alternativo ali celo nadomestek političnega predstavništva, je primerno predvsem vprašanje načina, oblik in obsega neposrednega sodelovanja državljanov pri sprejemanju političnih odločitev. Smotrnost razprave je potemtakem opredeljena predvsem z vprašanjem načina, oblik in razsežnosti uporabe institucij neposredne demokracije (in referenduma) v sodobnih parlamentarnih demokracijah. Na podlagi takšnih izhodišč se je avtor izognil pretiranemu navdušenju kot tudi poenostavitvam, ki že v samem formalnopravnem obstoju tega instituta vidi rešitev glavnih problemov demokracije.

Referendum je lahko korektiv predstavniške demokracije, nikakor pa ne more rešiti vseh težav takšne demokracije, ne samo zato ker je bil pogosto zlorabljen za krepitev avtoritarnih političnih režimov in za ustvarjanje njihove navidezne legitimnosti, temveč tudi zato ker je njegova uporaba objektivno omejena. »Pi referendumu je treba upošte-

vati vse prednosti, ki jih nudi za demokratično odločanje, vendar pa tudi omejitve, ki jih objektivno vsebuje ali iz njega izhajajo. Dilema zato ni referendum da ali ne, temveč kdaj, koliko in kako. Če naj bo referendum učinkovita oblika neposredne demokracije, ga je treba uporabljati le za najpomembnejša politična vprašanja, torej izjemoma. Referendum ni primeren za odločanje o zelo zahtevnih strokovnih in zapletenih vprašanjih. Čeprav načelno velja za najbolj demokratično obliko uresničevanja ljudske suverenosti, je referendum tudi preizkušeno sredstvo za politično manipulacijo. Zato se je treba izogibati uporabi referenduma za trenutne politične (strankarske) interese in za legitimiranje določene politike oziroma iskanje plebiscitarne podpore zanjo. In ne nazadnje, referendum nikakor ne more nadomestiti predstavniške demokracije in tudi ne odpraviti vseh njenih slabosti, sicer bi se spremenil v negacijo predstavniškega sistema« (str. 198).

Referendum, s katerim lahko ljudstvo najbolj demokratično uveljavlja svojo politično voljo, je po avtorjevem mnenju zato zelo primeren način zlasti za odločanje o temeljnih vprašanjih državne ureditve, ki jih ureja ustava. Referendumsko odločanje o ustavi je tisto, ki omogoča državljanom neposreden vpliv na oblikovanje in spreminjanje ustavnopolitične ureditve lastne države, kar je še zlasti pomembno ob prelomu v ustavnem razvoju neke države. Tako je tudi ustava Republike Slovenije iz leta 1991 med vrsto novih ustavnih in političnih institutov uvedla še ustavnorevidijski referendum, ki ga je naša prejšnja ureditev sicer poznala, vendar pa je bil predviden v povsem drugačnih pravnih okvirih in političnih razmerah, praksa pa izrazito enostranska. Avtorjev namen je bil tako preučitev ustavnorevidijskih sistemov ter vloga in pomen referenduma v njih ter oblikovanje najprimernejšega modela za revizijo nove slovenske ustave. Način raziskovanja je izrazito primerjalnopravni, vendar pa tudi domača ureditev teh vprašanj ni zanemarjena. Celotno tematiko je avtor razdelil na sedem poglavij.

Najprej teoretično opredeli pojme, ki jih uporablja v svoji knjigi, da bi s tem vzpostavil znanstveni instrumentarij za nadaljnje raziskovalno delo. Normativni prikaz razvoja in ureditve tega instituta je dopolnjen

³ Gl. z vidika teorije socialne izbire: H. Nurmi, *Referenda in representative democracies*, XVIth World Congress of Political Science Association, Berlin (1994).

⁴ Gl. še Marjan Brezovšek, *Nekatere izkušnje z referendumom*, *Teorija in praksa*, 12/1990 (str. 1440–1449).

z obravnavo ustavnih omejitev oziroma prepovedi uporabe referendumov. Drugo poglavje zajema sisteme revizije ustave, teoretične temelje ustavne revizije in njen vpliv na pravno naravo in moč ustave, revizijske omejitve, normativno zgradbo in klasifikacijo ustavnorevizijskih postopkov. Ustavnorevizijskemu referendumu je posvečeno tretje poglavje, kjer še posebej izstopa vsa pestrost oblik referendumov in načinov njihove uporabe. Temu sledi v četrtem poglavju prikaz razvoja tega instituta v ustavnem sistemu Slovenije in v novi slovenski ustavi; šele nova ustava je ta institut opredelila na način, ki je uveljavljen v primerjalnih ureditvah. V petem poglavju raziskuje avtor referendumski postopek v ustavni reviziji (primerjalno in pri nas). V šestem poglavju analizira pravno naravo referenduma in posledice referendumske odločitve, v sedmem sklepnem poglavju pa predstavlja referendumsko prakso in pomen ter vlogo referenduma v ustavnorevizijskem postopku in ustavnem sistemu sloh.

Referendum oziroma primernost njegove uporabe kot sredstva odločanja sta postala predmet znatne pozornosti, ki je med drugim posledica uporabe referendumov za zelo različne in nasprotujoče zadeve, pa tudi kompleksnosti posledic referendumov za vladno avtoriteto. S funkcionalnega vidika so pomembne tako intencije kot tudi posledice referendumov. Ocenjevanje posledic temelji na vpletenosti v problematiko in evoluciji učinkovitosti vlade oziroma strank, da se spoprimejo s problemom. »Pri vrednotenju referenduma tudi ni mogoče mimo specifičnosti v posameznih državah. Razlike med njimi niso le v normativnem okviru, ampak predvsem v referendumski praksi. Pozitivne ali negativne izkušnje uporabe referendumov v posamezni državi zato še ne pomenijo, da bo referendum enako učinkoval tudi v drugem okolju. Ne glede na različna stališča do njegovih prednosti in pomanjkljivosti ga ni mogoče ocenjevati abstraktno in brez povezave s konkretnimi političnimi, ekonomskimi, socialnimi, kulturnimi in drugimi pogoji, v katerih se izva-ja« (str. 198).

Ker obstaja tesna povezanost med stopnjo kontrole in zaželenimi učinki, niso zamarljiva tudi avtorjeva opozorila na možnosti zlorabe in manipuliranja s tem institutom za dosego določenih političnih ciljev (npr.

z izbiro časa njegovega razpisa, z oblikovanjem vprašanja ipd.). Glede na to da je referendum odgovor na različne politične pritiske in sredstvo za sprejemanje odločitev o prihodnosti, je razumljivo, da obstajajo različni argumenti »za« in »proti« referendumu. Večina različnih mnenj je osredotočena na vprašanje, koliko bi morali biti volivci vključeni v oblikovanje političnih odločitev. Z vidika demokracije uporabe referendumov v hiši teh argumentov ni mogoče presojati črno-belo. Vsekakor pa se zdi nujno, da imajo v demokratični državi ljudje pravico do konzultiranja o ustavni prihodnosti svoje države. In to je tudi glavno izhodišče in sklep avtorjeve razprave, ki nam ponuja mnogo pomembnih vpogledov, možnosti in omejitve referendumov. Tako bo to delo koristilo vsem, ki jih zanimajo nova ustavna ureditev Slovenije in možnosti, ki jim jih ponuja za neposredno sodelovanje pri sprejemanju odločitev, ki pomenijo uresničitev njihovih pravic, interesov in potreb.

Marjan Brezovšek

BRANIMIR STOJKOVIČ:

Evropski kulturni identitet

(Prosveta/Niš in Zavod za proučevanje kulturnog razvitka/Beograd; 1993; 186 strani

Spraševanja o pomenu, razsežnostih in možnostih povezovanja, ki poteka pod geslom *združena Evropa*, niso lastna samo novim demokracijam v njenem osrednjem delu in na vzhodu. Te države se nekako samopomilovalno kar same izrinjajo iz nje – čeprav zgodovinsko in kulturno sodijo vanjo – in se ji obenem skušajo znova priklučiti – čeprav so njen že od nekdaj neiztrgljivi del. Prevladujoči kratkovidni politični diskurz v njih samih, obremenjen z zgodovinsko amnezijo, jih postavlja v evropsko predverje in s tem zanemarljivo paleto prastarih zvez, razmerij in tokov, ki jih je šele po drugi vojni nasilno pretrgala železna zavesa. Rečeno z Edgarjem Morenom: duhovno

matrico Evrope sestavlja preplet judovsko krščansko-grško-latinskega izročila; dodal pa bi – in ne le novoveških (pan)nacionalnih in političnih ideologij, razlik v tehnološki in gospodarski razvitosti in ponavljajočih se konfliktov lokalnih velesil. Sedanji imperativ, zgoščen v novi *in world* »vstopa v Evropo«, mora upoštevati predvsem to – da namreč njeno obnebjje sestavljajo prav vsi njeni narodi, vse njene države in dežele in ne le njena zahodna, podjetniško prodornejša polovica. Obenem se mora zavedati tudi tega, da Evrope kot take, kot udejanjenega pojma ni; da obstaja le kot množstvo različnih kultur, tradicij, interesov in mentalitet, da njeno vsestransko razdrobljenost družijo zgolj nekaj zelo ohlapnih povezav in skupnih usmeritev. Skratka, da za zdaj deluje le kot tendenčni cilj, idealizirani projekt.

Dileme so torej aktualne, saj se je po eni strani dirigirani/spontani proces tesnejšega povezovanja Evrope že začel, po drugi pa je vprašanje oblikovanja skupne identitete še vedno povsem odprto. Vendar je eno gotovo: evropska kulturna identiteta ne sme biti negacija, temveč integrirajoče preseganje posameznih nacionalnih identitet. Ne zgolj uvožena verzija v Združenih državah Amerike preizkušene *melting pota*, temveč mora upoštevati avtohtono dinamičnost, polikulturalnost, v kateri naj bi ob nacionalnih doživljajih polno uveljavitev tudi regionalne posebnosti.

Avtor že na začetku razčleni nekatere glavne pojme in razlike v njihovem definiranju, kar ob množici dostopnih bibliografskih virov daje knjižici potrebno analitično tehtnost in ki v marsičem presega njen količinsko skromen obseg. Tako opredeli pojem (kulturne) identitete, enkulturaciono in socializacijo, nativizem ter razhajanja/ujemanja pojmovanja kulture in civilizacije pri različnih avtorjih. Zanimivo je, kako ti slednji iste opredelitve evropske kulturne identitete različno presojujejo; pridobijo celo izključujoče si konotacije. Njena poglavitna posebnost je, da so razlike »od znotraj«, torej v Evropi sami, med državami in regijami, izrazitejše kot navzven. Pluralnost drugačnosti, soočanja raznovrstnosti, tekmovalnost, antagonizmi, samokritičnost, dialoškost itn. evropskega kulturnega areala so za nekatere – predvsem v primerjavi z relativno notranjo homogenostjo zakarpatske sestre, čezmorskega brata ali daljnovzhodnih tigrov – tisto

produktivno v njej; za druge pa njeno prekletstvo, zaviralni element njeni učinkovitosti.

B. Stojković naniza nekaj konvergentnih in divergentnih dejavnikov skupne evropske identitete: med prve prišteva skupno indo-evropsko poreklo in izvor jezika, prostorsko bližino ter skupno religijo, zgodovino in kulturo (tako v smislu umetniškega izražanja kot načina življenja). Med drugimi daje prednost temu, da pri večini Evropejcev ni neposrednega zavedanja o skupnem poreklu, da kljub podobnosti ne more priti do neposrednega komuniciranja med različnimi jeziki, zatem pa še pretekle spopade med evropskimi državami in različne krščanske cerkvene organizacije. Kulturna identiteta severa ni pojav *per se* – nasprotno, je rezultat dolgotrajnega medsebojnega učinkovanja in prežemanja v preteklih dobah. Kot taka pa je skladno z Braudelovim pojmovanjem časovne zakasnitve v družbenih spremembah relativno konstantna, težko spremljiva, celo neobčutljiva za hipne preobrate, avtonomiji in tradiciji nenaklonjene pritiske (npr. na *amerikanizacijo* ali ponekod prej *sovjetizacijo*). Prav tako se ne odziva na aktivistične poskuse prevzemanja neke povsem drugačne identitete, na pretenzije novih političnih elit, ki bi rade s svojo nacija vred kar naenkrat prisedle k drugemu kulturnemu omizju. Zgodovinskih primerov zgrešenosti in jalovosti takih presajanj ter zavračanja idealizirajočih umestitev v nove zemeljske paradize ne manjka.

Problem nastane tudi tedaj, ko si nacionalna politika privzame pristojnosti uresničevanja določenega kulturnega programa; dnevne politične dileme se prevedejo, prikrijejo v kulturne. Prav tako interesi: politični konflikt naenkrat pridobi kulturne razsežnosti. Avtor opozarja na pogubnost takega ravnanja. V zvezi s tem poudari pomembno razliko, ki loči zahodnoevropsko od srednje- in vzhodnoevropskega razumevanja odnosa med sferama politike in kulture. Medtem ko je na Zahodu instrumentalizacija slednje tipična predvsem za skrajno desnico, pa je opravičevanje politike s kulturo v drugem primeru osnova hegemonije vladajoče politike in uradnega nacionalizma. Vzrok za to je predvsem zgodovinski: medtem ko je bil na zahodnem koncu pojem nacije praviloma opredeljen z zemljepisno političnim ključem, pa je bil v Srednji in

Vzhodni Evropi razumljen najprej kot kulturno-jezikovna skupnost.

Nekoliko poenostavljeno: Zahodna Evropa je prisegala bolj na izenačevanje države in nacije (kar je ena od pridobitev francoske revolucije), v Srednji pa so države enačili predvsem s kulturo (od tod npr. pojem *kulturni sindrom* ali priseganje na »državotvorne kulturnike«, ne pa politike). Prav tako kot prvo je tudi drugo ena najbolj grobih ideoloških konstrukcij z daljnosežnimi posledicami za evropski vsakdan. Na Balkanu so bile razmere še bolj zapletene; tam je bila prevladujoča osnova oblikovanja nacije religijsko-kulturna posebnost, torej pripadnost eni od treh veroizpovedi. Glede dilem, pred katerimi je sodobna slovenska družba in država, je posebej zanimivo eno zadnjih podpoglavij Stojkovićeve študije, tisto o Srednji Evropi in regionalni kulturni identiteti. V njem namreč kritično sooči različna pojmovanja tega prostora: navdušena Pierra Martensa, Milana Kundere, Gyorgyja Konrada ali Vaclava Havla (»kultura je politika malih in zatiranih narodov«, »multinacionalna in multikulturna strpnost«, »srednjeevropska strast do različnosti«, »sožitje majhnih«, »dvom o veliki zgodovini Velikih« ipd.), pa tudi zadržana, npr. Janosa Kisa (ki poleg njenih poudarjenih kozmopolitskih in humanističnih postavk opozarja na hkratne partikularizme in avtoritarnosti »narodnjaštva«).

V primeru na začetku omenjenih *post* držav oz. držav Srednje in Vzhodne Evrope v prehodnem obdobju gre pri njihovem vključevanju v evropske povezovalne tokove za protisloven proces med anticipativno enkulturacijo in nativizmom. Po eni strani lahko govorimo o kulturni adaptaciji na situacijo, ki še ni uresničena, na najstvo, katerega nastajanje se mrzlično pričakuje, celo prehiteva; po drugi pa za mitologizacijo zgodovine, za prizadevanja po neproblematični ponovni uveljavitvi tradicionalnih, preživelih kulturnih obrazcev. Neučakana želja priti v neko »novo« skupnost lahko izzove stresne situacije in v določenih slojih tudi regresivno usmeritev, kontramodernizacijo ali nostalgično-paseistične razlage preteklega, kot jih označi B. Stojkovič. Seveda je tako prizadevanje problematično, če ne že kar nespametno: Vzhodno- in Srednjeevropejci in med temi tudi

Slovenci – ne moremo niti drugam in niti proč od tam, kjer smo že od nekdaj bili. Smo in ostajamo del zgodovinsko, kulturno, jezikovno, religiozno, gospodarsko... in, ne nazadnje tudi geografsko difuznega pojma *Evropa*. Povezovanje, ki zdaj poteka pod praporjem *združene Evrope*, ne sme pomeniti asimilacije v neki nov tip poenotenege, univerzalnega barbarizma, katerih pogubne sle in zlodela so majhni narodi v tem stoletju že nekajkrat krepko občutili. Ne gre torej za *priključitev* njemu zahodnemu delu ali pa za *vključitev* vanj, ampak za pravico do enakopravnega soobstoja z njim in drugimi. Seveda z vsemi razlikami vred.

Mitja Velikonja

Album človekovih pravic

Svet Evrope, Ministrstvo Republike Slovenije za šolstvo in šport, Ljubljana 1993)

V Svetu Evrope je bila pripravljena posebna publikacija z naslovom *Album človekovih pravic*. Zakaj? Zato, da bi bila tako zapletena tematika, kot je prav tematika o človekovih pravicah, kar najbolj razumljiva tudi otrokom. Ti naj bi dojeli, kaj so človekove pravice, v čem je njihov pomen, zakaj človekove pravice spoštovati. Seveda se zastavlja vprašanje, ali (in koliko) je možno vse te zapletene cilje že pri otroku uresničevati le s to publikacijo? Toda, ne glede na izrečeno je treba navajati na moralno presojanje (tudi s tematiko o človekovih pravicah) že otrokovo osebnost. Le če to storimo, bo lahko njeno moralno presojanje še bogatejše ob njenem vstopu in bivanju v šoli ter v njenem celotnem življenju. Kajti, naloga šole je tudi usposabljanje mlade za moralna presojanja. Ali kot upravičeno poudarja prof. dr. Barica Marentič-Požarnik: »Ali ni torej tudi naloga šole ‚opremiti‘ mlade za čim bolj zavestno tovrstno odločanje? Ali ne spada v to ‚opremo‘ tudi zavedanje in razčiščenje lastnih in prepoznavanje tujih vrednostnih podmen – moralno preso-

janje, tehtanje, do katerega se lahko dokopljemo le ob izkušnjah pri obravnavi spornih vprašanj?»

Zadržimo se torej nekoliko pri ugledu publikacije.

V njej je za otroka, za njegov moralni razvoj poudarjena pomembna misel. Ta se glasi: pri uveljavljanju svojih pravic je vedno treba tudi upoštevati pravice drugih. Že otrokova osebnost naj bi začela spoznavati omejenost svoje svobode. Spoznavati to, da se tam, kjer se končuje njena svoboda, prične svoboda drugih ljudi. Spoznavati, da je vprašanje, kako pravice prenašati v življenje, jih varovati, jim omogočati rast, bogatitev, zelo pomembno.

V publikaciji, ki jo predstavljamo, je poudarjena zgodovinska razsežnost človekovih pravic. Poudarjeno je pomembno dejstvo, namreč to, da so se pravice same izoblikovale v človeški zgodovini. V publikaciji je kar 21 členov iz Evropske konvencije o človekovih pravicah ter iz njenih protokolov. Temeljne človekove pravice so v publikaciji naštet. To so zlasti: pravica vsakogar do življenja; pravica do prostosti in osebne varnosti; pravica do spoštovanja svojega premoženja; pravica do izobraževanja. Posamezne pravice so tudi »opremljene« z risbami.

Publikacija nadalje razlaga zapletene pojme, s katerimi se učenec srečuje med njenim branjem. Gre za vsebinsko obrazložitev pojmov, kot denimo: konvencija, ratifikacija, demokracija, represija, ksenofobija, rasizem, pravna država itd. Pojemovna bogatitev učenca že na tej ravni je zelo zaželena (celo nujna), saj so pojmi temeljno orodje razumevanja abstraktnih vsebin. In prav človekove pravice so zaradi svoje celovitosti lahko zelo hitro predstavljene pretirano abstraktno. Slednje rečeno, kot je bilo poudarjeno, seveda v publikaciji ni prisotno.

Na koncu publikacije se otrok sreča z vprašanjem: ali želiš vedeti kaj več o Svetu Evrope? Tudi na to vprašanje mu gradivo prinaša odgovor.

Mi pa si ob koncu zastavimo pomembno vprašanje: komu vse lahko gradivo koristi? Kdo vse so lahko njegovi uporabniki? Če jih poskusimo konkretizirati, potem lahko rečemo, da so le-ti zgodovinarji, pravniki, sociologi, politologi, pedagogi, psihologi. Pa ne le-ti. Tudi vsi profesorji družboslovja, tako posredovalci družboslovnih vedenj bodisi na

osnovni kot srednješolski stopnji. Skratka, prav vsi, ki jih tematika o človekovih pravicah zanima. Zanima pa (mora zanimati) zaradi njene življenjske pomembnosti slehernega posameznika in družbeni skupnosti. Vzpostavljavca ter uredjalca številnih odnosov, razmerij v njej.

Alojzija Židan

HERMAN GIESECKE

Uvod u pedagogiju

(Educa, Zagreb 1993, str. 172)

Pri zagrebški založbi Educa je v letu 1993 izšlo delo nemškega avtorja Hermana Gieseckea. Avtor mu je glede na naravo njegove vsebinske obravnave povsem upravičeno pridal naslov Uvod u pedagogiju. Namreč, središčno obravnavana tema navedene publikacije je odraščanje otrok in mladine. Bolje rečeno, družbeno odraščanje otrok in mladine. Pedagogika kot izrazito družbena znanstvena veda se mora po avtorjevem mnenju osredotočati k opazovanju tehle procesov: kaj se učijo otroci in mladina? Od koga se učijo? V kakšnih razmerah se učijo? Kakšno vlogo ima pri njihovem učenju množica pomembnih družbenih dejavnikov, kot denimo, množična občila, prosti čas, trg itd.?

Opravimo vpogled v zgolj nekatere obravnavane vsebine dela. Preden to storimo, še povejmo, da delo Gieseckea sestavljajo štiri velika vsebinska poglavja. In sicer: prvo poglavje – Biološke in psihološke predpostavke razvoja; drugo poglavje – Družbenozgodovinska dimenzija pedagogike; tretje poglavje – Motnje v dozorevanju socialne pedagogike; četrto poglavje – Vzgojna znanost.

Avtor dela, ki je po svoji strokovni usmerjenosti pedagog, sodi, da je človek po svoji naravi naravnian k učenju. Prav učenje je tisto, ki človeka dela človeka. Toda kako sploh opredeliti učenje? Kaj učenje resnično je? Kateri so zanj obstoječi motivi? V katerih družbenih razmerah se lahko učenje

optimalno izvaja? Kateri so njegovi pomembni vidiki? Kakšna je razlika med t.i. intencionalnim ter funkcionalnim učenjem? Vsa in še tudi mnoga druga vprašanja o učenju kot o družbenem pojavu osvetljuje avtor v svojem delu. Učenje še postavlja v emancipacijski kontekst. Učenje kot družbeni pojav ima emancipatorične učinke: za otroka, odraslo osebo, celotno družbo. Danes obstaja množstvo opcij učenja. Pluralizem omogoča človeka, da oblikuje samostojne sodbe. Prav zaradi navedenega dejstva se pred posameznika postavlja zelo velika odgovornost. Ta je: katero opcijo učenja izbrati, da bo le-ta imela za posameznikov razvoj kar najboljše učinke?

Posebej zanimivi so avtorjevi razmisleki o razliki med socializacijo ter vzgojo. Vzgoja je le del socializacije. Tisti, ki se zato načrtno organizira. Moderna socializacija je pluralistična. Kot takšna, kot že predhodno izrečeno, postavlja pred posameznika za njegov razvoj veliko odgovornost. Človek se vse življenje giblje na različnih družbenih mestih. Človek deluje družbeno, je družbeno delujoče bitje v vzajemnem odnosu z drugimi ljudmi.

Zanimiva sta avtorjev opis obstoječih razlik med učenjem in vzgojo ter avtorjevo razmišljanje o šoli. Le-ta je za otroka predstavnica novega sveta. Ali, če govorimo v jeziku Schelskega: šola postaja mesto dodeljevanja socialnih možnosti. Kar tri zelo pomembne naloge opravlja po avtorjevem mnenju šola, in sicer: kvalifikacijsko, selekcijsko, integracijsko.

Nekaj dragocenih razmišljanj izreče avtor tudi v kontekstu svoje obravnave izobraževanja odraslih. Tudi kot odrasli moramo namreč vedno znova reagirati z učenjem na spremembe v našem svetu. Na človeka kot družbeno bitje vseskozi delujejo različna polja učenja. Vse življenje se učimo za življenje. In kar je pomembno: učimo se tudi s svojo družbeno dejavnostjo. Učenje je spretni pojav samega družbenega življenja. Tako mlajši kot starejši se vključujejo v različne socialne odnose. Njihovo vključevanje v socialne odnose je mogoče opazovati z različnih gledišč. Pedagogika jih opazuje z gledišča, kaj se o njih uči oziroma kaj se o njih lahko nauči.

Danes mora prav sleherni posameznik, živeč v družbi, ponovno najti ter opredeliti

svojo identiteto, nadalje v delu poudarja avtor.

Le-ta se v publikaciji tudi osredotoča k obravnavi razvoja socialne pedagogike od začetka 19. stoletja dalje. Socialni pedagogiki pripisuje danes zelo pomembno nalogo. (Za)ukazovalno jo opredeli kot produktivno sodelovanje s pluralistično socializacijo. Pedagoški pojavi so zgodovinsko pogojevani.

Avtor tudi obravnava vlogo t.i. vzgojne znanosti. Ta obstoja nasproti vzgojni praksi. V tem kontekstu problematizira: le kakšen je vpliv vzgojne znanosti na vzgojno prakso? Le kako samo vzgojna praksa, obogatena z znanostjo, vpliva nazaj na sam znanstveni razvoj?

Sklene, da si danes znanstvenega izobraževanja ne moremo zamisliti brez njegovega stalnega poteka.

Nujno je treba opozoriti, da avtorjevo delo poleg zelo zanimive vsebinske obravnave bralcu še posreduje zelo bogat izbor (nemške) literature. Avtor literaturo bralcu posreduje z namenom, da bi ga le-ta še nadalje pritegnila k branju določene tematike, k njenemu nadaljnjemu spoznavanju. Zelo izčrpni, kakovostni opravljeni izbor literature pa gre tudi razumeti kot izpričevalca avtorjevega dolgoletnega kontinuiranega proučevanja pedagoških družbenih problemov.¹ (Tudi) zaradi izrečenega je vredno, da delo družboslovci poznajo (poznajo).

Alojzija Židan

¹ Dovolimo si opozoriti, da je avtor pisec številnih del. Med njimi je še posebej pomembno: *Didaktik der politischen Bildung*, München 1972. Je tudi oblikovalec t.i. modela poteka procesa posameznikovega političnega oblikovanja.

nove knjige

Osrednja družboslovna knjižnica Jožeta Goričarja
julij-avgust 1994

0 ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA. KNJIŽNICARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

KUHLTHAU, Carol Collier: Seeking meaning: a process approach to library and information services / Carol Collier Kuhlthau. - Norwood: Ablex, 1993. - (Information management, policy, and services)
II 17381

I FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA

BERMAN, Morris: The reenchantment of the world / Morris Berman. - Ithaca; London: Cornell University Press, 1993
II 17404

DAY, Louis A.: Ethics in media communications: cases and controversies / Louis A. Day. - Belmont: Wadsworth, 1991
II 17390

FUKUYAMA, Francis: The end of history and the last man / Francis Fukuyama. - New York: The Free Press; Toronto: Maxwell Macmillan Canada; New York [etc.]: Maxwell Macmillan International, 1992
III 3754

GASSMANN, Lothar: Rudolf Steiner und die Anthroposophie: Erkenntnisweg in den Abgrund / Lothar Gassmann. - Berneck: Schwengeler, 1994. - (Leben - Werk - Wirkung)
17766 - 2821

GOSAR, Andrej: Sodobna socialna etika: sociološke in gospodarske osnove / Andrej Gosar. - Ljubljana: Rokus, 1994
II 17393

HABERMAS, Jürgen: Nachmetaphysisches Denken: philosophische Aufsätze / Jürgen Habermas. - Frankfurt am Main: 1992. - (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft)
I 2755 - 1004

A PORTRAIT of twenty-five years: Boston colloquium for the philosophy of science 1960-1985 / edited by Robert S. Cohen and Marx W. Wartofsky. - Dordrecht; Boston; Lancaster: D. Reidel, 1985. - (Boston studies in the philosophy of science)
II 17406

ROSEN, Stanley: The ancients and the moderns: rethinking modernity / Stanley Rosen. - New Haven; London: Yale University Press, 1989
II 17115 a

TILES, Mary: Bachelard: science and objectivity / Mary Tiles. - Oxford [etc.]: Cambridge University Press, 1984. - (Modern European philosophy)
II 17394

2 VERSTVO. TEOLOGIJA

DRUŽBENI nauk Cerkve / zbrala in uredila Janez Juhant in Rafko Valenčič. - Celje: Mohorjeva družba, 1994. - (Zbirka Teološki priporočniki)
17098 - 13

DVA tisoč: 2000 let krščanstva: ilustrirana zgodovina Cerkve v barvah: obsežna kronika krščanstva z več kakor 1300 barvnimi podobami in leksikonom cerkvene zgodovine / [uredil France M. Dolinar. - Ljubljana: Mihelač, 1991
Č IV 2972

3 DRUŽBENE VEDE - SPLOŠNO.

THE CONDITION of citizenship / edited by Bart van Steenbergen. - London [etc.]: Sage, 1994. - (Politics and culture: a theory, culture & society series)
II 17385

RAZVOJ visokega strokovnega šolstva v Republiki Sloveniji: referati in poročila s tematske konference v Portorožu, 21.-23. april. 1994 / [uredil Pavel Zgaga]. - Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, 1994
II 17391 a

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

PROGRESS in communication sciences / edited by William D. Richards, George A. Barnett. - Norwood: Ablex, 1993
II 17382

304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA. SOCIALNA POLITIKA IN REFORME. SOCIOGRAFIJA

DEAN, Hartley: Dependency culture: the explosion of a myth / Hartley Dean and Peter Taylor-Gooby. - New York [etc.]: Harvester Wheatsheaf, 1992
II 17379

GINSBURG, Norman: Divisions of welfare: a critical introduction to comparative social policy / Norman Ginsburg. - London; Newbury Park; New Delhi: Sage, 1992
II 17386

SOCIAL security and social change: new challenges to the Beveridge model 7 edited by Sally Baldwin, Jane Falingham. - New York [etc.]: Harvester Wheatsheaf, 1994
II 17399

311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA

- MARCAE, Susan: Cohabiting mothers : changing marriage and motherhood? / Susan McRae. - London : Policy Studies Institute, 1993
II 17400
- RETZINGER, Suzanne M.: Violent emotions : shame and rage in marital quarrels / Suzanne M. Retzinger. - Newbury park ; London ; New Delhi : Sage, 1991
II 17401
- 316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE.
PREDMET. SMERI.
- COLLINS, Randall: Theoretical sociology / Randall Collins. - New York [etc.] : Harcourt Brace Jovanovich, 1988
II 17405
- RELIGION and power decline and growth : sociological analyses of religion in Britain, Poland and the Americas / edited by Peter Gee and John Fulton. - [London] : British Sociological Association Sociology of Religion Study Group, 1991
II 17407
- SECULARIZATION, rationalism and sectarianism : essays in honour of Bryan R. Wilson / Eileen Barker, James A. Beckford, and Karel Dobbelaere. - Oxford : Clarendon Press, 1993
II 17410
- 316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA, PROCESI, VEDEDNJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA
- AGE: the unrecognised discrimination : views to provoke debate / editor Evelyn McEwen. - London : Age Concern, 1990
17877
- BECK, Ulrich: Risk society : towards a new modernity / Ulrich Beck. - London ; Newbury Park ; New Delhi : Sage, 1992. - (Theory, culture and society)
II 16879 a
- BRINGING technology home : gender and technology in a changing Europe / edited by Cynthia Cockburn and Ruža Fürst-Dilić. - Buckingham : Open University Press, 1994
II 17403
- FINCH, Janet: Negotiating family responsibilities / Janet Finch and Jennifer Mason. - London ; New York : Tavistock/Routledge, 1993
II 17380
- GANE, Mike: Harmless lovers : gender, theory and personal relationship / Mike Gane. - London ; New York : Routledge, 1993
II 17402
- KOS, Drago: Racionalnost neformalnih prostorov / Drago Kos. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 8 a-c, d
- MAKAROVIČ, Jan: Logika dela : zgodovina in prihodnost / Jan Makarovič. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 7 a-c, d-f
- 316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJE
- TOMC, Gregor: Profano : kultura v modernem svetu / Gregor Tomc. - Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1994. - (Knjižna zbirka Krt)
U S 16384 - 92
- 32 POLITIČNE VEDE. POL. ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA
- THE CASE of Slovenia / [edited by Niko Grafenauer, editor-in-chief ... et al.]. - Ljubljana : Nova revija, 1991
IV 2973
- 327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA
- CRABB, Cecil V., Jr.: American national security : a presidential perspective / Cecil V. Crabb, Jr., Kevin V. Mulcahy. - Pacific Grove : Brooks/Cole, 1991
II 17396
- KEGLEY, Charles W., Jr.: American foreign policy : pattern and process / Charles W. Kegley, Jr., Eugene R. Witkopf. - New York : St. Martin's Press, 1991
II 17395
- SCOTT, Andrew M.: The dynamics of interdependence / Andrew M. Scott. - Chapel Hill ; London : The University of North Carolina Press, 1982
II 17397
- SPANIER, John: American foreign policy since world war II / John Spanier. - Washington : Congressional Quarterly Press, 1992
II 17389 a
- WIARDA, Howard J.: Foreign policy without illusion : how foreign policy-making works and fails to work in the United States / Howard J. Wiarda. - Glenview ; London : Scott, Foresman/Little, Brown Higher Education, 1990
II 17388 a
- 33 GOSPODARSTVO, EKONOMSKA ZNANOST
- BLAKE, David H.: The politics of global economic relations / David H. Blake, Robert S. Walters. - Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1987
II 17387 a, b
- THE POLITICS of flexibility : restructuring state and industry in Britain, Germany and Scandinavia / Editors Bob Jessop, Hans Kastendiek, Klaus Nielsen, Ove K. Pedersen. - Aldershot ; Brookfield : E. Elgar, 1994
III 3756
- SAMPSON, Anthony: The money lenders : bankers in a dangerous world / Anthony Sampson. - Sevenoaks : Hodder and Stoughton, 1988. - (Coronet books : non-fiction)
I 3120
- SLOVENIJA. Predpisi: Standardna klasifikacija dejavnosti / [urednica Alenka Leskovic]. - [Ljubljana] : Uradni list Republike Slovenije, 1994
IV 2971

INDUSTRIAL relations in the new Europe / edited by Anthony Ferner and Richard Hyman. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1992. - (Industrial relations in context)

II 17392

ZAKON o sodelovanju delavcev pri upravljanju : s komentarjem / [avtorji komentarja Drago Mežnar ... [et al.]. - Ljubljana : Gospodarski vestnik : Inštitut za delo pri Pravni fakulteti, 1993. - (Zbirka Nova slovenska zakonodaja)

17872

339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI

EURO-politics : institutions and policymaking in the »new« European Community / Alberta M. Sbragia, editor. - Washington : Brookings Institution, 1992

II 17383

POOL, John Charles: The ABCs of international finance / by John Charles Pool, Stephen C. Stamos, Patrice Franko Jones. - Lexington ; Toronto : Lexington Books, 1991

II 17398

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

KOLEKTIVNA pogodba za negospodarske dejavnosti v Republiki Sloveniji : s komentarjem : neuradno prečiščeno besedilo, objavljena v Ur. l. 18/91 in 34/93 / pripravila Nevenka Završek, Vinko Kastelic. - Ljubljana : Enotnost, 1993. - (Aktualna tema)

17873

SPLOŠNA kolektivna pogodba za gospodarstvo s komentarjem in Dogovor o politiki plač v gospodarstvu za leto 1994. - Ljubljana : Enotnost, 1994. - (Aktualna tema)

17874

ŠINKOVEC, Janez: Pravo okolja : načela in mednarodno-pravni prikaz / Janez Šinkovec. - Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1994. - (Zbirka Učbeniki)

II 17384 a

39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA.

ANTROPOLOGIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE

WOMEN and careers : issues and challenges / edited by Wolfe Konek, Sally L. Kitch. - Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 1994

II 17371 a

WOMEN and social policies in Europe : work, family and the state / edited by Jane Lewis. - Aldershot ; Brookfield : E. Elgar, 1993

III 3753

5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA. MATEMATIKA

MATURANA, Humberto R.: Autopoiesis and cognition : the realization of the living / Humberto R. Maturana and Francisco J. Varela. - Dordrecht ; Boston ; London : D. Reidel, 1980. - (Boston studies in the philosophy of science)

S 11384 - 42

SILVERSTEIN, Martin Eliot: Disasters : your right to survive / Martin E. Silverstein. - Washington [etac.] : Brassey's, 1992

III 3758

65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA. UPRAVLJANJE

CHANGING times : a guide to flexible work patterns for human resource managers. - London : New Ways to Work, 1993

IV 2970

EMOTION in organizations / edited by Stephen Fineman. - London ; Newbury Park ; New Delhi : Sage, 1993

II 17409

HERTZ, Leah: Amazonke poslovnega sveta / Leah Hertz. - [Ljubljana] : Mihelač, 1994

17875

WILSON, David C.: A strategy of change : concepts and controversies in the management of change / David C. Wilson. - London ; New York : Routledge, 1992. - (The Routledge series in analytical management)

II 17332

7 UMETNOST. ARHITEKTURA. FOTOGRAFIJA

KOŠIR, Fedja: Zamisel mesta / Fedja Košir. - V Ljubljani : Slovenska matica, 1993

III 3755

9 DOMOZNAVSTVO. ZEMLJEPIŠ. BIOGRAFIJE, ZGODOVINA

BURKE, Peter: Revolucija v francoskem zgodovinopisju : Anali 1929-89 / Peter Burke. - Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993. - (Studia humanitatis. Letn. 8)

17876

VOJE, Ignacij: Nemirni Balkan : zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja / Ignacij Voje. - Ljubljana : DZS, 1994

III 3757

UDK: 35 (497.12)

ŠMIDOVNIK, dr. Janez: Problematika predvidene nove konstrukcije javne uprave v Republiki Sloveniji

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 9-10, str. 755

Avtor predstavi konstrukcijo javne uprave v sodobnih državah, ki temelji na štirih ravneh državne in lokalne organizacije: na ravni države, na ravni evropske regije (po sprejemu Evropske listine leta 1988), na ravni pokrajine in na ravni občine. Podrobno predstavi enoten tehnično organizacijski mehanizem javne uprave: načelo dekoncentracije, načelo decentralizacije in (v novejšem času) načelo subsidiarnosti. Iz predstavljene sheme je razvidno, da prenaša država v prostor pokrajine, torej v medzoregijo, največ nalog. Iz sheme pa je tudi razvidno, da bo imela republika Slovenija le dve institucionalizirani upravni ravni: državno in občinsko, ne pa tudi pokrajinske. Obenem bo uveljavljena tudi dvotirna uprava, se pravi, da ne bo nobenih povezav med državo in lokalno samoupravo, ki jo predstavlja občina, kar je sicer redkost v sodobnem svetu. Republika Slovenija se bo potemtakem modernizirala po modelu strogega centralizma, občina pa bo ostala omejena na opravljanje lokalnih zadev najožjega pomena. Območne upravne enote države bodo na območjih dosedanjih občin – v mikroregiji, se pravi, da bodo teritorialno postavljene pre nizko in neracionalno. Avtor ugotavlja številne negativne posledice, ki jih bo imela taka organizacija državnih in lokalnih teritorialnih entot za delovanje slovenske države.

UDC: 35 (497.12)

ŠMIDOVNIK, Janez, PhD: The Problems of the Anticipated New Construction of Public Administration in Slovenia

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 9-10, Pg. 755

The author presents the construction of public administration in contemporary countries, which is based on four levels of state and local organisation: on state level, on the level of the European region (after acceptance of the European Bill of 1988), on the provincial level and on the level of the community. The common technically – organisational mechanism of public administration is presented in detail: the principle of deconcentration, the principle of decentralisation and (nowadays) the principle of subsidiarity. From the presented scheme it is evident that the state is transferring most of the work load onto the space of the provinces, t. i., into the mid-region. It is also evident that the Republic of Slovenias will have only two institutionalized administrative levels: the state and the communal, and not provincial. At the same time a two-track administration, meaning that there will be no connections between the state and the local administration represented by the community, will be established, which is quite rare in today's world. Slovenia will thus be modernised after the model of strict centralism. The commune will remain limited to administering only local affairs, in the narrowest sence. Regional administrative state units will be in the regions of the present communities – in micro-regions, t. i., that territorially they will be placed too low and unrationally. The author points to numerous negative consequences that will, by such organisation of state and local territorial units, affect the functioning of the Slovenian state.

UDK: 167.2 : 519.256

MANDIČ, dr. Srna: Anketiranje za dvajset let nazaj – kakovost retrospektivnih podatkov
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 9–10, str. 776

Članek se ukvarja s kakovostjo za nazaj zbranih anketnih podatkov za analizo zgodovine dogodkov. To obravnava na zgledu pilotne ankete Kakovost življenja v Sloveniji 1993, ki je respondente spraševala po stanjih in dogodkih pred dvajsetimi leti ter terjala njihovo časovno opredelitev na mesec natančno. Ker je bila pri nekaj spremenljivkah pilotna anketa ponovljena meritev (iste osebe so o isti stvari odgovarjale že leta 1984), smo lahko tudi primerjali izide. Po predstavitvi obsega in narave odkritih napak v podatkih pilotske študije ter po primerjavi z izidi leta 1984 se članek sklene v ugotovitvijo, da sta količina izgubljenih podatkov zaradi dolžine in natančnosti merjenja ter tudi kakovost zbranih podatkov ostali znotraj sprejemljivih okvirov.

UDC: 167.2 : 519.256

MANDIČ, Srna PhD: Interviewing About the Past Twenty Years – Quality of Retrospective Survey Data
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 9–10, Pg. 776

The article deals with the problem of quality of retrospective survey data needed for the event-history analysis. The problem is discussed by referring to the data obtained by the »Quality of Life in Slovenia 1993« test survey. The test questionnaire was designed to provide data on selected life events in the past twenty years. In case of some variables the test survey had the meaning of a re-interview, of a repeated measurement. Since same persons responded about the same things as in the 1984 Survey, a comparison of results was available.

The article presents the data about the scope and the quality of the detected errors in test survey data. After comparing the results with those of the 1984 Survey the article concludes by estimating that the quality of data was within the acceptable range.

**TOŠ, dr. Niko: Primerjalne analize (ne)religioznosti
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 9-10, str. 794**

Avtor je v analizo vključil tri sklope raziskav religioznosti, opravljenih v Zahodni Evropi, v Vzhodni in Srednji Evropi ter v dveh delih današnje združene ZR Nemčije in Slovenije. Pri tem se je opiral na rezultate raziskave World Value Program, 1990.

Osnovne ugotovitve: 1) proces sekularizacije je univerzalno prisoten, čeprav poteka različno intenzivno; 2) razlike v sekularizaciji med t. i. zahodnimi in vzhodnimi državami so opazne, vendar ne zadoščajo za potrditev domneve, da je v teh deželah sekularizacija potekala zgolj prisilno; 3) v nekaterih vzhodnoevropskih državah je razkroj religiozne kulture izredno močan. (Vzhodna Nemčija, Češka), ponekod pa je bil normalen potek sekularizacije upočasnjjen (Poljska); 4) glede na stanje religiozne kulture in izražanje religioznosti v Sloveniji v primerjavi z drugimi srednje- in vzhodnoevropskimi državami lahko ugotovimo njeno nadpovprečno uvrstitev, v primerjavi z zahodnoevropskimi državami pa njeno uvrstitev v povprečje oz. blizu Zahodne Evrope, pod države Južne Evrope in nad države Severne Evrope.

**TOŠ, NIKO, PhD.: Comparative Analyses on (Non)Religiosity
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 9-10, Pg. 794**

In the analysis, the author included three complexes of religiosity researches performed in Western, Eastern and Middle Europe, in both parts of the now united Germany and in Slovenia. The World Value Program (1990) research results were used as a basis.

Basic finds: 1) the secularisation process is universal, although its intensity varies; 2) the differences in secularisation between the so-called western and eastern countries are obvious, but insufficient for the confirmation of the thesis that in these countries secularisation occurred only through force; 3) in some East European countries the disintegration of religious culture is very profound (East Germany, the Czech Republic), in some the normal course of secularisation was slowed down (Poland); 4) regarding the state religious culture and expression of religiosity in Slovenia, compared to other Mid and East European countries, we hold an above-average position, while compared to West European countries, Slovenia's place is in average, close to West Europe, below the countries of South Europe and above the countries of North Europe.

UDK: 316.653 (497.12) : 325.14

MLINAR, dr. Zdravko: Kdo danes še potrebuje državne meje?
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 9-10, str. 814

Ob odpiranju Slovenije postopoma presehamo pavšalne sodbe in razkrivamo kdo in zakaj to odpiranje podpira ali pa mu nasprotuje. Nasplošno gre za prigovore večji odprtosti, v kolikor le-ta ogroža samostojnost Slovenije. V tem pogledu so vprašanci (SJM 93) razcepljeni na dve približno enako številčni kategoriji. Kaže se tendenca zmanjševanja sprejemljivosti priseljen-
cev. Krepi se ekskluzivizem glede slovenskega državljanstva. Prevladuje konservativno poj-
movanje nacionalne identitete, ki se opira na notranjo homogenost, izključnost in na razliko-
vanje med avtohtonimi in priseljenimi prebivalci. Z množičnim priseljevanjem naj bi prišlo
do negativnih posledic kot so kriminal, konflikti, nezaposlenost, pomanjkanje stanovanj,
nižje plače, umazanija, izrivanje slovenskega jezika ipd. Sicer pa se malo vprašancev zavze-
ma za zaščito domačih podjetij, 66% pa jih zagovarja opcijo »naj preživijo le tista podjetja, ki
so konkurenčno sposobna in učinkovita«. Pač pa je izrazitejša podpora državni zaščiti doma-
čega kmetijstva pred tujo konkurenco. Izrazito prevladuje tudi stališče, da tujci ne bi smeli
kupovati zemlje pri nas.

UDC: 316.653 (497.12) : 325.14

MLINAR, ZDRAVKO, PhD. Who Still Needs State Borders?
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No 9-10, Pg. 814

In the process of Slovenia's opening generalised opinions are gradually being surpassed and the who-and-why supports or opposes this opening is being uncovered. Generally it is a mat-
ter of doubting whether greater openness threatens the independence of Slovenia. On this
point the respondents (SJM 93) are divided into two approximately numerously equal cate-
gories. There is a tendency of a decrease of immigrant acceptance. Exclusivism regarding
Slovene nationality is increasing, leaning on inner homogeneity, exclusiveness and on the
differentiation between aborigine and immigrant population. Mass immigration supposingly
gives rise to negative consequences, such as crime, conflicts, unemployment, housing short-
age, lower wages, filth, ousting of Slovene language, etc. Moreover, only few respondents
advocated the protection of domestic enterprises, 66% defended the option »let only compe-
tively able and efficient enterprises survive«. But certainly state protection of domestic
agriculture from the foreign one is experiencing greater support. The view that foreigners
should not be allowed to buy land in Slovenian is quite significantly dominant.

UDK: 343.9 (497.12)

PEČAR, dr. Janez: Kriminologija in družba

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 9-10, str. 830

Kriminologija kot znanost zadnjega stoletja je napravila izreden razvoj, kar dokazujejo velika količina etioloških teorij in razne smeri in teoretični pogledi na pomembna družbena vprašanja, ki se povezujejo z odklonskostjo. Toda kljub izredni količini znanja ji ni uspelo dokončno odgovoriti na zapletena vprašanja vzročnosti, zaradi česar se je dosti uspešneje lotevala problematiziranja družbenega nadzorstva in prevencije. Čeprav je znanje moč sama po sebi, pa je uporabnost kriminologije predvsem odvisna od dejavnikov zunaj nje, to pa je predvsem družbena skupnost z ustrežno organiziranostjo, v kateri predvsem prednjačijo država in vsi, ki imajo kakršen koli organizirani interes za omejevanje in obravnavanje odklonskosti s primerno kriminalno politiko. Zato je pomen kriminologije odvisen od mobilnosti in prodornosti kriminalne politike. O načrtni in zavestni kriminalni politiki pa na Slovenskem še ne moremo govoriti, čeprav se odklonskost na posameznih področjih politizira, toda predvsem zaradi omejevanja avtoritete države in njenih represivnih dejavnosti. Zaradi tega tudi za to znanje nastaja določena entropija, hkrati ko se po drugi strani lahko kriminologija vrednoti kot znanost na daljši rok.

UDC: 343.9 (497.12)

PEČAR, JANEZ, PhD.: Criminology and Society

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI. No. 9-10, Pg. 830

Criminology as a science has made a giant step forward in the last century, this being evident by a number of etiologic theories and various branches, theoretical views on major social issues which are linked with declination. But despite an enormous amount of knowledge it has not succeeded in finding answers to the complex issues of causability, but has more successfully handled the issues of social control and prevention. Even though knowledge is power in itself, the usability of criminology mainly depends on outside factors, especially the community which is suitably organised where the state and all having some organised interest about a planned and wilful criminal policy, although deviation for the policy of restriction and the dealing with deviation by an appropriate criminal policy. In Slovenia we cannot as yet speak of a planned and wilful criminal policy, although deviation is, in certain areas, becoming a political issue, but this is mostly due to the limitation of state authority and her repressive activities. Also due to all this, there develops a certain entrophy for this knowledge, while, at the same time, criminology can be evaluated as science in the long run.

key words

Criminality, deviation, criminology, criminal policy, society, state, control, security

UDK: 001.891(497.12)

ULE, dr. Andrej: Nekaj misli o razvoju znanosti v Sloveniji
Teorija in praksa, Ljubljana, 1994, let. XXXI, št. 9-10, str. 826

V sestavku obravnavam družbeni položaj znanstvene in raziskovalne dejavnosti v Sloveniji. Organizacija upravljanja in finančne podpore znanstveni in raziskovalni dejavnosti so ostali enaki vsaj zadnjih dvajset let, t.j. so v glavnem centralizirani v Ministrstvu za znanost in tehnologijo (prej Raziskovalna Skupnost Slovenije). Tako v Sloveniji še ne obstaja »trg znanja« (znanstvenih projektov in dosežkov) ter da smo v Sloveniji slabo vključeni v mednarodni trg znanja. Trg znanja ne temelji primarno na denarju, kapitalu, temveč na nenehnem kroženju znanstvenih informacij in dosežkov ter na prav tako stalnih aplikacijah znanstvenih spoznanj zunaj področja znanosti.

UDC: 001.891(497.12)

ULE, Andrej, PhD.: Some Thoughts on the Development of Science in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 9-10, Pg. 826

In the article, I discuss the societal position of science and research in Slovenia. The organization of management and financial support of scientific and research activity in Slovenia has remained the same for the last twenty years at least t. i. being mainly centralized in the Ministry of Science and Technology (previously the Research Community of Slovenia). So, in Slovenia there doesn't exist a "market of knowledge" (i.e., the market of scientific and technological projects and results), our participation on the international market of knowledge is also scarce. The market of knowledge is not primarily founded on the financial capital but on the incessant circulation of scientific information and results, and also on the permanent applications of scientific results outside the science fields themselves.

**DIVJAK, dr. Milan: Spoznavanje in študij človekovih pravic
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, let. XXXI, št. 7-8, str. 869**

Pouk o človekovih pravicah ima za seboj dolg razvoj v svetu, pri nas je bil bolj ali manj zanemarjen. Močno je odvisen od družbenih razmer, zlasti od političnih režimov, ki urejajo šolstvo. V državah, kjer zavirajo uvajanje laičnega moralnega pouka in pouka družboslovja, so tudi onemogočili pouk o človekovih pravicah. Tak pouk omogoča širšo družboslovno izobrazbo, globlje dojetje človeka, družbe, etike in kulture, daje širšo splošno in politično kulturo. Zato je nujen v demokratičnih, pluralističnih družbah. Še posebej je takšen študij potreben prihodnjim strokovnjakom, ki naj bi dojeli vse razsežnosti svojega dela in nalog, ki jih zahteva njihova stroka in znanost. V naprednih, razvitih in demokratičnih državah tak pouk pospešuje, izrednega pomena pa so tudi prizadevanja vladnih in nevladnih mednarodnih organizacij, zlasti OZN, UNESCO, Sveta Evrope in drugih. Široka je paleta spoznanj, ki jih ponujajo mednarodni dokumenti o človekovih pravicah za splošno etično, družbeno in politično razgledanost in posebej za poklicno izobrazbo strokovnjakov. Zato bi bilo treba posvetiti študiju človekovih pravic na visokih šolah posebej prihodnjim profesorjem, kar največjo pozornost.

**DIVJAK, Milan, PhD: Comprehension and Study of Human Rights
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 9-10, Pg. 869**

The study of human rights has gone through a long process of development in the world, while in Slovenia it has been more or less neglected. It is greatly dependant on social conditions, primarily on political regimes that regulate education. In countries where the introduction of laic moral education (lessons) and sociological lessons is hindered, human rights study is being hindered as well. Such studies enable a broader sociological education, a deeper understanding of man, society, ethics and culture, gives a broader general and political culture. Therefore it is essential in democratic, pluralistic societies. But it is especially needed for future experts who ought to encompass the full scope of their work and tasks demanded by their workfield and science. In developed and democratic countries such education is being promoted. Also endeavours of government and non-governmental international organisations, especially the UN, UNESCO, European Council and others are significant. There exists a wide spectre of understanding about human rights in international documents, for general ethic, social and political general knowledge, especially for vocational education of experts. Due to all this, full attention should be paid to the study (lessons) of human rights in high schools, mostly those educating future professors.

Contents

DISCUSSION, RESEARCH

- JANEZ ŠMIDOVNIK: Problems of the Anticipated New Construction of Public Administration in Slovenia 755
- MILENA BEVC: The Public and the Private Sector in the Financing of Higher Education 763
- SRNA MANDIČ: Interviewing for the past 20 Years – Quality of Retrospective Survey Data 776
- LUIGI PELLIZZONI: Transboundary Hazards and Cross-Border Cooperation in Land-Use Planning 784

SLOVENE PUBLIC OPINION

- NIKO TOŠ: Comparative Analyses on (Non)Religiosity 794
- ZDRAVKO MLINAR: Who Still Needs State Boarders? 814

SCIENCE AND SOCIETY

- ANDREJ ULE: Development of Science in Slovenia 826
- JANEZ PEČAR: Criminology and Society 830

CURRENT INTERVIEW

- ZDRAVKO MLINAR: We Across the World, the World with Us? 839

VIEWS, COMMENTARIES

- SONJA LOKAR: Women in Slovenia between Nairobi and Peking 850
- JANEZ PEČAR: "Research Reporting" Scrutinized 859
- MARKO KOS: The Role of Small Private Enterprises 864
- MILAN DIVJAK: Comprehension and Study of Human Rights 869

OUR TRANSLATION

- PHILLIPE MANIGART: Civil-Military relations in Pluralist Democracies 877

STUDENTS RESEARCH

- MATEVŽ TOMŠIČ: Postmodernism and Architecture 900

SCIENTIFIC AND EXPERT MEETINGS

- NIKO TOŠ: Scientific Centre Berlin – for Social Sciences 909
- MARJAN HOČEVAR: Borders Inside Cities, Cities without Borders 910
- SANDRA BAŠIČ: Era of Nationalisms 913

PRESENTATIONS, REVIEWS

- SERGIO BARTOLE: Riforme costituzionali nell'Europa centroorientale (Anton Perenič) 916
- IGOR KAUČIČ: Referendum and Constitutional Change (Marjan Brezovšek) 918
- BRANIMIR STOJKOVIČ: Evropski kulturni identitet (Mitja Velikonja) 920
- Human Rights Album (Alojzija Židan) 922
- HERMAN GIESECKE: Uvod u pedagogiju (Alojzija Židan) 923

NEW BOOKS ODK FDV

925

AUTHORS' SYNOPSES

928

STUDIA HUMANITATIS

Iz prejšnjih letnikov:

G. DUMEZIL: Tridelna ideologija Indoevropcev (1500 SIT*), A. TENENTI: Občutje smrti in ljubezen (1800), M. I. FINLEY: Antična ekonomija (1500), G. CANGUILHEM: Normalno in patološko (1500), G. BOCK: »Drugo« delavsko gibanje v ZDA (500). L. S. KLEJN: Arheološki viri (500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda I (1500), J. DERRIDA: Glas in fenomen (1500), M. CERVENKA: Večerna šola stihoslovja (500), A. MOMIGLIANO: Razprave iz historiografije II (1500), A. GIDDENS: Nova pravila sociološke metode (1500), F. FURET: Misliti francosko revolucijo (1500), Š. FREUD: Mali Hans, Volčji človek (2300), J. L. AUSTIN: Kako napravimo kaj z besedami (1500), P. ANDERSON: Prehodi iz antike v fevdalizem (1500), R. BARTHES: Retorika starih, Elementi semiologije (1600), R. BIANCHI-BANDINELLI: Od helenizma do srednjega veka (1600), R. INGARDEN: Literarna umetnina (1600), E. H. GOMBRICH: Spisi o umetnosti (1600), P. ANDERSON: Rodovniki absolutistične države (1500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda II (1500), P. VEYNE: Rimska erotična elegija (1600), PH. ARIES: Otroci in družinsko življenje v starem režimu (2000), H. BELTING: Podoba in njeno občinstvo v srednjem veku (2300), G. DELEUZE: Podoba-gibanje (1800), F. BRAUDEL: Čas sveta I, II (3500), E. DURKHEIM, Samomor; Prepoved incesta in njeni izviri (1800), K. BLAUKOPF: Glasba v družbenih spremembah (2300), R. BARTHES: Camera lucida (1500), E. GARIN: Spisi o humanizmu in renesansi (1800), J. GOODY: Med pisnim in ustnim (2200), G. SIMMEL: Temeljna vprašanja sociologije (1600), E. E. EVANS-PRICHARD: Ljudstvo Nuer (2400).

Nove knjige (1994):

F. ZONABEND: Dolgi spomini (2500), P. BURKE: Revolucija v francoskem zgodovinoписju (1600).

Pravkar izšlo: E. PANOFSKY: Pomen v likovni umetnosti (3000), CT. LEVI-STRAUSS: Rasa in zgodovina; Totemizem danes (2500).

Pred izidom: A. CHASTEL: Oplenjenje Rima, S. FREUD: Tri razprave o teoriji seksualnosti, A. R. RADCLIFFE-BROWN: Struktura in funkcija v primitivni družbi.

Iz programa 1995: M. MAUSS: Antropologija in sociologija, R. LEYDI: Druga godba, F. de SAUSSURE: Predavanja iz obče lingvistike, B. MALINOWSKI: Znanstvena teorija kulture, M. BLOCH: Apologija zgodovine, P. ROSANVALON: Ekonomski liberalizem itn.

Nova zbirka ACADEMIA OPEROSORUM: M. STUHEC: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, N. ŠABEC: Jezik ameriških Slovencev, J. VOGRINC: Televizijski gledalec...

* Cene veljajo za nakup v redakciji, kjer sprejemamo tudi naročila (Studia Humanitatis, Kersnikova 4, tel. 329-185)

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

v želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije po 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrsten red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafiki morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
 - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
 - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.
 - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbolov v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

RAZPRAVE, RAZISKAVE

- G. OGRIS, M. LAY, N. TOŠ: Novi nacionalizem na Vzhodu in Zahodu, Slovenija in Avstrija – prvi rezultati
LATINKA PEROVIČ: »Rusija in Evropa« – N.J. Danilevskega (ob knjigi in njenih odmevih v Srbiji)
BRAKO CARATAN: Politika ZDA do Hrvaške in Bosne
ANDREJ KIRN: Holizem, fragmentarnost in interdisciplinarnost v povezovanju ekologije in družbenih znanosti
IVAN SVETLIK: Oblikovanje skladov – (Fund Raising)
IGOR KAUCIČ, MIRO CERAR: Imuniteta poslancev

SLOVENIJA PO LETU 1995 – Družboslovni vidiki (Bled 1994)

POLITOLOŠKO SREČANJE (Dolenjske Toplice 1994)

- IGOR LUKŠIČ: Stranke in strankarstvo
ADOLF BIBIČ: Znanost o strankah
MARJAN BREZOVŠEK: Demokracija, politične stranke in morala
MALCOLM PUNNETT: Izbira in vloga strankarskega voditelja

PREISKOVALNO NOVINARSTVO (Okrogla miza – Dnevi FDV)

- J. Pečar, M. Košir, V. Petrovčič, M. Lesjak, S. Amon, A. Škerlep, A. Žerdin, S. Partljič, B. Brvar, R. Brilej, S. Splichal, B. Truden

KULTURA V POLITIKI IN POLITIKA V KULTURI

- MARJAN BREZOVŠEK: Strplnost kot politično kultiviranje človeka
JANEZ KOLENC: Politična kultura in avtentičnost pri človeku
BOGOMIR NOVAK: Demokracija in totalitarizem v politični kulturi
JOVAN MIRIČ: Postkomunistična demokracija ali novi totalitarizem

POGLEDI, KOMENTARJI:

- JANEZ PEČAR: Nadzorovanje kot najpomembnejša dejavnost

V prodaji

NOVE KNJIGE ZALOŽBE
FAKULTETE ZA DRUŽBENE VEDE

Informacije v Teoriji in praksi